jovan spremo

kad zemlja drhti

roman

JOVAN SPREMO

KAD ZEMLJA DRHTI

ROMAN

1971.

UMJESTO PREDGOVORA

Bilo je to druge ili treće noći poslije zemljotresa.

Ponoć već odavno prošla. Mračno nebo zgusnuto u svojoj ćutnji pritislo sve što je ispod njega: napuštene, polurazrušene kuće, neosvjetljene ulice, jablanove na obali Vrbasa koji se onako uspravni gotovo neprimjetno njišu. Sa rijeke dopire hladni noćni vjetar; neravnomjerno kao u predasima.

Vraćam se sa jednog sastanka koji je održan u šatoru kraj obdaništa »Mina Delić«, gdje je jedno vrijeme bio štab za zbrinjavanje postradalog stanovništva na Mejdanu.

Umoran sam. Iako koračam, oči mi se svaki čas dopola sklapaju. Kad mi to dođe do svijesti, naporom volje trgnem glavom i ubrzam korak. Jedva čekam da dođem do svog automobila u kome spavam već nekoliko noći.

U zbjegu kraj »Konvikta« stotine ljudi, žena, djece, okupljeno oko vatara. Prolazim između ovih ćutljivih grupa i primjećujem da ljudi, u stvari, onako sjedeći — spavaju. Neki su prostrli ćebad po golој zemlji, ili po gomilama odne-

kud donesene slame, čak i po starim novinama. Leže zbijeni jedni uz druge, djecu su smjestili u sredini. Tako se svi griju zajedničkom toplinom. Noć je sve hladnija, zato se oni koji neuspješno pokušavaju da utonu u san, svaki čas okreću, tražeći pogodniji i topliji položaj.

Vatre još samo tinjaju. Izgleda kao da je sve zamrlo.

I kad sam već pomislio da nikog budnog nema, začujem tihi razgovor.

Ne znam zašto, možda zato što su me prve riječi začudile, zastajem.

— E, neka je zadrmalo. Trebalo je to odavno — govori neki nevidljiv glas, pomalo promukao; riječi kazuje u pauzama i teško, kako to obično izgleda kad govori pijan, a istovremeno i pospan čovjek, koji još uvijek može da misli.

— Ne govori tako! — odgovara mu jednako pospan sagovornik. — Ljudima je nevolje i previše, a ti sad još kažeš da ti je drago što je došao zemljotres.

— Nije mi drago... Kako bi meni bilo drago. I moja djeca se smrzavaju. Ali, drago mi je što smo se mi uzdrmali... Opet smo ljudi.

Napregnuto slušam razgovor dva nepoznata skoro nevidljiva čovjeka. Potpuno sam se razbudio. Ove riječi počeše u meni da roje stotine misli, koje se nadovezuju jedna na drugu.

Ipak, priželjkujem da opet čujem onaj promukli glas. I tako čekam. Ali ništa osim tihog šuma vjetra.

»Opet smo ljudi!« — ponavljam u sebi riječi koje sam maločas čuo. Zagledam se u jedva vidljive prilike koje onako zgurene sjede oko vatara. Nigdje plamena; samo svjetlucanje žeravica koje se postepeno gase. Sve obmotano plaštom nepokretne tišine.

***

Razgovor koji sam te noći slučajno čuo postao je za mene stalni, ponekad nesvjesni, ali uvijek pokretački impuls što me je nagonio da sve oštrije posmatram događaje koji su se zbivali tih dana.

Dragi čitaoče, nemoj misliti da je ovaj razgovor izmišljen, da je to neka namjerno konstruisana uvertira romana koji sam napisao.

Ne! Taj razgovor zaista je vođen, a ono »Opet smo ljudi!« — izgovoreno je baš tako. Dobro se tih riječi sjećam. Stvarnih, oporno stvarnih, kao što je bila stvarna i ona hladna oktobarska noć, i one stotine sanjivih ljudi koji su sjedili oko vatara ili ležali na goloj zemlji.

Zato sam nastojao da budem blizak i u literarnom oblikovanju ovog djela: u njegovom pristupačnom jeziku, stilu, pa čak i u kompoziciji radnje! Namjera mi je, u stvari, da ovaj roman bude ne samo čitljiva književna tvorevina nego i svjedočanstvo o zemljotresu u Banjaluci.

Koliko sam uspio da iz ovog konkretnog događaja izvučem i univerzalnu poruku za sve ljude koji već vjekovima doživljavaju slične elementarne kataklizme — ne znam.

Tu ocjenu prepuštam čitaocima.

Možda će mi neko zamjeriti što sam u početku navodio imena brojnih ljudi, a kasnije ih ni pomenuo nisam. To sam učinio namjerno, jer i to prepuštam čitaocima — da pretpostave šta je moglo biti sa njima, a moglo je biti jedino onako kao što se odigralo i sa drugim. Naime, iz mozaika sličnih sudbina spontano su isplivale one najkarakterističnije i najdramatičnije, ali pretpostavljam da ih je, sigurno, bilo još mnogo takvih.

Ponekad ima monotonije, sivila u kome se naizgled ništa ne događa; čak nam i ljudi i njihovi postupci počinju da nalikuju jedni na druge.

I to je namjerno.

Jer tako je zaista i bilo i »padovi« u književno-kompozicionom smislu, ovdje su stvarni padovi jednog na silu izmjenjenog ljudskog življenja.

Te noći odlučio sam da pišem. O ljudima. I o sebi. Jer, jednako sam osjećao, jednako trpio i jednako se borio sa nevoljom koja nas je sve zajednički zadesila, ali i zbližila.

U ovom romanu nema izmišljenih junaka. Sve ličnosti koje se pominju zaista su postojale. Nekima su izmijenjena imena, jer sam smatrao da je tako bolje. Ni događaji nisu izmišljeni. Sve je prepušteno da se odvija onako kako se zaista dogodilo ili se moglo tako dogoditi. Siguran sam da je to najbolji način, jer život je uvijek pisao najbolje romane.

Tako odavno mislim, a u to sam se ponovo uvjerio one noći na »Konviktu«, pod onim mračnim nebom, zgusnutim od ćutnje; gledajući po napuštenim, polurazrušenim kućama, po neosvijetljenim ulicama, po jablanovima koji su se njihali na hladnom oktobarskom vjetru.

Misleći o ljudima koji se zajedničkom toplinom griju dok leže na tvrdoj zemlji, osjećao sam koliko ima gorke istine, koliko žaljenja, ali i nerazumijevanja samog sebe, u onim jedva čujnim riječima:

»Opet smo ljudi...«

U Banjaluci, decembra 1970. godine.

Jovan SPREMO

KAD ZEMLJA DRHTI

I

Ljudi mogu da predvide mnoge stvari, ali smrt niko ne može da predvidi. Ona, kao i sve druge velike nesreće, obično dolazi neočekivano.

Nenajavljene su i slutnje koje nas nekada obuzmu teško izrecivim osjećanjem. Guše čovjeka poput more. Osjeća da se nečeg boji, a ne zna zašto. Pokušava da odgonetne razlog svog straha na tuđim licima, u danima koje očekuje. Ali kako vrijeme prolazi, sve postaje još gore. Nevolje naviru jedna za drugom. Izgleda nam kao da nikad neće prestati. I tako to traje danima, mjesecima. Jedino strpljivošću možemo da se othrvemo.

I Vasi Trivanoviću, ima već mjesec dana, sve je »krenulo naopako«. Prvo mu se razboljela žena. Mislio je da će brzo ozdraviti, ali poslije desetak dana otpremiše je u bolnicu. Obilazi je svake nedjelje. Ljekari obećavaju da će je već iduće sedmice pustiti kući. Ne vjeruje im. Tako je bilo i prošle godine, pa je na Nervnom odjeljenju ostala skoro dva mjeseca.

Sada je u kući još gore. Mala Snježana pošla je u prvi razred osnovne škole. Starija kćerka, Mirjana, već je napunila šesnaest godina. Prije desetak dana, kada je iznenada ušao u njenu sobu, primijetio je da joj podrhtavaju ramena; podigao je njenu oborenu glavu i vidio da plače. Nije mu rekla istinu, iako ga je uvjeravala da je plakala zbog slabe ocjene iz matematike.

— Zašto onda svaki čas uzdiše? Da se nije zaljubila? — ovako sve češće misli, jer se prisjeća jedne davne jeseni kada se i sam zagledao u Milju, kćerku njegovog prvog susjeda Boška. Da li je još živa? Prije desetak godina slučajno je saznao da se, odmah poslije rata, njena porodica odselila u Vojvodinu. Koliko je onda proveo besanih noći zbog nje, a sada — kao da nikada nije postojala. Tako će biti i sa Mirjanom. Preboljeće. Predosjeća da je nesretno zaljubljena. Zato i priželjkuje da ta »bolest« svake mladosti što prije prođe.

Ipak, najviše misli o Snježani. Ona mu je miljenica. Ne samo što je mlađa. Iskustvo ga je naučilo da ono što odmah zavoli, nikada ne prestaje. Naprotiv, postaje sve jače.

Danas je Vaso veoma tmuran, mušičav. Sve mu je kako ne treba. Vrijeme sporo odmiče. Ništa se ne događa. Tek kad mu je došao u posjetu rođak, Branko, malo je živnuo. Ali zakratko.

Branko je tenkovski podoficir. Mladić. Pun životne snage. O svemu govori kratko i samouvjereno, kao da ne postoji ništa što bi ga moglo zbuniti. Vasi se čini da Branko zna jedino govoriti, slušati ne zna, a razumjeti, pogotovo, ništa ne može, jer to ne želi.

Zato, u jednom trenutku, onda kada ga je njegovo neslušanje čak uvrijedilo, povisi glas.

— Čemu se smiješ? — kaže mu. — Kad te god pogledam ovako, pomislim kako se priroda na tebe, u stvari, smilovala i načinila te...

Zastao je. Branko nastavi njegovim tonom.

— Glupim; to si htio da kažeš?

— Izvini, malo sam namćorasto raspoložen. Ali, ti o svemu misliš jednostavno. Samo primaš, ništa ne daješ. Pravi pravcati sakupljač tuđih mišljenja — a još si kao siguran.

— Zašto tako govoriš? — Branko je pomirljiv. — U mnogim stvarima se slažem s tobom.

— Slažeš?! A kad sam ti pričao o ratu, ti se podsmjehuješ. Jednoga dana drukčije ćeš misliti, uvjeren sam.

— Ne misliš, valjda, da će izbiti rat?

— Nisam to rekao, ali čini mi se da će do neke velike nesreće ubrzo doći. — Vaso zastade i zagleda se kroz prozor, a onda opet vrati pogled na Branka. — Ne znam šta mi je, ali ima nekoliko dana sve su mi misli crne. Ne mogu ni da spavam.

— Eto, vidiš! Moram se smijati kad počneš ovako.

Vaso ga prekide ljutito.

— Ne zanima me tvoje mišljenje. Uostalom, ni ja ne mislim... samo predosjećam. To je prava riječ: nešto predosjećam...

Na drugom kraju kuhinjskog stola, šestogodišnja Snježana završava domaću zadaću, koju već dugo radi. Za ova dva mjeseca naučili su azbuku do svojim sveskama napišu dvadeset pet puta riječ: »ovo«.

Još drhtava, i nevična pisanju slova, ruka djevojčice pažljivo vuče iskošenu liniju; zatim pojačava pritisak i spušta vrh olovke niže; pravi polukrug i opet — povlači gore — utanjuje olovni trag i sastavlja cijeli krug.

Poslije kraće pauze, dodaje zavinuti rep slova »o«, koji joj zadaje najveću muku, jer je manji i zahtijeva precizniji potez. Zadovoljna što je uspješno savladala i ovu prepreku, prelazi na pisanje sljedećeg slova.

— Evo, kafa! — prekida žučni razgovor oca i njegovog posjetioca Mirjana.

Vaso, po običaju, stavlja u svoju šalicu više šećera i prepušta gostu da sebi prvi nalije kafu.

Mala Snježana prilazi ocu i oslovljava ga umiljato:

— Tatice, završila sam. Mogu li ići da se igram?

Nekada i najobičnija riječ koju izgovore oni koje volimo razbudi u čovjeku želju da zagrli voljeno biće. I Vaso nije mogao da izdrži. Prigrlio je svoju miljenicu, prošao joj rukom kroz kosu, zatim pritisnuo prćasti nosić i rekao osmjehujući se:

— Pametna moja curica. Dobro — idi. Ali, nemoj mnogo da trčiš.

Djevojčica potvrdi glavom da će poslušati oca. Izmigolji se iz njegovog zagrljaja. Izjuri na hodnik. Zaboravivši na maloprijašnje obećanje, živahno je sletjela niz stepenice, skrenula udesno i, trčeći duž susjedne zgrade, izbila na malu čistinu. Tu se, već odavno, nalaze metalni držači na kojima domaćice iz okolnih zgrada istresaju tepihe, a djeca, kad nema starijih, stavljaju konopac i ljuljaju jedni druge.

Mala Nena, Goga i Mira, dočekaše Snježanu radosnim uzvicima, kako to samo djeca čine kad ugledaju poznate im vršnjake.

Vaso i Branko ispijaju već drugu šalicu kafe. Kroz otvoreni prozor vidi se krov susjedne zgrade, po kome skakuću vrapci. Na nebu se gomilaju oblaci; sunce više nije onako jako.

Prošla su četiri sata. To je ono vrijeme koje u ovo doba godine mladima predstavlja granicu iz-

među dosade nedjeljnog popodneva i predvečerja koje se približava i sa svakim satom postaje življe i radosnije.

Kroz otvorene prozore naselja novogradnji u Ulici sestra i braće Kapor čuje se muzika sa radio-aparata. Ponekad melodiju prekine glas spikera koji reklamira neke deterdžente, ili najnoviju vrstu cigareta, a onda opet zabruji glasna muzika.

Pred zgradom broj 11, na njenom stepeništu, Slobodan, Milan, Mišo — gimnazijalci, sviraju i pjevanju »Cigu-ligu«. Plavokosi Zlatan tercira.

Kućna pomoćnica dr Verhabovića izvela je u dvorište malog Emira i još mlađu djevojčicu Emiru. Zaustavlja se kod grupe sa gitarama. Prilaze im mladići iz zgrade preko puta. Pjesma je sve bučnija.

Savo Vujaković otvara ljutito prozor na drugom spratu i brišući još bunovne oči od spavanja, viče mladićima da prestanu sa dernjavom. Oni mu odgovaraju da se ne deru, nego sviraju. Ali ipak, stišavaju se i pjevaju lagarije.

U stanu trideset šest, na četvrtom spratu Osman Šehić sabira utrošak vode za avgust, septembar i oktobar; ukupan iznos dijeli po broju članova svakog domaćinstva u zgradi. Žena mu naliva kafu, i jadikuje što je meso opet poskupjelo. Osman se ljuti što ga ometa u računanju.

— Samo misliš o cijenama, kao da si sposobna da shvatiš ekonomiju. Misliš, a ne shvataš. Smiješ se! Dobro, znam da u sebi kažeš: starog uhvatio bijes zato što mu račun ne ide u glavu. Samo se ti ismijavaj. Izvoli, molim.

— Niko se tebi ne smije — žena ga razuvjerava. — Ja ti samo govorim da je meso već treći put poskupjelo.

— Opet meso!

— Da, opet.

— Znači, tako? Hoćeš da se svađaš? Znam, ti to najviše voliš, ali neću ti pružiti priliku: ti mrzi mesare, a mene pusti da računam.

— Dosta je i tvog — žena povisi glas. — Tako zna svako. Kao veliš, ja kukam, blebećem, pričam gluposti...

— Molim te ne ometaj me — pokaza na njihovu stariju kćerku Azru. Vidiš ona uči.

Djevojka obori glavu, čita neko vrijeme poluglasno kao da hoće na taj način da kaže da ne želi da se miješa u razgovor roditelja.

Iz kupatila dopire neravnomjerni šum vode. To se njena mlađa sestra Mirsada kupa i zadovoljna nešto pjevuši.

Nena Blaha upravo je završila sa čišćenjem onog dijela hodnika koji se nalazi pred vratima njenog stana.

Opet je, kao što je već navikla, skinula metlom prašinu i sa skulpture koja se nalazi tu u pročelju hodnika. Ovo vajarsko ostvarenje njenog prvog susjeda tu je već nekoliko godina, jer izgleda u njegovom omanjem stanu nije moglo da se nađe slobodnog mjesta za ovu figuru visoku preko jedan metar.

Iako je već tako dugo ovdje, Nena se nerijetko zagleda u taj, kao da je spaljen, komad drveta, nekako čudan, isprepleten i savinut, pokušavajući da odgonetne šta to, u stvari, predstavlja. Tako je bilo i ovoga puta.

Pomalo iznenađena, odjednom je primijetila da je skulptura podsjeća na neku ženu koja kleči.

Dolje na stepeništu odjeknu iznenadni smijeh. Čučeći pred velikom kartonskom kutijom, koja treba da predstavlja neku vrstu predavačke katedre, jedanaestogišnja Sajmica ne prestaje da se smije. Njena je najveća želja da što prije odraste i postane

učiteljica. Baš zato što joj godine presporo prolaze, skoro svakog dana sakuplja djevojčice i dječake koji još ne idu u školu; tu na ovom stepeništu uči ih ne samo kako se pišu pojedina slova nego ih i ispituje račun, čak traži da joj njeni, »učenici« napamet nauče i neku kraću pjesmicu — jednom riječju — ponaša se u svemu kao prava učiteljica.

Ovoga puta izgleda da je neko od njenih »učenika« rekao nešto što je izazvalo malopređašnji smijeh. Ipak, Sajmica se ubrzo smiri i vrlo ozbiljno upita petogodišnjeg plavokosog dječaka.

— Ponoviću opet! Ako imaš tri jabuke i jednu krušku, a ja ti uzmem dvije jabuke — šta tebi ostaje?

— Pa... jedna jabuka.

Sajmica povisi glas, ljutito.

— A kruška? Šta je sa kruškom?

Dječak se namršti. Očigledno ga je zbunilo ovo pitanje. Odjednom se njegovim licem preli radostan izraz pronađenog rješenja.

— Daću ti i krušku — reče i nasmija se.

Njegov smijeh prenese se i na Sajmicu. Opet se zasmija i zagleda u dječaka. Oboje ostadoše, tako nasmijani, trenutak-dva zažarenih obraza. Licem u lice, jedno prema drugom.

Sprat niže, druga grupa djece, nešto starijih dječaka, igra se piljaka. Jedni stoje podbočeni na ogradu stepeništa, a drugi sjede na betonu, već prljavih, ali neumornih crnih ruku koje prevrću bijele kamenčiće.

Ispod njih, kroz hodnike donjih stepeništa, čuje se udaljeni zvuk gitara, povremeno otvaranje nevidljivih vrata, iznenadni šum naglo puštene vode u kupatilima...

***

U gradu koji ništa ne sluti, koji se odmara, pjeva, svađa, računa, šeta i zaljubljuje uzdiže — časovnici pokazuju šesnaest časova i trideset sedam minuta.

Niko ne može ni da pretpostavi da će za svega jedan minut sve da se izmijeni i poremeti, da se na zakazane sastanke neće otići i da će svih sedamdeset hiljada stanovnika ovoga grada odjednom postati kao jedan čovjek opsjednuti sličnim brigama i još sličnijom sudbinom...

II

Prvo su se uznemirile ptice.

U stalnoj jurnjavi kroz život ljudi nemaju vremena ni za sebe, a pogotovo da se tovare razmišljanjima o životinjama. Jedino se dešava da ih primijetimo, ako su u neposrednoj vezi s nama. Pa i tada, ta pažnja je prekratka da bi bila nešto manje površna nego što jest.

Tako se desilo i sa neobičnim ponašanjem ptica; ono je začudilo ljude, ali ih nije uznemirilo. Tek kada se sve odigralo, prepričavali su danima ono što su vidjeli.

I, zaista, nekoliko sekundi prije šesnaest časova i trideset osam minuta ptice su nagonski osjetile ono što ljudi još nisu vidjeli ni čuli. Upozorene nekim nevjerovatno preciznim instrumentima, koje još ljudski um nije izmislio, a koji se nalaze u svim, pa i najmanjim tijelima ovih krilatica, počele su, odjednom uplašene, da uzlijeću sa krovova.

Ljudi koji su se slučajno zatekli napolju začuđeno gledaju golubove, vrane i vrapce koji bezglavo jure između zgrada i ustremljuju se u već oblačno nebo.

Iznenada, ispod ljudskih nogu, negdje duboko pod njima, iz same utrobe zemlje, začu se zlokobni huk.

Tutnjava postaje sve jača i bliža.

Taj otegnuti i nestvarni zvuk, iznenada se prekinu i, uz mukli prasak, zaljulja zemlju.

Zgrade počeše da se klate kao da ih neki nevidljivi gorostasi pokušavaju iščupati iz temelja.

Na sivom nebu bez sunca nestvarno-čudan treptaj donese novi prasak odvaljenih dimnjaka i zaprašenih krovova sa kojih počeše da padaju cigle.

Oblaci prašine i prštanje srušenih dimnjaka prigušiše na trenutak žamor ljudskih glasova, koji se u novom naletu javiše kao vrisak prestravljenih žena i cijuk rasplakane djece.

Iz straćare, koju već decenijama zovu »Konvikt«, iskaču ljudi i žene, sa djecom u naručju.

Bezumlje ustrašenih lica koja skaču čak sa prvog sprata nema očiju, ni svijesti; postoji samo jedan cilj — pobjeći. A kako je stepenište već u prvom zamahu stihije srušeno, ostaju jedino prozori, na koje svi naviru, bacaju se što dalje od kuća i zajedno sa ciglama, poput ustrijeljenih ptica, padaju u oblake prašine iz kojih ne prestaje zapomaganje žena i djece.

Niz stepeništa višespratnica, koja su odjednom postala duga kao vječnost, jure izbezumljeni ukućani. Sa stropa, pod tavanom na najvišem spratu, padaju cigle; promaknu između držača stepeništa i lome se na nekom od donjih spratova. Krhotine odskaču i udaraju u noge ljudi koji bezglavo jure niz stepenice.

Niko nema vremena za bolni jauk; onaj stravični krik koji odjekuje hodnicima, nije splet uzvika bola,

nego zajednički vapaj bezumnog straha, koji nagoni ljude da u dugim skokovima preskaču po nekoliko stepenica, sudaraju se, padaju, ali još brže ustaju i nastavljaju da jure.

Slobodan Milošević, teški srčani bolesnik, izgubio je dah i klonulo se spustio niz nagnute stepenike. Njegova žena, Smilja, poluodjevena i još bunovna od spavanja, pomaže mu da se pridigne.

Sa gornjeg sprata, naletiše sinovi njihovog susjeda Franje. Onako u trku prihvatiše onemoćalog Slavka. Nose ga, ne usporavajući pomamni trk.

Oznojeni i zadihani, strčaše niz spoljno stepenište i pomiješaše se sa stotinama ljudi, žena i djece koji su ispunili široku čistinu između novogradnji.

***

Kroz sive oblake opet proviri sunce.

U početku nejako, skoro stidljivo, a onda sve jače i jače, kao da svojom toplinom želi da ublaži nesreću ustumaranih ljudi, koji su napustili svoje kuće i još unezvijereni, ne shvaćaju šta se, u stvari, odigralo, oduzetih moći, čekaju dalji razvoj događaja. nih.

Na svim ulicama, dvorištima između zgrada, po čitavom gradu, duž Vrbasa i dalje uz Vrbanju — slika ista. Hiljade ljudi, desetine hiljada prestravljenih.

Svi su, na trenutak, zastali.

Ukočeni od uzbuđenja, daju oduška svom isprekidanom dahu, pokušavajući dubokim disanjem da smire uzburkane grudi koje još podrhtavaju od malopređašnjeg bježanja.

Mnogo ih je napola odjevenih; samo u košuljama, nezapertlanih cipela, a neki još u papučama, ili čak

bosi. Žene su, većinom, u kućnim haljinama. Ima ih u spavačicama, ili pidžamama.

Mala Mirsada Šehić, cvokoće, ogrnuta tankim haljetkom. Još je mokra, jer je ravno iz kupatila pobjegla na ulicu.

Ljudi zabrinutih pogleda, posmatraju prijeteće zgrade i očekuju novi udarac.

Svi se prisjećaju da se tako, prije nekoliko godina, odigralo i u Skoplju. Nekoliko minuta poslije prvog udara, došao je drugi. Još teži! Razorniji!

Djeca se plačljivo zagnjuruju u sigurnost haljina svojih majki. Najmanja su u naručju.

Kroz uzburkano mnoštvo, na ulicama, prolaze automobili hitne pomoći. Sirene zavijaju, stravično.

Kao da se odnekud približava još veća nesreća — koju ovaj urlik najavljuje.

Ljudi bauljaju gore-dole. Većina promiče na čistine prema Vrbasu. Pred Konviktom jauče neka srednjovječna žena; slomila je nogu kad je iskakala sa prvog sprata. Sedamnaestogodišnja Nerka Smailagić uganula je ruku, jer je također pala sa visine od skoro pet metara. Muž one povrijeđene žene moli svog komšiju da je odveze automobilom u stanicu hitne pomoći.

Čovjeku drhte ruke dok pokušava da upali motor.

Tuljenje sirena ne prestaje.

Saobraćaj je zagušen. Automobili se probijaju kroz mnoštvo u raznim pravcima.

Pred zgradom broj sedam u Kaporovoj ulici okupilo se najviše svijeta.

Jedan dio krova strovalio se na zemlju i razbio lobanju nekoj djevojčici, koja se igrala sa drugaricama pred tom zgradom.

***

Vaso Trivanović strčao je na ulicu u čarapama. Bez cipela je. Samo u košulji; onakav, kakav je bio dok je pio kafu, koju nije uspio popiti.

Sa njim su i uplakana Mirjana i sabrani Branko, koji nesvjesnom kretnjom vojnika zakopčava dugmad na svom koporanu.

Vasin pogled kruži na sve strane ne bi li među stotinama okupljenih ljudi primijetio svoju Snježanu. Očekuje da se svakog časa pojavi, i zato zagleda niže; negdje ispod stasa odraslih ljudi. Ali, jedna riječ koju je slučajno čuo, prestravi ga,

Neko je rekao: »Jedna djevojčica«.

Tek tada, Vaso podiže pogled i ugleda pred susjednom zgradom veliku grupu ljudi, koja je napravila krug oko nečega, što on odavde ne može dobro da razazna.

Pošao je u tom pravcu, kao u polusnu.

Iznenadna pomisao požuri mu korak: »Nije to ona! Sve djevojčice iz okolnih zgrada igraju se tamo... Zašto da se to desi baš mojoj Snježani?« Ponesen naraslom nadom, ali i iznenadnom strijepnjom, potrčao je kao sumanut i razmaknuo okupljene ljude.

Zaustavio se nad nečim već prekrivenim sivim ćebetom.

Prignuo se i napravio pokret kao da će otkriti to neveliko uzvišenje koje se naslućivalo pod ćebetom. Odjednom je zastao. Hladni znoj straha osjećao je na svakom djeliću tijela.

Pažljivo je posmatrao ono pod ćebetom i, sa olakšanjem, primijetio da to mora biti leš neke manje djevojčice, jer je Snježanja, pretpostavljao je tako, skoro za glavu veća. Oprezno je podigao jedan kraj ćebeta i ugledao poznatu haljinicu.

Bolni grč skupi mu srce, ali mu kroz glavu projuri utopljenička misao da je ovakvu konfekcijsku haljinu već vidio i u drugih djevojčica.

Poslije kraćeg oklijevanja, odlučno je razgrnuo ćebe i ugledao nemirnu crnu kosu koju je toliko volio. Ruka mu se tresla kao u groznici.

Razrogačeno je zagledao tanki, još oznojen od igre, vratić; malo isturenu bradu i zubiće, ispod nateklih usana. Samo je to ostalo od njegove uvijek nasmijane Snježane. Sve ostalo bila je bezlična smrskana masa.

Zažmurio je. Čvrsto stisnuo očne kapke, do bola; sve je činio da ovaj strašni prizor odagna od sebe i iznova vrati onaj umilni lik koji mu je, još treptav i živ, mazno govorio: »Tatice«.

U očima okupljenih žena pojaviše se suze.

Svjetlucale su, staklaste na rožnjačama — poput ribljih krljušti — obasjane suncem, koje je nestvarno veselo oblilo hiljade i hiljade ljudi.

Mnogi ovu iznenadnu svjetlost još nisu primjećivali, jer su još uvijek bili obuzeti pobrkanim mislima koje nisu mogle da shvate ono što se dogodilo.

***

Ni Pavle Gvozdenović u prvi mah nije shvatio šta se događa.

Probudilo ga je ljuljanje kauča na kojem je spavao. Pred njegovim bunovnim očima klatio se veliki bijeli luster. Zid nasuprot njegovog ležaja drhtao je i povijao se. Cigle su u njemu škripale, kao da će se svakog časa rasprsnuti. Sa komode, uz prozor, pala je

na pod vaza od keramike i razbila se. Čitava soba je poigravala.

Pavle je očekivao da će se svi zidovi srušiti. Nije imao vremena da misli, ali je odjednom prihvatio munjevitu pretpostavku da je sigurno negdje pala atomska bomba!

Njegova žena Marija počela je uplašeno da jauče. Smirivao ju je, smirujući i sebe.

— Bože moj, šta je ovo? . . . Šta je? — ponavljao je cijelo vrijeme, ali se nije dizao sa kauča sve dok nije prestalo podrhtavanje.

Tek tada je primijetio da se Marija onesvijestila.

Ležala je na crvenom tepihu, nepomična, kao da je mrtva. Žurno se prignuo svojoj ženi.

Osjetio je ravnomjerne otkucaje njenog srca i odahnuo je.

Kroz otvoreni prozor začu se žamor ljudskih glasova koji je dopirao iz dvorišta.

Ovo mu povrati misli na opasnost, koja još nije prošla. Požurio je prema hodniku i navukao nezapertlane cipele. Sa Marijom u naručju strčao je niz stepenice.

Kad su se pojavili na izlazu iz zgrade, stotine očiju posmatrale su ih pažljivo.

Pavle nije imao namjeru da objašnjava kako se Marija samo onesvijestila, ali pogledi ljudi mislili su najgore — da je mrtva.

Oko jednog povisokog čovjeka okupila se veća grupa ljudi. Ovaj je smirenim glasom objašnjavao da niko ne ulazi u kuće, dok seizmološki stručnjaci ne jave svoje mišljenje.

Grupi je prišao Uroš Ilinčić. U ruci je držao tranzistor. Iz aparata je dopirala jedva čujna muzika. Odjednom se prekinula. Svi su čuli glas spikera.

Uroš je pojačao ton. Žagor ljudskih glasova se stišao.

Spiker je govorio polako, dajući svakoj riječi poseban zvuk:

— **»Banjaluku je danas u šesnaest časova i trideset osam minuta zahvatio jači zemljotres. Poslije podmukle tutnjave, udar se uzastopno pojavio tri puta. Mnoge starije zgrade u gradu potpuno su porušene, a fasade i dimnjaci gotovo svih stambenih zgrada, privrednih i drugih objekata su oštećeni.**

Građani su u strahu i panici istrčali iz svojih stanova na ulice i u dvorišta.

Za sada je nepoznato da li je bilo ljudskih žrtava i povrijeđenih.

Računa se da je prvi udar bio jačine oko sedam stepeni . . .«

Glas spikera umuknu.

Poslije kraće pauze začuše se akordi klavira. Uroš stiša ton na tranzistoru.

Neki čovjek priđe ovoj grupi i reče:

— Tu na početku naše ulice poginula je jedna djevojčica. Dijete se igralo, a krov, koji je pao, smrskao joj je lobanju.

Pavle osjeti kako mu se grlo skupi. U ušima mu nešto zabubnja. Odjednom je u sebi osjetio strah; panično stanje u kome čovjek čini kretnje po instiktu.

Pojurio je svom »fići«, prestravljen od pomisli da možda i njegova kćerka Sanjica leži negdje mrtva, sa isto tako razmrskanom glavom.

Pažljivo je položio, još uvijek onesviještenu, Mariju na sjedište pored sebe i oznojenim prstima stavio ključić od automobila u bravu za pokretanje motora.

Automobil se s mukom probijao kroz gomilu koja je išla ulicama, mimoilazio se sa kolima koja su dolazila iz grada, ali je, ipak, nekako stigao do »Zelenog mosta«.

Tu je sreo Anu. Njena kosa bila je nepočešljana. Pavlu se učinila skoro nepoznata, jer je bio navikao na njenu visoku pundu.

— Sve je porušeno! — govorila je, očigledno zahvaćena panikom.

Jedva je nagovorio svoju bivšu ženu da mu prepusti kćerku, jer će joj biti sigurnije da provede noć s njim, u kolima.

Marija se u međuvremenu uspravila na sjedištu i svojim blagim osmjehom pozdravila Sanjicu. Djevojčica je bila uplašena, ali sabrana i mirna. Odgovorila je na Marijin pozdrav, ali bez osmijeha.

— Čika Ivan je slomio ruku! — rekla je, skoro bojažljivo.

Pominjanje Ivanog imena skrenu Pavlovu pažnju. Pogledao je u kćerku, koja obori pogled. Pavle je pomilova.

— Važno je da je živ! — utješi je.

Djevojčica se kratko osmijehnu. Bila je plavokosa, poput Pavla.

Pošli su ka centru grada.

Tu su razaranja bila osjetljivija. Ali vrijeme je protičalo i ljudi su postali mirniji, iako su i dalje svi bili na ulicama.

Ipak, svijet je još bio potišten: očekivala se besana noć, jer niko nije pomišljao da se vrati u kuće.

Noć pod otvorenim oktobarskim nebom! Još uvijek ljudi ne vjeruju! Ali prevjes sumraka odavno je počeo da navlači svoju tmurnu zavjesu i noć je već tu.

Na čistinama između kuća, po travnjacima, u dvorištima prizemnih zgrada, zaplamsale su prve vatre. Živahni jezici plamena igraju između ljudi, koji znaju da je sada najvažnije — biti strpljiv. Sjedi se na poljskim stolicama, drvenim presječcima; mlađi su prostrli savijene novine ispod sebe.

Svi ljudi oko vatara, zaokupljeni su jednom željom: da se što prije okonča neizvjesnost, ali svi su svjesni da se stihija ne može predvidjeti. Zato skoro niko i ne pomišlja da se vrati u kuću i da u njoj prespava. Veoma mali broj je takvih.

Pavle je u jednom kiosku na pijaci kupio paketić parafinskih svijeća, kutiju keksa i čokoladu za Sanjicu. Za sebe je uzeo bocu konjaka, nekoliko paketića cigareta i mineralnu vodu. Lokalna radio-stanica već u nekoliko navrata upozoravala je građanstvo da se ne pije voda iz vodovoda, jer postoji mogućnost zagađenja.

***

Vratili su se pred kuću u Kaporovoj ulici, kad je već pao mrak. Dočekala ih je slična atmosfera kao i u gradu. Na sve strane gorjele su vatre, oko kojih su sjedili umorni ljudi.

Prišli su jednoj od vatara upravo kad su emitovane najnovije radio-vijesti. Glasovi ljudi se stišaše, jer su svi napregnuto slušali spikera. Naizmjenično su govorili muški i ženski glas. Pavle je posmatrao lica ljudi i žena koji su pažljivo slušali mišljenja poznatih seizmologa. Stručnjaci su, uglavnom govorili da se Banjaluka nalazi u trusnom području, koje je obilježeno na seizmičkim kartama, ali se niko nije upuštao u dalja i određenija predviđanja. Naprotiv, daleki glasovi preporučivali su da se ljudi zasad ne vraćaju u kuće, jer mogućnost novih udara nije isključena.

Iako je, po ovim porukama, trebalo provesti noć pod vedrim nebom, u ljude se postepeno vraćalo

samopouzdanje; osjećali su da nisu prepušteni sami sebi. Bili su uvjereni da stotine hiljada Jugoslovena, milioni, poznatih i nepoznatih, saosjećaju sa njima, spremni da, ako zatreba, priteknu u pomoć.

Iznad udaljenih brda, prema Prnjavoru i Kotor-Varošu, pojavio se mjesec. U mliječnoj, opijajućoj mjesečini, na blagom dahu noćnog vjetra, jablanovi su su jedva primjetno njihali. Neosvijetljeni prozori višespratnica i opustjele ulice stvarali su utisak kao da u nekom napuštenom gradu, u kome su izumrli svi stanovnici, mjesec traži ljude kojih nema. Ali, nedaleko od tog nestvarno pustog prostora, bliže baštama oko rijeke, na skverovima između ulica, plamsale su vatre. Stotine, hiljade vatara. Onaj koji je imao priliku da posmatra grad u ovim noćnim satima sa Šehitlučkog brda, mogao je da pomisli kao da u dolini uz rijeku čadoruje neka velika vojska koja se odmara pred sutrašnju bitku.

U ovom dijelu Jugoslavije, koji se zove Bosanska krajina, mali je broj onih koji još u djetinjstvu nisu slušali guslare, ili bar čitali brojne narodne pjesme, koje su stotinama godina stvarali preci ovih istih ljudi. Gledajući svjetlucanje vatara, koje su treptale u daljini, mnogi su se prisjećali onih pjesama ispjevanih o kosovskom boju, ili hajdukovanju svojih dalekih predaka kao i onih brojnih bosanskih ustanika, koji su najviše doprinijeli da se, pokraj prošlog vijeka, ovaj dio Evrope — Balkan, nazove »bure baruta«.

A oko vatara, uronjeni u misli koje dugo čekanje obično sa sobom donese, grijali su se mnogi četrdesetgodišnjaci, pa i stariji, koji su ne baš tako davno, po brdima i planinama, koje počinju iza Šehitluka, proveli stotine ovakvih, čak neudobnijih partizanskih noći. Često i gladni. Nerijetko slušajući ranjene drugove koji su u visokoj temperaturi tifusa »pjegavca«, još uvijek uzvikivali poklike na juriš —

četa, bataljona i brojnih krajiških brigada u kojima su se borili.

Kraj jedne vatre sjedio je i Bogdan i Rađenović. Krupnook. Nemirne grgurave kose, koja je na zaliscima već počela da sijedi. Džarao je ljeskovim prutem po žerávici i sjećao se one davne noći, kada je kraj jedne slične vatre, na prilazima Beogradu, sreo Anđu, bolničarku iz Prve srpske divizije.

Šta to njemu nedostaje? Zašto već drugi put ne uspijeva da sačuva brak? Sa Anđom se razveo, jer ga je varala. Ali, Vera nije — pa ipak se razveo! Ima u njemu nešto nesavitljivo, neki čudni poriv za slobodom i čim primijeti da mu neko, ograničava, taj za njega najvažniji uslov življenja, postaje natmuren. Tada se Bogdan, koji je inače veseljak pa zato ima veliki broj prijatelja i poznanika, odjednom povlači u sebe. Postaje nepovjerljiv prema svakome, uvredljiv, spreman da se čak i fizički obračunava sa svima koje ne trpi.

Ta njegova čudna narav bila je jedan od najvažnijih razloga što je penzionisan već u četrdeset drugoj godini života. On je to dobro znao. Iako je službeno objašnjenje njegovog preranog penzionisanja bilo — hronično oboljenje srca. A i bolesno srce bilo je posljedica njegove preosjetljivosti.

Kad je pored njega zavrištao glas novorođenčeta, sav se stresao.

To je stara Bejtićka bez uspjeha pokušavala da smiri unuka, koji se rodio prije dvije sedmice i još nije imao imena. Ona je htjela da ga, po njenom pokojnom mužu, nazovu Miralem, ali snaha i njen sin Muamer htjeli su neko, po njihovom mišljenju, ljepše ime: odlučivali su se između imena Abdel i Adnan.

Bejtićka se nije na to mnogo obazirala. Za nju je mali bio Miralem i urođenom tvrdoglavošću nastavljala je da ga tako zove. Znala je da će tako biti i

kasnije. Jer će za nju njen unuk uvijek biti Miralem, pa makar mu dali i to, za nju čudno, čak, ružno ime: Adnan ili Abdel.

Ali Miralem nikako nije prestajao da vrišti, iako je Bejtićka na sve moguće načine pokušavala da ga umiri.

Sanjive ljude, čak one koji su načas uspjeli da zaspe, razbudio je plač djeteta. Bejtićkina snaha Gordana, prihvati sina u naručje, stidljivo otkopča ljubičastu bluzu i ponudi mu dojku. Mali se zagnjuri u majčina njedra i desnom ručicom pritisnu nabubrjeli bijeli ovaj grudi, koji se nazire pod tkaninom. Plač prestade.

U nastaloj tišini oko vatre, svi su slušali šljapkanje mališana koji izgladnjelo siše majčino mlijeko.

Po umornim, probljedelim licima, koja su bila zamotana maramama ili ogrnuta šalovima, preleti odsjaj zajedničkog osmijeha. Neko pojača tranzistorski radio-aparat.

Sa Vrbasa je nadolazio val tihog noćnog vjetra. Bio je hladan, uvlačio se u kapute, ježio kožu pod košuljama i ispod tankih haljina.

Mjesec zakriše oblaci. U jednoj vatri zapraska žeravica, jer su nabacili novi komad drveta.

Bogdan je brojao vatre.

U njegovom vidokrugu bilo ih je dvadeset osam.

***

Na drugom kraju grada, u ulici koja od Malte ide prema novoj željezničkoj stanici, kuće su uglavnom prizemne. Ima poneka i jednospratnica. Sve su zamračene. U dvorištu plamsaju vatre. Kroz tamu pro-

makne žućkasti odsjaj baterijskih lampi. To su oni koji obilaze vatre da nađu nekog koga traže. A oko vatara slična lica. Blijeda. Stegnutih vilica. Naoko mirna. Čak se poneko našali. Ali kako vrijeme odmiče, razgovori su sve kraći, dremljiviji i tiši. Kraj jedne od vatara sjedi Simo Maunaga, rano posijedjeli četrdesetogodišnjak, blagog pogleda, i onog tihog osmijeha koji kod nekih ljudi nikada ne silazi sa lica.

I sada, iako umoran — odmah po potresu odjurio je u svoje preduzeće »Duvan« da vidi kolika je šteta, a zatim obišao većinu svojih službenika jer ih sve poznaje i zna gdje stanuju — osmjeh mu ne silazi sa lica. Gleda slabo tinjanje vatre. Sluša ravnomjerno disanje osmogodišnje kćerke Liljane, koja spava u njegovom krilu. Pogled mu skreće na ženu, koja se bori sa snom.

Zagleda se u vatru. Ali joj tiho poigravanje plamena spusti otežale očne kapke.

Šesnaestogodišnja starija kćerka, Biljana, već spava. Oslonila se glavom na majčino krilo. San joj je, vjerovatno, ružan jer se mršti.

Sve to što Simo vidi, stvarno je. Ali i nestvarno. Zna, uvjeren je da će ovo proći, to sada i najviše želi, zato i misli o drugim stvarima koje nemaju nikakve veze sa zemljotresom i s ovom predugom noći, koja toliko sporo odmiče da mu izgleda kao da joj nema kraja.

Ali upravo kad je počeo da se smiruje, u mislima koje su ga odvele daleko, toliko da je u njemu preovladao osjećaj zaborava, neko uključi radio-aparat. Duboki muški glas reče nekoliko rečenica o zemljotresu. Riječi je značajno naglašavao, kao što se uvijek čini kad se čitaju saopštenja o ljudskim nesrećama.

Preko drvene ograde koja razdvaja Simino dvorište od susjednog začu se glas istog spikera. Aparat

je tamo, izgleda, veći, pa mu je i zvuk dublji; kao da govori neka druga radio-stanica.

Duž čitave ulice odjekuje isti eho; širi se od ruke do ruke, koje namještaju tranzistore u najpovoljnije položaje, da bi se vijesti jasnije čule.

Bile su to posljednje ponoćne vijesti, kojima je otpočinjao novi dan: dvadeset sedmi oktobar hiljadu devetsto šezdeset devete godine.

III

Blijeda zora otkri pepeljaste oblake, koji su se, mjestimično razvučeni u providne pomodrjele trake, vukli po bezbojnom hladnom nebu.

Prigušene vatre još su samo tinjale kraj usnulih ljudi, na kojima se caklio magleni odsjaj rose.

Bogdan otvori otežale kapke i zagleda se, onako bunovan, u nekog čovjeka koji je mokrio uz neko stablo na samoj obali Vrbasa.

Tek ovaj prizor potpuno ga razbudi i on preletje očima po ljudima koji su sjedili ili ležali kružno raspoređeni oko vatara.

Znao je da su tamo negdje iza one daščare i srušene kuće, na početku Sabitovića ulice, Vera i njegova šestogodišnja kćerka Tanja.

Namršti se od pomisli da je s njima i Verina majka, Jelena; ona samovouvjerena žena nikad sita pričanja, koja za sebe misli da je toliko važna i zaslužna ličnost da svako ko s njom opšti, mora da sluša njeno pametovanje i da bez pogovora izvršava sve što ona hoće.

Uzdah olakšanja ote se iz Bogdanovih grudi zbog pomisli da ima više od godinu dana, kako se oslobodio ove napasti. Trebalo bi, čim se otvore radnje, da kupim nešto za Tanju!

— Bogdane, potegni — prenu ga iz misli glas suvonjavog Rasima, oko čijih nogu je ležalo četvero njegove djece. Svi su bili prekriveni jednim ćebetom, a spavali su na taj način što su se, priljubljeni i presavijeni jedno preko drugog, grijali zajedničkom toplinom.

— Da neće biti prerano, Raskane? — Bogdan se umorno nasmiješi.

— Za dobru rakiju nikada nije prerano.

Bogdan otpi nekoliko gutljaja i primijeti kako mu neka toplina prođe stomakom, pa cijelim tijelom.

Dvojica sredovječnih ljudi zgledaše se i osmjehnuše jedan na drugog.

Štedro sunce polako rastjera oblake, i nad usnulim gradom i vijugavom obalom Vrbasa zasja dan, koji je postajao sve vedriji i topliji. Ljudi su se već probudili i vrtjeli oko ugašenih vatara. Sve je vrvjelo. U krošnjama drveća, obasjanog čistim suncem, čuo se cvrkut ptica. Taj lijepi dan, poslije teške noći, imao je svoju posebnu radost; zemlja je u toku noći ponekad znala da se protrese, ali to javljanje stihije bilo je dobro, jer su svi znali da ono znači da se poremećena utroba zemlje smiruje.

Stara Bejtićka nabaci nekoliko suvih daščica na prigušenu žeravicu i pristavi kafu.

Pavle pažljivo spusti Marijinu glavu na sanduk, gdje je cijelu noć presjedio. Marija se promeškolji i prebaci šal preko očiju da bi se zaštitila od sunčevih zraka.

Pavle prođe između nekoliko vatara i zaviri u svog »fiću«, u kome su, na prvom i stražnjem sje-

dištu, spavali Tanjica , Stojanka, najmlađa sestra Pavlovog školskog druga Rajka, i dvoje Rajkove djece.

Sinoć je Stojanka bila očajna, jer je Rajko sa ženom otputovao u Zagreb po automobil koji je uplatio još prije šest mjeseci. Stojanka je upravo maturirala učiteljsku školu u Bihaću i došla je u goste bratu da se malo tu odmori.

Kada je juče došlo do zemljotresa, izletjela je na ulicu sa osmogodišnjim Zoranom i nešto mlađom Nadom. Onako očajna, ne znajući šta će da radi sa djecom, počela je bespomoćno da plače. Kad ju je oslovio Pavle, bila je skoro odbojna, jer je predusretljivi smiješak ovog četrdesetogodišnjaka protumačila pogrešno. Bila je ljepuškasta i nije se rijetko dešavalo da joj stariji ljudi dobacuju, pa čak i predlažu sastanke. Ali kada je saznala da je to prijatelj njenog brata, obradovala se kao malo dijete. I zaista, noć je prespavala sa Tanjicom i bratovom djecom u Pavlovom »fići«. Sad joj je jedina briga bila da dočeka povratak Rajka i snaje Ivanke.

Pavle pripali cigaretu i zagleda se u nekog starčića, koji je voštano žutim prstima okretao taster na povelikom tranzistoru u sivomaslinastoj futroli.

Između prozeblih i drhtavih prstiju začu se reski glas spikera, koji je čitao prve jutarnje vijesti.

Začas se okupi poveća grupa ljudi i žena: radio je javljao da je proteklu noć na području koje je juče zahvatio zemljotres provelo pod vedrim nebom dvije stotine hiljada stanovnika ovog dijela Bosanske krajine.

Pavle je posmatrao ove poblijedjele od hladnoće ljude i pomislio na zemljotrese u Skoplju, Agadiru, Turskoj, Iranu, Jermeniji. Čitao je tada u novinama o tim katastrofama i bilo mu je žao unesrećenih ljudi. Sada je to i sam doživljavao. Ali osjetio je veliku razliku između onog što se nekom drugom dešava, i

onog što sam čovjek vidi, trpi i bori se, da u samom sebi pobijedi malodušnost.

Ipak, sve je prošlo bez većih posljedica! Slijedeću noć većina ovih ljudi provešće u svojim stanovima. Ova, koju su probdjeli pod vedrim nebom — već je prošlost, samo neprijatna uspomena.

Sa tim mislima, Pavle je pošao prema kiosku na uglu ulice, oko koga se već napravio red kupaca. Ljudi su kupovali sve na veliko: po nekoliko kutija keksa, desetine konzervi. Rijetko ko je uzeo samo jedan hljeb. Skoro svi su nosili i pokoju bocu rakije, konjaka ili ruma — uglavnom jakih alkoholnih pića. Pavla je sve ovo čudilo. Zašto ljudi dramatizuju stanje, koje se popravlja? Šta će im tolike konzerve, kad se mogu vratiti u kuće i tamo napraviti daleko bolje, jeftinije i ukusnije jelo od tih konzerviranih gulaša, slamastih mesnih doručaka i sardina?

Kupio je samo pola hljeba i čokoladu za Sanju. Primijetio je da ga ljudi zbog ovakve narudžbe čudno zagledaju.

Preko lica mu je preletio kratak osmijeh, kad ga je i prodavaoc upitao.

— Samo pola hljeba, hoćete?

— Da — rekao je i platio.

Kad je izišao iz reda, primijetio je kako mu iz daljine maše Ana, dajući znakove da je pričeka..

Opet je dotjerala frizuru. Njena visoka crna punđa bila je besprijekorno začešljana.

Približavala se. Usporivši hod, koračala je krupno, u raskorak. Sve to stvaralo je utisak trapavosti i glomaznosti, koju ni kod koga nije volio. Zagledan u nju, čudio se, nije mogao da vjeruje da je tu ženu volio i poslije rastave pokušavao da je zaboravi u alkoholu. Zbog nje mu je i oboljela jetra.

Gotovo sa mržnjom pomislio je: »Zar sam zbog tih osamdeset i više kilograma mesa za sva vremena upropastio svoje zdravlje?!«

Pod rebrima je osjetio tupi bol jetre. Već drugi mjesec je na bolovanju. Dijetalna hrana, nikakvih začina, ni soli, najstrožija apstinencija od alkohola — sve to zbog ove punđe, zbog ovog pretjerano napuderisanog lica, ovih usta čiju bestijalnost ni tako upadljiva šminka ne može da sakrije.

Ana mu je, sa svoje uobičajne visine, odmah prebacila da se zbog njegove nepotrebne panike Sanjica možda prehladila, ili u najmanju ruku nepotrebno maltretirala u neudobnom »fići«. Mogla je sa njom mirno da spava u kući njene prijateljice, u zgradi koja je vrlo masivno građena, a ne ovakvoj kao što su ove »smandrljane« novogradnje.

Pavle nije uopšte reagovao, niti se suprotstavljao njenom mišljenju. Jednostavno je ćutao. Prvih godina braka on je, doduše, pokušavao da Aninom mišljenju ponekad suprotstavi i svoje. Ali u posljednje vrijeme — čitavu godinu pred razvod — on je ćutao, uglavnom ćutao. Ana je mislila da je tek tada konačno stvorila sretan brak. I nemalo se začudila, kad je jednog jutra ćutljivi Pavle spakovao dva kofera i rekao joj da ga ne čeka za ručkom, da se on neće nikad više vratiti, da je pošao da traži neku samačku sobu i da će pokrenuti brakorazvodnu parnicu.

Po Aninoj logici, Pavle je sigurno našao »neku kurvetinu«, ali, u stvarnosti, on nepune dvije godine i poslije odlaska, nije imao ni najobičniji flert sa nekom ženom.

Kad je upoznao tihu Mariju, koja je već deset godina bila udovica, postao je već toliko nespretan sa ženama da mu je bilo potrebno više od mjesec dana da je nagovori da pođe s njim u kino. Tek kasnije

shvatio je da je za ovo odgađanje još krivlja bila Marija, jer je njeno desetogodišnje odvikavanje od muškaraca imalo još trajnije posljedice. A kako je vrijeme prolazilo, i Marija mu postajala sve privrženija, Pavlu je počela da se vraća ona negdašnja volja za životom, smijehom i običnim, svakodnevnim, ali tako dragim sitnim zadovoljstvima. Jedino bi onda, kada je išao do kćerke, i morao da se nađe sa Anom, opet postojao mrzovoljan i ćutljiv.

Takav je bio i ovog jutra. Možda i mrzovoljniji nego inače, jer je proveo besanu noć, u kojoj je najviše vremena utrošio razmišljajući o Mariji i njenom krhkom zdravlju. Pribojavao se da će, onako bolježljiva, teško podnijeti neprilike, koje su trebale tek da naiđu.

I kad je Ana svojim nadmenim držanjem počela čak da vrijeđa i Mariju — u Pavlu je sve prekipjelo. Toliko, da je iznenada povišenim tonom, koji Ana od mirnog Pavla nikada nije čula, rekao:

— U m u k n i! S kojim pravom ovdje čitaš lekcije? Isuviše smo umorni, da bismo imali strpljenja slušati tvoje blebetanje!

Ana je podviknula od prigušene ljutnje i zaprepašćenja zbog ovog, za nju neočekivanog, obrta.

Ljudi koji su sve slušali popratili su ovaj sukob svako na svoj način. Žene su uglavnom osuđivale Pavla, a muškarci Anu. Neki su se i zlurado smješkali. Pavle je bio na granici samosladivanja. Okrenuo se i naglo pošao prema ulazu u kuću. Grudi su mu podrhtavale od uzbuđenja; želio je da se što prije popne na treći sprat i da tamo nađe onu zelenu bocu, iz koje ništa nije popio već tri mjeseca, ali koja mu se sad pričinjava kao jedini mogući način da umiri nerve, od kojih mu se tresu ruke.

Opsjednut ovom željom, na stepeništu se skoro sudario sa Borisom, studentom koji je stanovao u stanu preko puta njegovog.

Promrmljao je mladiću nešto, što bi trebalo da zvuči kao izvinjenje i požurio svojim vratima, pokušavajući da ih što brže otvori. Ali baš zbog nervoze u tome nije uspijevao.

Boris ga je začuđeno posmatrao, a onda pridigao snop ćebadi i jastuka i pošao niz stepenice.

***

Napolju je sunce grijalo sve jače. Toplota je otkrivala prozeble i neispavane ljude u tolikoj mjeri da su neki, možda i zbog alkohola koji se tog jutra počeo vrlo rano da pije, postajali nekako čudno veseli.

Njihovo pjevušenje nailazilo je na osudu, uglavnom žena, koje su po svojoj prirodi nepovjerljive i opreznije.

Lokalna radio-stanica objavila je saopštenje da je obustavljena nastava u školama. Đaci su ovu vijest dočekali sa radošću mladosti, kojoj uvijek godi smanjenje ma koje obaveze. A pošto je, u ovom školskom periodu, jedina obaveza nastava, onda je njihova radost bila razumljiva. Đaci nisu mogli ni pretpostavljati da će ova odluka značiti mnogo u daljem razvoju događaja.

Na ulicama je bilo mnogo svijeta. Ali to nije bilo ono ustravljeno mnoštvo, koje se tiskalo ovim istim ulicama u popodnevnim časovima prethodnog dana. Ljudi su sada bili vedriji, a i drvoredi koji se nalaze u gotovo svim ulicama izgledali su veselije.

Obasjani obiljem sunčevih zraka — zlatili su se posljednjim jesenjim lišćem.

U gradskom parku, na jednoj klupi, dvojica mladića su, čak, svirala na gitarama. Nisu bili glasni kao inače. Svirali su tiho. Ali već i to je značilo da se život polako vraća svojim uobičajenim tokovima.

I u trosobnom stanu podoficira Batića sunčano jutro zagrijalo je ljude. Kuhinja nije baš mnogo prostrana, ali je dovoljna da se počaste kafom komšije: bračni parovi Rončevići i Grujići.

Većina stanara ove peterospratne zgrade, koju već godinama zovu »Titanik«, još uvijek je napolju. (Naziv »Titanik« je nastao, jer su nekoga balkoni ove višespratnice podsjetili na čamce za spasavanje, koji su nekad stajali na bokovima svih velikih prekookeanskih brodova.)

Ovoga jutra na balkonima nije bilo nikoga.

Mirka je vijest o zemljotresu zatekla na Manjači. Tu, na ovom velikom planinskom području, u ovo doba godine, često se održavaju vojni manevri. Komandant bataljona dozvolio mu je da se vrati u Banjaluku i pogleda kako mu je porodica.

Stigao je tek iza ponoći i našao ih pored jedne od brojnih vatara koje su gorjele u gradskom parku preko puta Titanika.

Šesnaestogodišnja kćerka Dragica i dvije godine starija Rada, sjedile su nedaleko od vatre i razgovarale sa Fikretom Moralićem — »Učom«, nerazdvojnim drugom njihovog starijeg brata Radomira koji služi vojsku u Subotici.

Njihova ćutljiva majka, Milka, još uvijek je bila odsutna zbog misli o mužu koji je daleko. Samo, s vremena na vrijeme pogledala bi u Senku Vasić, koja priča o nekom svom doživljaju iz partizanskih dana. Svaki čovjek nosi u sebi po neku neizbrisivu sliku iz prošlosti. Najčešće su ovakva sjećanja prijat-

ni trenuci. Nešto poput svjetlosti koja nas prožme iznenada, kad god zaronimo u maglovite daljine života, prepunog sitnih i krupnih muka i nelagodnosti. Ali rijetko kada ljudi se sjećaju teških stvari. Ako do toga dođe, onda one nisu onakve kakve su bile. Nekada čak postanu i prijatne. I Milki, ogrnutoj muževljevom bundom, tako se čini. Sjeća se ona davnog dana u Buhenvaldu, kada je prvi put ugledala tihog, toliko mršavog logoraša — kao da na njegovim kostima i nema mesa.

Nepoznati je išao polako. Zastajkivao svakog časa da predahne. Iza njegovih savijenih ramena, na šljemovima dvojice esesovaca, blještalo je dopodnevno sunce. Hitlerovci su, odozgo, iz stražarske kule, kao sa nekog stravičnog čardaka, dobacivali kratke i nerazumljive njemačke riječi.

Smijali su se. Pokazivali su uprljanu stražnjicu logoraša, nemoćnog da napravi veći korak.

Iako je bolesni zatočenik bio prilično daleko, a Milkinom pogledu smetala i visoka žica — koja je razdvajala muški, od ženskog dijela logora, — jasno je vidjela to polumrtvo upalo lice, na kome su jedino oči bile životne. Pozvala ga je na svom jeziku. I sama iznenađena, primijetila je kako su nepoznatom obrazi zadrhtali od grča, koji je trebalo da predstavlja radost.

— Naša si! — jedva ga je čula, ali je razumjela da joj je odgovorio na srpskohrvatskom jeziku.

Nepoznati se umorno spustio na zemlju. Tako je sjedio skoro sat. Smiješio se put nje. Ona mu je odgovarala istom nježnjošću. Onom, koja jedino u nepoznatom i teškom svijetu, može da nastane; onda kad se sretnu srodne oči, koje su nekada gledale slične rijeke, nazivale ih istim imenom i zanosile se drukčijim sunčanim jutrima, a ovdje, u stranoj nemilosrdnoj zemlji, pod toplim suncem, ali tuđim, sje-

ćale se jednog dalekog sunca kada su bili slobodni.

Taj nijemi osmijeh još je lebdio na Milkinim usnama, dok je mislila o onim davnim jutrima, koji su slijedili, kad se sa Mirkom, mladićem iz Podgradaca, iz Potkozarja, sastajala kod onog gusto isprepletenog, dvostrukog reda žica — jednako želeći i nadajući se slobodi, za kojom samo oni kojima je uskraćena mogu tako bezgranično da žude.

Kad je oko jedan sat po ponoći osjetila na ramenu Mirkovu ruku, prvo se stresla od straha, a zatim od iznenadne radosti što je napokon došao.

Mirko je bio veoma umoran i pospan, a na hladnoj svjetlosti mjesečine izgledalo mu je kao da se u gradu ništa nije desilo.

Titanik je pogotovo stajao čvrsto i masivno. Zato je odlučio da ode tamo i u širokom, — svom krevetu — odspava koji sat.

Uzalud su ga i žena i kćerke odgovarale; odobravao je njihovu zabrinutost, potvrđujući glavom i smješkajući se dobrodušno, ali ga niko nije mogao zaustaviti da ne ode u krevet.

U jutro, iza šest časova, došle su za njim i Milka sa kćerkama. Djevojke su odmah legle na dva spojena kreveta u spavaćoj sobi, a Milka se spustila na kauč u kuhinji.

Kroz otvoreni prozor dopirao je sa ulice nejasni šum automobilskih motora, a onda je i to nestalo. Svi su zaspali.

Između kuhinjskih vrata i soba, lutao je blagi dah promaje.

Mirko se probudio tek oko osam časova. U kuhinji je zatekao Milku, koja je već postavila džezvu da skuva jutarnju kafu. A kad su došli Rončevići i Grbići, spremila je i drugu.

Glasovi iz kuhinje probudili su Dragicu, koja je bunovno gledala po goblenima, uokvirenim u duboke

okrugle ramove, a onda, postajući sve rasanjenija, zagledala se u plavo nebo, čisto kao i njene prozračno svijetle oči.

Ispod bezgraničnog plavetnila ugledala je krovove i gornje dijelove fasada u Ulici Veselina Masleše. Ovaj dobro poznati prizor podsjeti je na svakodnevnicu: školu i profesora engleskog jezika, koji je za utorak zakazao pismeni zadatak. Sa noćnog stočića uzela je svesku, u koju je strpljivo upisivala sve što je mogla na časovima ovog jezika.

Počela je da čita jednu rečenicu, u kojoj se obrađivao pomoćni glagol »to be«. U sebi ga je mijenjala, po licima, ali joj misli, kao u svih mladih osoba, kad uče kraj otvorenog prozora, odlutaše put plavog neba i smeđokosog Nebojše, koji već danima navraća među njenu »raju«, na »Kastelovom ćošku«. Sve njene kolegice: Slavica, Jadranka, Dijana i Zorica su zgodne. Ali, Dragica je dobro znala da ljepuškasti Nebojša najviše pažnje poklanja njoj. Namjestila je jastuk pod leđa, dugu plavu kosu izvukla ispod njega i prosula je po svojim oblim ramenima.

Svesku za engleski pogledala je na trenutak i zamišljeno se zakrenula kroz prozor prema nebu, koje je počelo da postaje modro i sve tamnije.

Iz kuhinje su dopirali glasovi, koje Dragica nije jasno čula.

Grbići i Rončevići pozdravili su se sa Milkom i Mirkom i izašli.

***

Prošlo je već devet časova. Sviježe jutro sve je toplije. Na vedrom nebu trepti svjetlost sunca, dok se po ulicama širi živost. Ljudi u sve većem broju

naviru sa raznih strana. Iako blijedi od nespavanja, svaki čas zastajkuju i susreću se s poznanicima dijeleći zajedničku radost što se ipak u toku noći nije dogodilo ništa od onog zbog čega su pritajeno strijepili.

Nekoliko minuta poslije devet časova sunce je još sijalo, ali iznad zapadnog gorja svjetlost se polako gasila.

U masivnom zdanju Skupštine opštine sve je izgledalo isto, kao što uvijek biva svakog radnog dana u ovo vrijeme. Službenici su radili ono što već godinama čine: prelistavali su brojna akta, koja je trebalo u toku dana da završe, da ih uvedu u kartoteku, ili odnesu pretpostavljenima na ovjeru i potpis. Iz mnogih kancelarija odjekivalo je, negdje sporije, a negdje brže, tipkanje pisaćih mašina. Po hodnicima je bilo nešto življe nego obično. Ponedjeljak, dan kojim počinje nova radna sedmica, uvijek je pogodan da oni koji vole nešto započinjati od utvrđenih datuma — ili od prvog dana u mjesecu ili nedelji — sada navrate u ovu zgradu.

Ovaj ponedjeljak donio je još jedan novi val: one koji su skloni radoznalosti. Takvi lutaju hodnicima, tražeći nešto što ni sami ne znaju šta je. Zaviruju svagdje, slušaju odlomke nevezanih razgovora službenika koji prolaze: u stvari, po nekoj svojoj logici, traže odgovor na osnovno pitanje koje ih je ponukalo da danas dođu ovdje — kako se predstavnici vlasti ponašaju, ima li ovdje pometnje?

Neki su smireni, jer vide da je sve kao i uvijek, a ima ih koji između sebe progunđaju pokoju riječ predbacivanja: zašto se nešto određenije ne poduzme da se »smiri narod«.

Iza visokih, dvostrukih vrata, koja se nalaze na prvom spratu, u središtu prostranog predvorja, već se nekoliko sati održava sastanak Štaba za odbranu od elementarnih nepogoda. Predsjednik Skupštine opšti-

ne obavijestio je najviše bosanskohercegovačko rukovodstvo da je naređena obustava nastave u školama, jer je većina prosvjetnih ustanova smještena u starijim zgradama. Predsjednik Republičke skupštine Džemal Bijedić, a i Branko Mikulić, Kosovac, i svi prisutni narodni poslanici, odobravaju ovu odluku.

Dvadesetak ljudi koji su ispunili prostranu salu za konferencije Skupštine opštine, probdjeli su prethodnu noć. Oni koje je potres zatekao u Banjaluci — na sastanku Štaba, koji je trajao cijelu noć; a oni iz Sarajeva i Beograda, na zamornom putu od nekoliko stotina kilometara. Svi se još od rane zore nalaze u ovoj prostoriji, gdje se razmatraju sve mogućnosti, koje bi mogle da se dogode i možda pogoršaju ionako tešku situaciju.

Kroz otvorene prozore vidi se travnati Trg palih boraca; ispresijecan bijelim šljunkovitim stazama.

Iznad uspravnog spomenika od žućkastog kamena plove i razvlače se sivkasti oblaci.

S druge strane prostranog Trga, na dvostrukom nizu prozora Doma kulture, rumeni se odsjaj sunca.

Dragica Perduv prestala je na trenutak da sastavlja spisak: alkoholnih pića, hljeba, mesa, cigareta — svega što svakog jutra treba da se nabavi za bife Doma kulture. Toliko godina je provela u ugostiteljstvu; počela je od obične kuvarice, a sada, ima već nekoliko godina, upravlja ovim bifeom, u koji navraćaju mnogi gosti koji vole intimnu atmosferu i ona beskonačna ćaskanja, koja su, kad se radi o umjetnosti, svagdje slična. Istina, ovdje navraćaju na doručak i činovnici iz susjedne banke; sakupljaju se i studenti iz obližnje Pedagoške akademije, ali najčešći i najuporniji gosti su mladići i djevojke z KAB-a[1], čije se prostorije nalaze u podrumu ispod bifea.

[1]) — Klub akademičara Banjaluke.

I Dragica je provela noć pod otvorenim nebom. Zato je sada osjetila iznenadnu pospanost i prekinula sa svojim popisivanjem. Zagledala se u jedan sto kraj izlaznih vrata. Iako je vidjela da joj jedan sjedokos čovjek daje rukom znakove da mu priđe, nije se pomjerala s mjesta; gledala je u njega i drugog četrdesetogodišnjaka, koji je sjedio za istim stolom. Polako, zajedno sa sviješću koja je nadolazila, shvatila je da je to njen česti gost Simo Maunaga, i da je, vjerovatno, zove da plati svoju narudžbu.

Ustala je i sa umornim osmjehom pošla prema njihovom stolu.

— Izvini, Dragice, što te prekidamo. Ali, i mi žurimo — dočeka je blagi Simin glas.

— Ništa, ništa. Malo sam pospana.

— Ko nije? — umiješa se Nikola Kostelac.

Za susjednim stolom zazvuča zvonki smijeh nekog raspoloženog gosta. Kostelac skrenu pogled na ovoga koji se zasmijao. Prepoznao je Gojka Varnicu, s kojim je zajedno nekoliko godina radio u banci. Ostao je onaj stari. Uvijek veseo. I onda kad je rijetko kome stalo do toga. Ovoga puta Kostelcu je bilo drago što ga vidi ovakvog.

— Zdravo, Nikola, — doviknu mu Gojko. — Hajde, sjedi malo s nama.

— A mene ne zoveš? — našali se Simo.

— To si ti, Maunaga? — nastavi Gojko. — Ma, hajde, bolan, prisjednite i popijte nešto s nama.

Vlado Ilić, koji je sjedio pored Gojka, napravi pokret kao da će da namjesti upražnjene stolice, ali ga Simo prekinu, šaleći se:

— Hvala vam, drugovi birokrati i bankari, ali mi smo »privredni mučenici«. Moramo na svoj posao.

Riječi koje se u takvim prilikama izmijene mogu da imaju da imaju dalekosežne posljedice! Kasnije je

o ovome često razmišljao Nikola. Čak se kajao, veoma teško kajao, što nije pristao na Gojkovu ponudu.

Da je u onom trenutku znao šta će se za nepun minut dogoditi, sigurno bi uhvatio svog druga za ramena i prisilio ga da ostane u ovom poluzamračenom bifeu.

Ali tako se nije dogodilo. Obojica su znali da trebaju obići sve porodice »Duvana« u gradu i ustanoviti štetu od zemljotresa. Svakog časa trebao je da naiđe šofer preduzeća, a Simo nikada nije volio da ga bilo ko štaju niz stepenice.

Kroz otvorena spoljna vrata, dopirao je veseli žagor ulice. Pored jednog, još mladog bagrema preko puta stajali su neki dugokos mladić i vitka plavuša u ružičastoj haljini. Govorili su nešto, ubrzano. Izgledalo je da se svađaju.

Sve je opet poprimalo uobičajene oblike dana koji je još uvijek bio jutro.

Od Šehitluka i Starčevice pa preko njenih padina i Đurđevca, iznad Mejdana i Vrbasa, ulijevo prema Hisetima i Šeheru, sve do Novoselije — na krovovima kuća, u žućkasto-mrkom drveću, na još uvijek zelenkastim jablanovima, treptalo je sunce. Ali naprijed: prema Pećinama, Pobrđu i Laušu i sve više udesno, iznad centra grada, ka Dolcu i Klaonici, i još dalje povrh Borika, Budžaka, Rosulja — navlačila se čudna zlokobna sjenka iznenadnog naoblačenja.

***

Na širokom prostoru pred Konviktom, Bogdan je gledao u zamračeno nebo i pitao se znači li ovo da će uskoro kiša.

Pavle je iskapio do dna zelenu bocu i nikako nije uspijevao da nađe pravi ključ i zaključa vrata svog stana. Napokon je to učinio.

Vladimir Blaha, plavokos i uvijek nasmijan, trpao je u torbu cipele i kaputiće za sinove Bucu i Željka. Torba je bila premalena, pa je morao da nađe još neku da stavi sve stvari.

Nikola Belajić, pekar, umoran od rada, jer je cijelu noć mijesio hljeb u gradskoj pekari, našao je ženu Kseniju kod vatre, gdje je s kćerkama blizankama Dubravkom i Vesnom probdjela noć. Jutarnje sunce toliko je uspavalo Nikolu, da je uzeo od žene ključ i otišao u stan na četvrtom spratu da se ispava.

Odmah je utonuo u san.

Na siva kubeta džamije Ferhadije slijetali su golubovi. Ponekad bi preletjeli do Sahat-kule, ali bi se novi blago spuštali na onaj dio krova iz kojeg se ustremilo, u već olovno nebo, žućkasto-bijelo vitko munare, potamnjelo od svojih skoro četiri stotine godina starosti.

Bogdan je pripalio i drugu cigaretu. Tamnih zjenica, okruženih krupnim bjeonjačama, još uvijek je posmatrao nebesku beskonačnost, nategnutu tišinom, pomodrjelu i zlokobnu.

Odjednom je začuo mnogostruki šum naglo uzletjelih ptica.

Bogdanovim širokim čelom zavijuga grč duboko utisnute bore.

Sa krovova susjednih novogradnji zastrijeliše se u nebo jata golubova; jedno jato vrana sunovrati se u slobodni prostor iznad ulice, a onda još brže izmijeni smjer leta — u visinu; preleti krošnje visokih lipa i — šušteći sa iznenadnim naletom vjetra — poče da kruži nad Vrbasom.

Bogdanove bjeonjače postadoše još bjelje.

Pod njim nešto zabruja, pa zatutnja, kao da je negdje duboko pod zemljom pukla neka brana, pa se čitav podzemni okean, u bezumlju svojih talasa, obrušava kroz slobodan prostor, rušeći sve pred sobom.

Bogdanove raširene oči uhvatiše izbezumljene poglede ljudi, oko kojih se zbijaju zanijemjela djeca i ukočene od straha žene.

Oči,
bespomoćne ljudske oči,
upravljaju se prema napregnutom nebu,
zabadaju se u beizraznu boju zemlju, pod kojom odjekuje stravična tutnjava.

I onda: zemlja zaigra!

Zemlja se trese, kao da se ova tanka pokorica napinje na ogromnim leđima neke nadnaravne snage, koja hoće da je pocijepa,
da zemlju rastavi,
da proguta sićušne figure ljudi, koji s naporom pokušavaju da održe ravnotežu.

P r a s a k!

Odvajaju se čitavi zidovi.
Nestaju u oblacima prašine.
Padaju kubeta.
Otkidaju se tornjevi.
Sunovraćuju fabrički dimnjaci.
Lomi se ustalasano minare džamije.
Prašina.
Prašina.
Krici.
Jauk ženskih glasova.

Neki ljudi padaju; unezvijerenih očiju očekuju kidanje zemljine kore — smak svijeta...

Bogdan je raširio ruke. Iz grudi mu krklja potmuli zov:

— Ovamo! O v a m o! Dalje od kuća! — viče.

Vladimir Blaha baca bicikl; juri bezglavo prema ulici, a onda još bezglavije natrag, prema Vrbasu.

Kroz oblake prašine vidi se samo njegova plavokosa glava, koja neprirodno poskakuje.

Pavle je strčao niz stepenište, po kome se cičeći razbijaju cigle.

Kroz izlazna vrata iskočio je u vazduh i osjetio kako ga opuhnu blok cigala, koji prasnu pred njim.

U prašini strovaljenog krova ječi Slavko Mlianović. Oštri lim iskidanog oluka sasjekao mu je petu; kroz raspuklo meso bijeli se gola kost.

Jauci stružu Bogdanovim mozgom.

Nikola Belajić juri kroz bijelo tijesto prašine, koja štipa za oči, suši grlo, zaustavlja dah.

Dubravka i Vesna, u zgužvanim pidžamama, zavijaju pred zgradom, u nebo, u oblake prašine.

— Tata! Tataaa!

Oblaci prašine nastavljaju se jedan na drugi.

Strava juri ulicama, prepliće se sa trkom ljudskih nogu.

Masivno zdanje Doma kulture povija se gore dolje, kao da će utonuti u zemlju.

Miloš Janković drži se znojavim rukama za vrući pult šanka. Iz široke vitrine ispadaju boce. Pišti razbijeno staklo.

Ljudi koji sjede uz sto za šankom, ukočeni oduzetih snaga, posmatraju debele zidove, sa kojih se otkidaju naslage žbuke — zidove koji se pomjeraju naprijed i nazad, za skoro pola metra.

Svi čekaju trenutak kad će sve da popusti, da se strovali.

Simo Maunaga i Nikola Kostelac zastaju na trenutak, ali prasak otpale žbuke ponuka ih da potrče.

Nikola je izletio ravno na ulicu, a Simo nešto udesno. U trenutku kada je preskakao preko stepe-

nika i približavao se spasonosnoj ulici, odjednom je osjetio snažni šum koji se sjurio na njega.

Posljednje što je čuo bio je tresak, pa svjetlo i mrak u kome je nestao...

Ispod srušenog bloka cigala, kroz žutu prašinu, ispruži se Simina noga u crnim cipelama. Zadrhta na trenutak, i klonu.

Nikola prestravljeno trči preko ulice. Po nogama i leđima osjeća tupe udarce cigli, koje se razbijaju po ulici. Noga mu zape za ivičnjak pločnika. Pade na travnjak i udari glavom od stablo bagrema.

Djevojka u ružičastoj haljini vrišti, dok njen mladić pomaže probledjelom Nikoli da se pridigne.

Kroz procjep ulice Veselina Masleše trče ljudi. Slobodan Bašić stisnuo je uz grudi trogodišnju Nadu. Dijete se zakocenulo od plača; nad ocem i kćerkom prljavosivi klobuci prašine; pod nebom, zgusnuto-modrim.

Okolo jure ljudi: u košuljama, i na brzinu navučenim cipelama, ili bez njih. Ženski krici slivaju se u jedan otegnuti zavijajući jauk, koji kao stravični eho odjekuje ulicom. Odbija se od naprslih zidova i, zajedno sa prašinom, strijemi u visine.

Sa velike zgrade Opštine, na kraju ove ulice, padaju dijelovi krovne konstrukcije, rune se zidovi na kojima je stajala, i lomeći se strovaljuju na pločnik. Unutra: na hodnicima, po stepeništima, u kancelarijama — ne vidi se od prašine. Ograda centralnog stepeništa popušta. Rukohvat se ruši.

U opštinskoj sali za sastanke svi su skočili sa stolica. Na trenutak su zanemjeli. Unezvijereno zagledaju u zidove, sa kojih otpada žbuka. Preko blijedih lica preleti nalet odluke da se odupre bezumlju

uništenja. Jedan oštar i gotovo zapovjednički — odlučan glas, pokrenu ih.

— Držite se zidova, dok prođe udar! — viknu potpukovnik Dragor Radunović.

Ovaj poziv za neposrednu aktivnost, iako je preporučivao mirovanje, probudi u svima osjećaj da zajedničkom voljom skupe ljudsku snagu za otpor stihiji.

Na strogom licu Branka Mikulića izgleda kao da se okamenio svaki trag emocije. Sjedokosi Osman Karabegović popravlja naočale i čini mu se kao da već ova kretnja znači povratak životu, a maločas je izgledao da će biti zaustavljen.

Kraj samog vrha stola stoji Živko Babić. Negdje u košmaru misli, koje mu se roje kroz glavu, struji mu pomisao: gdje su sada: Zlatan, Vesna, Fikreta? Kad je u ovoj masivnoj zgradi ovako, kako je tek u slabijim, trošnijim kućama? Mrtvih sigurno ima. Koliko? Dobro je što smo zabranili nastavu! Većina škola je sigurno porušena!

***

A napolju, u huku raspadanja, kroz prašinu koja se polako razmiče, pojavljuju se prizori koje gledaju ljudi, zanemjelih usta, raširenih očiju.

Čitav gornji dio bočnog zida stare Gimnazije je odvaljen. Kroz provaljenu šupljinu bijele se preostali, nakrivljeni ormari hemijskog kabineta. Iz ruševina slomljenih cigli i popadalih blokova zidova, proviruju srušene stalaže, stolovi, ormari, koji su do maločas bili na drugom spratu — tamo, gdje je sada ona šupljina.

Kroz ljudsku gomilu širi se pritajeni šapat da je u Gimnaziji srušeno i stepenište. Na pomisao šta bi bilo sa đacima da je nastava održavana — svakog hvata strah.

U centru grada, pred Titanikom, stotine žena, djece, ljudi. Krici su prestali. Samo još poneka žena jeca. Bujica ljudi, koja navire sa svih strana, usporava se kad naiđe na Titanik. Začuđeni pogledi zure u dugačku zgradu, koja se sa svojih pet širokih spratova rastegla, od hotela »Palas«, pa sve do »Kastelovog ćoška«.

Ogromno zdanje se po sredini razdvojilo. Lijevi kraj zgrade potpuno je srušen. Zbrka izuvijanog armiranog betona. Isprepletane željezne šipke i gomile cigala koje se još puše — bile su do prije nekoliko trenutaka stanovi. Tu je stanovala i porodica Batića. Na zidovima prepolovljenih soba još vise uramljene slike.

Pored jednog iskrivljenog pejzaža stoji stalaža sa knjigama; pomjerila se od udara na sredinu prostorije. Više knjiga je poispadalo. Iz zgrade, iz ruševina, čuju se prigušeni jauci, koji vape za pomoć.

Nekolicina odvažnijih mladića trči prema zgradi. Među njima je i plavokosi Žika Pećarić. Njegova visoka silueta zamiče iza jednog dopola slomljenog stuba nosača. Mladići se vješto veru po ruševinama, ispod kojih ječe glasovi zatrpanih.

Iz daljine, negdje u dubini višekilometarske Titove ulice, koja prolazi kroz centar grada, čuje se potmula tutnjava.

— Dolazi Armija! — Hiljade očiju se zakreću niz udaljenu perspektivu okruženu drvoredima.

Na skver pred Pozorištem, izbijaju prvi tenkovi.

Pored čeličnih grdosija, koje kloporaju kolnikom, trče vojnici u šljemovima. Ne zastajkujući, otkopča-

vaju sa svojih opasača ašovčiće, sa kratkim, metalom okovanim držaljama.

A na nebu, koje se onako iznenada zatamnilo, odjednom, kao da se budi radost, zabijeli se svjetlost i razli odsjaj nadošlog sunca, koje zatreperi u stisnutim srcima i ugašenim očima.

— Sunce! — Promrmlja jedna žena, koja je u naručju držala dvogodišnjeg dječačića, a drugom rukom petogodišnju djevojčicu. Mala se radoznalo zagledala u mnoštvo koje je prolazilo.

— Opet sunce... — žena reče za sebe. Tiho, kao da još ne vjeruje, ali i radosno, jer je sunce ipak tu.

Ljutitim pokretom trgnu nemirnu ruku djevojčice i pokaza joj na nebo obasjano suncem, na sav taj prizor iznenadne svjetlosti koja je za nju bila život. Nagli ljudski povici skrenuše joj pažnju i ona se opet zagleda u Titanik.

Ispod jednog srušenog bloka, Žika Pećarić i grupa mladića izvukli su leš šesnaestogodišnje djevojke.

— Dragice... Dragiceee! — vrisnu usamljeni glas, koji na trenutak nadjača tutnjavu tenkova; ali se odmah i uguši u njoj.

Nebojša Gorić, blijed, sav posivio od prašine, još uvijek klecavog koraka, pokušava da se otrgne iz ruku vojnika, koji su ga upravo izveli iz srušenog dijela Titanika.

Suvoga grla, ne shvatajući i ne vjerujući u ono što se dogodilo, otvara usta iz kojih više ne izlazi nikakav glas.

Nekoliko koraka od njega stoje i posmatraju ga Obrad i Radojka Rončević. Znaju ga odavno. Ali sada se ne usuđuju da mu priđu. Boje se da bi ga svojom pojavom podsjetili na djevojku čije su roditelje maločas ostavili, poslije kafe koju su, upravo, kod njih popili.

Radojka je, istina, zakoračila prema izbezumljenom Nebojši, ali je zadrža energični stisak muževljeve ruke.

— Pusti ga — reče joj tiho. — Prići ćemo kasnije. Bolje je za njega da ga sad ne podsjećamo.

I zaista, Nebojšine oči pokušale su da pobjegnu od onoga što su gledale. Još uvijek mrmljajući nešto nečujno, zagledao se na trenutak u sunce, koje mu opali zjenice i ovlaži ih suzama. Sklopio je oči s naporom, oborio glavu i odjednom pomislio da je Dragica, možda, živa.

— Pustite me — provali iz njega. Neka nadnaravna snaga prođe mu tijelom. Otrgnu se iz ruku koji su ga držali i potrča među vojnike, na čijim je šljemovima blještalo sunce...

Dragičina majka, pritiješnjenja srušenim zidom, poginula je stiskajući bakarnu džezvu za kafu, koju je upravo namjeravala da opere.

Mirka su iznijeli polumrtvog. Kad su ga spustili na nosila, kosa mu je bila potpuno bijela. Ljudi su se ježili, zagledajući okrvavljenog čovjeka. Ona žena koja se radovala suncu prestade da se smiješi i pogleda ga ukočenim očima, preneraženo.

IV

Kaporova ulica je prepuna ljudi, žena, djece.

Sunce, kao da se naljutilo, plamti, osipa svjetlost, vrelu i nestvarno blještavu.

Bespomoćni ljudi stoje na pločnicima i zagledaju u provaljene krovove sa kojih su otpali svi dimnjaci. Najviše se čude pred zgradama sedam i pet koje se nalaze na samom početku ulice, uz Dječju bolnicu. Svi prozori u prizemlju su polupani, a uski zidovi između njih napukli od strahovite snage udara. Onako ogoljeni, bez žbuke koja je otpala, stvaraju utisak kao da prelomljene i izuvijane cigle neće moći dugo da drže masu od četiri teška sprata, koja se do tada, oslanjala na njih.

Bilo je otprilike deset časova. Široki pločnici, između kuća i čistina pred njima su prazni. Niko se nije usuđivao da se približi zgradama.

Neka čudna radoznalost povukla je mnoge ljude da vide šta se desilo u susjednim ulicama, i još dalje — preko mosta, s druge strane Vrbasa.

Visoki Bogdan probijao se između onih koji su tumarali.

Išao je polako, svaki čas zastajkujući.

Sve ovo podsjećalo ga je na nešto što je ranije negdje već vidio. Pred pekarom, preko puta Hemijske škole, ponovo je zastao i ugledavši srušenu terasu nad ulazom u prodavnicu, napokon se sjetio. I onda je bila jedna, isto ovako porušena zgrada. I tamo je bila terasa, a u zeleno obojenim saksijama — cvijeće. Sjeća se: ubrao je neki crveni cvijet, za koji nikada nije saznao kako se zove, zatakao ga u rupicu na lijevom džepu koporana, koji je tog jutra svukao sa strijeljanog ustaškog satnika.

Bilo je to u Prijedoru, maja hiljadu devet stotina četrdeset druge godine. Po ulicama oslobođenog grada išao je razdragan i veseo, promukao od pjevanja, koje nije prestajalo. Kako je sve u životu čudno?! I onda su bile ruševine. Bilo je mrtvih. I više nego danas — pa ipak, svi smo pjevali. A sada? Sve je u njemu zgusnuto. Čini mu se kao da će svakog časa da se dogodi nešto još gore.

Pogled mu se spušta na ljude koji prolaze. I zaista: svi, kao i on, nešto očekuju. Vidi im se po blijedim licima i očima, koje svaki čas zakreću u nebo. Kao da u njemu očekuju odgovor na pitanje koje ih muči.

Neka čudna slutnja prostruji mu tijelom. Gotovo uplašeno se okrenu i pođe žurno nazad.

Odmah poslije udara bio je pored Tanjice. Čak je u sebi našao snage da pokuša zasmijati uvijek živahnu kćerku. Ali, u tome nije uspio Primijetio je da su se i ostala djeca ponašala slično njoj: ćutala su i ozbiljnih, nekako ostarjelih lica, posmatrala šta se dešava oko njih. Vera ga je prijekorno odmjerila. Znao je šta je mislila: da je opet neozbiljan. Njena Jelena nije mogla izdržati, da to i ne kaže.

— Njemu je do smijeha! Lijepo boga mi! — gunđala je. — A što svakog časa novi zemljotres može da nas dokusuri, to za njega nije ništa.

Bogdan požuri prema Konviktu.

Pomisao da, zaista, može novi potres svakog časa da se dogodi, nagna ga da čak pojuri nazad.

Kad je izbio na ledinu između njegove zgrade, srušenog Konvikta i obale Vrbasa, prvo je ugledao dugu Verinu kosu. Onako raščešljana i neobično crna, činila joj je lice toliko blijedim, kao da kapi krvi nema u njemu. Uhvatio je njen prodorni pogled i zagledao se u sitno tamnoputo lice kćerkice, koju je Vera držala u naručju. Još uvijek zadihan od trčanja, odjednom se samom sebi učinio smiješnim. Nije znao šta će da uradi od ruku koje su mu smetale.

Prišao je Pavlu i Mariji. Sjedili su na jednoj gredi ispred Konvikta. I Stojanka je bila uz njih. Mali Zoran i Nada grickali su keks.

Svi su ćutali. Kao da su zanijemili, posmatrali su niz prolaz prema ulici.

Bijela bolnička kola, zavijajući sirenom, skrenuše sa ulice. Prođoše između zgrada i zaustaviše se nedaleko od Konvikta. Iz šoferske kabine iskoči mlađi sin Slavka Milanovića, koji je odmah poslije potresa otrčao u Dječju bolnicu da dovede automobil hitne pomoći.

Ljudi, koji su stajali oko ranjenog Slavka, razmaknuše se da načine mjesto ljekaru i dvo.ici bolničara, koji vješto raširiše nosila i položiše na njih ranjenika.

Marija primijeti blijedo Slavkovo lice i zgrozi se od pomisli da je njenog Pavla spasila puka slučajnost. Da je samo napravio još jedan korak, prije nego što je skočio s stepeništa, doskok bi mu bio duži i pao bi pravo pod onaj blok cigli koje su još, onako u gomili, stajale pred izlazom iz njihove zgrade.

Sretna što se nije tako desilo, iznenada je obgrlila Pavla i zagnjurila glavu u njegove grudi. Plakala je. Tiho. Bez glasa. Pavle je pomilovao po kosi, iako nije mogao da odgonetne razlog zašto sad plače.

Bogdan pripali cigaretu i zagleda se u jablan na visokoj obali koji se, osamljen kao da je slučajno zalutao među ostalo drveće, razlikovao ne samo po svojoj visini i uspravnom rastu, nego i po boji svog još uvijek zelenog lišća.

Sunce je grijalo sve jače. Na krov stare kuće, na početku Sabitovića ulice, opet su slijetali golubovi. Nije im smetalo što je čitava lijeva strana bila jedna ogromna rupa, kroz koju se vidjela unutrašnjost visokog starobosanskog krova sa mnoštvom izukrštanih greda; neke su još držale preostali crijep, ali je veći dio popustio i, onako prekinut, visio nad slobodnim prostorom, koji sad zjapi na onom mjestu gdje se srušio prednji zid.

Jedan neobično mršav čovjek, povijen u tankim leđima, stajao je licem okrenut prema ruševini. To je sigurno vlasnik kuće. Nepomično je gledao u nakrivljeni kauč, koji se nešto pomjerio od zida, a na kome sada leži gomila popadalih čerpića i jedna greda.

Čovjek priđe bliže kući, ali i nehotice, uplašen, izmijeni pravac kretanja i kao da se kreće oko nečega što je odvojeno nekom nevidljivom ogradom, zaobiđe kuću.

Bogdanov pogled skrenu na ljude koji se tiskaju na čitavoj širini: od kuće u Sabitovića ulici, pored niskih daščara u kojima su bile šupe onih koji su stanovali u Konviktu, pa sve do četverospratnih novogradnji, između kojih se prolazi na ulicu. Ima tu, sigurno skoro pet stotina duša! Bogdan se strese, kao da se naglo probudio iz sna. Napolju, pod vedrim nebom, samo u gradu, sada luta, ili ovako bespomoćno sjedi, najmanje sedamdeset hiljada ljudi. A kako je

po selima? Tamo su kuće trošnije. Još juče radio je javljao da je epicentar udara bio negdje na onom širokom prostoru između Slatine i Laktaša. Po drugim mišljenjima, bio je znatno više ulijevo, od Laktaša prema Kozari. To su stotine hiljada ljudi bez krova nad glavom. A kraj je oktobra! Svakog dana, možda i ovog, počeće jesenje kiše. Ne smije se tu čekati! Kao da mu je nešto bljesnulo pred očima, vidio je da je i sam dosada bio malodušan. Ali, šta da se radi? Najbolje je da ode u Opštinu i da kaže da im stoji na raspolaganju. Svakako treba otići.

— Tata... Kako si?

Tanjica je povukla za rukav zamišljenog Bogdana.

U njegovim očima zamutiše se zjenice; nije ništa rekao, prigrlio je kćerku i ljubio njenu meku kosu, koja je na tjemenu bila topla od sunca.

— Hoćeš li bombonu, tata... Uzmi! Kupila mi je baka, čitavu kesicu.

Bogdan pritisnu male prste, koji su pridržavali bombonu omotanu plavičastim papirom. Drugom rukom čvrsto je stisnuo uz rame glavu svoje djevojčiće.

— Tatice, zašto plačeš?

Stisak mu popusti. Premda je sve dosad ćutao i nastojao da ne govori, plašeći se da će ga glas izdati, iznenada, reče samo jednu riječ:

— Ne plačem, Tanjice.

Djevojčica se nasmija, izmigolji iz zagrljaja i poče da odmotava bombonu.

Nekoliko koraka od njih stajala je Vera i zamišljeno posmatrala oca i kćerku. U grudima joj nešto zadrhta. Čak je napravila pokret, kao da će da zakorači. Ali se odjednom prisjeti Bogdanovog lica i one noći kada je čak uzela revolver i već pošla prema njegovoj sobi. Samo ju je pogled na usnulu Tanju spriječio da učini ono što je tada bila naumila.

Na leđima je osjetila nečiji pogled i naglo se okrenula.

Jelena, ogrnuta zelenim šalom, posmatrala je kćerku. Bio je to onaj njen, čudni pogled, kada očima reže kao oštricom noža. Vera se ukoči. Majčin pogled na trenutak bljesnu ka Bogdanu, i opet se vrati na kćerku — još hladniji i sve uži, od mržnje koja je i sa udaljenosti od nekoliko metara prošla cijelim Verinim tijelom.

Plavokosa Olja, mlađa Jelenina kćerka, upita nešto majku, ali je ova presiječe u pola riječi.

Djevojka se trgnu i pođe za njenim pogledom: primijetivši natmurenu Veru i, nedaleko od nje, Bogdana i Tanjicu, koji su upravo nešto razgovarali, ne primjećujući šta se oko njih dešava, bi joj jasna iznenadna majčina ljutnja.

U tom trenutku, između ljudi, od grupe do grupe, preko najednom zaćutalih usta, u očima koje postadoše pažljivije, od ruku koje su pokretima tražile tišinu oko sebe — preletje neka nemušta poruka, koja sve ljude pretvori u jedno ogromno uho; u zajedničku želju da svi što bolje čuju glas radio-spikera, koji je sada predstavljao za sve jedinu vezu sa ostalim svijetom, od koga se sa neskrivenom nadom očekivala podrška, ohrabrenje, pomoć.

— **»Jutros je u devet sati i jedanaest minuta Banjaluku je zahvatio novi snažan potres, jačine oko osam stupnjeva. Gotovo čitav grad je srušen. Zgrade koje su jučer oštećene srušio je novi udar stihije. Iz ruševina je, prema podacima do dvanaest sati, izvučeno 19 mrtvih. Ranjenih ima oko pet stotina. Koliko je ljudi stradalo teško je reći, jer ekipe za spasavanje i raščišćavanje stalno rade...«**

Ove riječi smračiše ljudska lica. Znači da je bilo i gore nego kod nas na Konviktu — mislili su mnogi.

Spiker je govorio o gradovima koji nude pomoć, o atmosferi u porušenom gradu, koja je veoma teška, jer je dalji tok događaja nepredvidiv i zato posebno težak.

Bogdan je ustao natmuren, ali odlučan; spiker je, sada, govorio o ljudima koji neumorno raskrčuju ruševine.

Znao je da je njegova dužnost da bude tamo gdje njegove ruke mogu pomoći.

I pošao je. Ovoga puta, ne zastajkujući. Sve brže i brže. Gurao se kroz mnoštvo. Sudario se pred mostom sa jednim zdepastim čovjekom. Tek tada zagledao ga je u oči. Bio je to Meho Litrić, njegov drug iz Trinaeste krajiške. Nisu progovorili ni riječi. Prosto su se zagrlili i odjurili dalje, svako na svoju stranu.

***

U jednoj bašti, podalje od ulice i prašine, sjedi na prostranom čebetu Fikreta Babić. Kraj nje je i ćutljiva dvanaestogodišnja kćerka Vesna. Godinu dana stariji sin Zlatan prišao je bliže ulici, po kojoj promiču automobili i brekću teški kamioni. Ljudi sa ženama i djecom naviru. Svi negdje žure; kroz prašinu, koja je crvenkasta od sunca, pored ogoljelog drveća, čije grane vise poput ruku ranjenika. Sa granja kane pokoji jesenji list. Drvored starih kestenova, obasjan hladnjikavim suncem, jedva se nazire kroz prašinu.

Tamo, iza onog najvišeg kestena, prolazi glavna gradska ulica. Još dalje je Živko. Cijelu noć sigurno nije spavao, jer kući nije ni dolazio. Bolni grč zaustavi joj dah: da mu se nije šta desilo? Uključila je

tranzistorski prijemnik i dok je s nestrpljenjem čekala da se aparat zagrije, umirila se zaključkom da bi je sigurno već obavijestili.

Jedva čujni glas spikera postade glasniji. Izgledalo joj je kao da je neko dotrčao iz daljine i sad, samo njoj, govori šta se dešava tamo, ispod onih fasada, koje se bijele i nadvisuju krošnje drveća.

Stabla obojena bronzom sunca, proviruju svuda, gdje god oko dopire.

— ...»**Banjalučani, koji su nakon neprospavane noći i serije manjih potresa očekivali da će se tlo smiriti, doživjeli su jutros novi udarac. Građani, pripadnici Jugoslovenske narodne armije, omladina — rade na raščišćavanju. I najčvršće zgrade nisu izdržale...**«

Ova vijest posebno uznemiri Fikretu. Ustala je, riješena da pođe u grad i vidi muža. A onaj glas koji je sada govorio odozdo, sa ćebeta, nastavi posebno uzbuđenim tonom, kojim spikeri rijetko kad govore:

— »...**Na ulicama je krš. Ekipe spasavalaca — građani, pripadnici Jugoslovenske narodne armije, omladina — rade na raščišćavanju ruševina i spasavanju ljudi...**«

Fikreta sakupi svu snagu i potrča prema ulici. Za njom ostade neisključen tranzistor.

Nevidljivi glas govorio je sada: razbacanim novinama, zgužvanom jastuku, požutjeloj, sasušenoj travi, paru golubova, koji su, iskoristivši odsustvo ljudi, sletili pored ćebeta i negdje između travki kljucali mrvice hljeba, preostale od jutrošnjeg doručka.

— »...**Na prve vijesti o tragediji ponudili su pomoć Nova Gradiška, Beograd, Teslić, Zagreb, Prijedor, Glamoč i druga mjesta. Solidarnost ljudi je i ovog trenutka došla do izražaja...**«

***

U centru grada, od Ferhadije, sa dopola slomljenim minaretom, pa pored Džinića palate i dalje — mimo porušenog »Tehno-metala«, »Trudbenika«, »Name«, pa sve do »Titanika«, razaranja su bila najteža.

Strovaljeni krovovi, presavijeni oluci, koje je težina obrušenih cigli prekinula, čitavi spratovi koji su se spljoštili i ploče armiranog betona — kao na nekom rasvjetanom džinovskom cvijetu — vise na tankim žicama, uokrug preostalog dijela zgrada.

Sve ovo zaustavlja svakog prolaznika.

Najviše ljudi je pred »Titanikom«, jer tu su već izvukli iz ruševina nekoliko mrtvih. Tenkovi zakreću svoje masivne kupole i spuštaju višemetarske topovske cijevi na niže. Zvuk motora čeličnih grdosija postaje sve snažniji. Pod metalom gusjenica pršte cigle, kao da su od najtanjeg stakla. Uvija se asfalt. Betonska podloga pločnika škripi. Tenkovi guraju pred sobom tone skršenih cigli, betonskih ploča, drvenarije.

Komandir tenka, koji je ušao najdublje u ruševine, viče nešto vojnicima čija se bronzana lica sjaje od znoja obasjanog škrtim oktobarskim suncem.

Iz oblaka prašine neki vojnik iznosi u naručju dvije djevojčice. Spustio se dolje, blijed. Nijemo, bez riječi, predaje djecu grupi ljudi i žena koja stoji nedaleko od tenkova, i opet juri nazad u prašinu. Na ruševinu se veru mladići u bijelim, crvenim i plavim građevinskim šljemovima. Od zaglušne buke tenkova, ljudi ne mogu da se sporazumiju riječima; sva sporazumijevanja svela su se na povike i gestikulaciju.

A pod širokim, dvostrukim drvoredom lipa i kestenova, preko puta, hiljade ljudi, smrknutih čela, zaćutali kao da su izgubili moć govora, zure u tenkove, vojnike u šljemovima, mladiće. Svi očekuju, ali se i nadaju da neće više biti mrtvih.

I onda, odjednom, od usta do usta, prostruji vijest da se ispod gomile ruševina gdje je bila porodica »Sport«, čuju jauci zatrpanih. Ova vijest donese na prostor preko puta »Titanika« novi talas ljudi. Niko ništa nije mogao da vidi, a ipak su svi uporno stajali.

Radoznale je trebalo držati na odstojanju. Zato je milicija raščistila skver pred dvanaestospratnim neboderom na »Kastelovom ćošku«. Saobraćaj glavnom ulicom, u onom dijelu ispred porušenih zgrada, takođe je bio zaustavljen.

Raščišćavanje ruševina i spasavanje zatrpanih postala je dužnost gotovo svakog čovjeka koji je smatrao da može to raditi. Niko nije želio da stoji. Svi su tražili da stave svoj život na kocku da bi pomogli nastradalim. Milicija je morala da ih odbija, jer bi prevelik broj spasilaca mogao da dovede i do neželjenih posljedica. Brojni muškarci stajali su tu sa svojim lopatama i pijucima koje su odnekud donijeli, neki su bili praznih šaka, ali svi su još zadihani od trčanja nestrpljivo čekali da saznaju gdje treba raščišćavati ruševine. Mnogi od njih, još neispavani, ali uzdrmani ponovnim potresom, iako obliveni hladnim znojem, zahtijevali su da se bore sa ruševinama. Čak su bili spremni da se fizički obračunavaju sa pojedinim milicionarima, koji su ih po naređenju komandira tenkovskog voda gurali dalje od ruševina da ne smetaju. Ni milicionarima nije bilo lako. Shvatali su ovu ljudsku želju okupljenih da se brže radi, pa su pokušavali blagim riječima, skoro izvinjavajući se, da sve nepozvane odmaknu što dalje.

Ali Bogdana niko nije mogao da spriječi.

— Ruke sebi! — zarežao je na jednog mladolikog milicionara, gurnuo ga od sebe i krupnim koracima, pridržavajući se za blokove ruševina, uskoro se našao na samom vrhu, gdje su upravo vojnici i om-

ladinci pokušavali da dignu jednu veliku betonsku ploču.

Bogdan podmetnu svoje koščate prste pod ploču i osjeti kako mu se njena rapava poleđina utisnu u dlanove i jagodice na prstima. Stisnuvši zubima donju usnicu, savi se u struku i svojim strogim pogledom preleti po golobradim licima mladića.

— Na moj znak, svi zapnite! — I potegnite, odjednom!

Njegove riječi, koje nisu trpjele prigovora, povratiše snagu spasiocima, koji su već u nekoliko navrata bezuspješno pokušavali da pokrenu teški teret.

— Sad! Hooo - r u k!

Ovaj višestruki povik, ponovi se još jednom. Ovoga puta, još snažniji, toliko da je nadjačao i buku tenkova. I zaista, ploča se pridiže.

Pod njom se pojavi noga u sivim pantalonama. Ona se pomjeri, što spasiocima uli nadu, čak radost, da su možda spasili još jedan život.

Uznemirenih ruku, žureći se grozničavo, brzo su sklanjali cigle koje su popadale po kuhinjskom stolu, ispod koga se nalazio nepoznati čovjek. Zahvaljujući samo slučaju što je pored jedne strane stola okomito pala druga betonska ploča, koja je poduprla preostale dvije drvene noge stola, čovjek je pod ovim teškim ruševinama ostao živ.

Kad su ga izvukli, nepoznati je s naporom otvorio na trenutak oči, ali ih je odmah zatvorio. Ili zbog prašine, koja ga je izmiješana sa znojem pekla, ili zbog neizrecivog bola u desnoj nozi, koja mu je bila smrvljena.

Bogdan ga pažljivo pridiže, uhvativši ga ispod pazuha. Dvojica vojnika i jedan omladinac prihvatiše ranjenika za noge i oko pasa. Polako, kao da se radi o nejakom djetetu, ili o nečem još krhkijem, počeše polako da ga spuštaju dolje.

Vojnici na tenkovima, milicionari koji su na trenutak prestali da odguruju okupljene, hiljade ljudskih pogleda, ispod drvoreda pred parkom, i sa travnjaka po kojima su oni najumorniji i iscrpljeni ležali — svi koji su mogli bar malo vidjeti — pratili su grupu koja je nosila čovjeka niz ruševine.

Nebom su opet počeli da se gomilaju tamni oblaci. Nadolazili su od Petrićevca. Ali, nad Šehitlucima, i dijelom grada prema Vrbanji i Čelincu, još uvijek je grijalo prohladno sunce.

V

U gradskoj bolnici stanje je bilo vrlo teško. Skoro sve zgrade su u toliko mjeri razorene da bi svaki novi potres, čak i osrednje jačine, zatrpao na stotine nemoćnih bolesnika.

Najteže su nastradali Odjeljenje za interne bolesti, Hirurško i Ginekološko odjeljenje, a staro zdanje, u kome je bila smještena Otorinolaringologija, pravo je razbojište; na sve strane prevaljeni ormari, kreveti koji su se od naglog udara stihije pomjerili i po nekoliko metara, razbijene vitrine iz kojih su poispadale stotine staklenih epruveta, skoro svi prozori polupani, po krevetima i stolovima — gomile cigli, u hodnicima napukli zdovi i opet cigle, prašina i stenjanje teških bolesnika, jauci onih nepokretnih, prikovanih uz krevet.

Veći dio bolesnika koji su mogli hodati, još u toku jučerašnjeg dana otpušten je kućama. Oni teži u toku protekle noći počeli su da se prebacuju u najbliže bolnice — u Bosansku i Novu Gradišku, Jajce,

pa čak u Zagreb. Ipak, dosta bolesnika prespavalo je noć u bolnici.

Kad je došlo do novog jutarnjeg udara i kad su počele da padaju cigle i da se lome prozori, nastao je metež. Najprisebniji bolničari, medicinske sestre i ljekari, zajedno sa onim bolesnicima koji su mogli kako-tako da se kreću, počeli su da iznose nepokretne bolesnike.

Upravnik bolnice dr Kapetanović naredio je da se na travnjacima podignu šatori, jer su ubrzo iz grada počeli da stižu prvi ranjenici. Stotine bolesnih prekrile su svojim plavim i tamnocrvenim bolesničkim ogrtačima travnati prostor između zgrada. Klupe pod hladom lipa i borova bile su prava dragocjenost za one koji su prvi na njima zauzeli mjesta.

Iz Hirurškog odjeljenja izneseni su operacioni stolovi, ormari s instrumentima, velike reflektorske lampe za osvjetljavanje prilikom operacija. Stotine ljudi obučenih u bijela bolnička odijela nisu znale za predah. Nije bilo vremena da se sve to prebacivanje stvari obavlja pažljivo i smireno. Trčalo se. To je bio jedini način da se dobije na vremenu. Srećom, nije bilo nikakvih većih oštećenja, jer su ljudi znali da su ovi instrumenti danas dragocjeniji nego što su ikada bili.

Visoka figura dr Jovića nadvisivala je sve one koji su iznosili inventar sa Ginekologije. Načas bi se pojavljivao među uznemirenim trudnicama, nalazeći vremena da im kaže pokoju riječ utjehe i smirenja, a zatim bi opet nestajao u zgradi, odakle bi se, poslije nekog vremena, ponovo pojavljivao sa novom grupom bolesnica, ili onih koji su nosili instrumente.

U razapetim šatorima, nepun sat poslije zemljotresa, počele su prve operacije težih ranjenika. Agregati su davali električnu struju, bez koje ne bi mogle da rade pumpe neophodne za operacije.

A napolju, pod otvorenim nebom, vršene su brojne transfuzije krvi. Blijede, neispavane medicinske sestre držale su u rukama, drhtavim od umora — boce krvi, sa sistemima cijevi koje dovode ovu dragocjenu tečnost do vena ranjenika.

Kroz širom otvorena dvorišna vrata bolnice pristizali su svakog časa automobili. Ne samo hitne pomoći nego još više obični. Ali svi su dovozili isto — ranjenike. Mnogi su zbog velikog gubitka krvi u nesvjestici. Neki su potpuno svjesni onoga što se oko njih događa, a ima ih i takvih koji su i ako stišću zube od bolova, spremni i za šalu.

— Kako me to nosite? Nisam ja kancelarijski sto — brunda jedan čičica, kome je blok cigli smrskao koljeno.

— Dobro je, stari. Dobro je!... Sve će biti u redu! — tješi ga neki mladoliki ljekar.

— Vidi ti njega — sve će biti u redu, kažeš! A meni noga, k'o somun otekla!

Jedan njemački turista, kome je pred hotelom »Palas« povrijeđena ruka, upita mladolikog ljekara:

— Sprechen sie deutsch?

Starčić ga odmjeri.

— Vidi sad ovoga — mekeće k'o jarac. Uh! Uh!

U tom trenutku zaustavi se vojni »landrover«, iz koga iskoči Bogdan. Onako krupan i grlat, prileti ljekarima poput vihora.

— Doktori! Dovezao sam teškog ranjenika, iz Titanika.

Franjo Jajčević podiže umorno glavu i zagleda se u raščupanog pridošlicu, koji ga je vukao za rukav.

— Šta stojiš, doktore? — reče mu skoro prijeteći Bogdan.

Franjo se ljutnu, ali ga mračno lice Bogdana opomenu. Skinuo je naočari i nesvjestan onoga što čini obrisao ih. Pošao je prema automobilu, iz koga

su upravo iznosili onesviješćenog čovjeka. Blijedo lice i izgled prispjelog ranjenika požuri mu korak.

— Ovamo! U šator! Potrebna je hitna hirurška intervencija!

Bogdan htjede da uđe u šator, ali ga na ulazu zaustavi suvonjav bolničar u kome nije bilo ni pedeset kilograma.

— Kud si nagrnuo! — zapišta ovaj visokim glasom na Bogdana. — Nazad! Ovdje se vrše operacije.

Bogdan zastade, ali nije mogao izdržati da mu ne odbrusi.

— Šta pištiš, žgoljo jedan! Pričekaću ovdje.

Sjeo je na zemlju pred šatorom i zapalio cigaretu.

Pored njega su stalno prolazili bolničari, ljekari, sestre; iz šatora su poslije nekoliko minuta iznijeli jedna nosila i na njima nekog, prekrivenog krvavim čaršafom preko glave.

Bogdan je vidio da su bolničari stavili ova nosila pred mrtvačnicu. Uzdahnuo je i pripalio novu cigaretu. Čekao je uporno, zapitkujući svakog časa one koji su izlazili iz šatora, jeli uspjela operacija. Svi ti ljudi u bijelom negdje su žurili i nisu imali vremena da mu odgovore. Jedino ga je saslušao jedan debljuškast ljekar koji je izišao na trenutak napolje, sa maskom podignutom na čelo.

— Sve je dobro! — odgovorio je rasijano Bogdanu i opet se vratio u šator.

Ovo je donekle smirilo Bogdana i on je nastavio da čeka. Ali kako je vrijeme sve više proticalo, umor ga je savladao. Zaspao je.

— Spavaš? Tu si baš izabrao da spavaš! — probudio ga je piskutavi glas onog bolničara, koji se nagnuo nad njega.

— Šta? Kako? — budio se polako i odjednom se sjetio — Je li završena operacija?

— Kakva operacija?

— Pa, onog iz Titanika?
— Iznijeli su njega. Odavno.
— Gdje je?
— Mnogo me pitaš.

Suvonjavi bolničar se uspravi i uđe u šator.

Bogdan s naporom ustade i teškim koracima pođe prema izlazu. Gledao je tupo oko sebe i primijetio da se pred mrtvačnicom sada nalaze već četvora nosila prekrivena čaršafima.

Iznenadna strepnja prostruja mu kroz grudi. Okrenu se i krenu ka nosilima. Slutnja u njemu postade još jača i on pritrča onim prvim nosilima, sa krvavim čaršafom.

Podigao je polako kraj platna i prepoznao duguljasto lice ranjenika kojeg je izvukao iz Titanika.

Po pomodrjeloj donjoj usni plazio je jedan mrav. Bogdan ga odstrani rukom, a oznojeni prsti osjetiše mu lepljivu hladnu kožu mrtvog tijela.

Po drugi put u toku ovoga dana pogled mu se zamuti.

***

U zbjegu pred Konviktom ljudi su sjedili, okupljeni po grupama. Mršavi poštar Hakija bezvoljno je žvakao neku kobasicu i jedva je pojeo parče, manje od pola pedlja. Ni drugim ljudima, začudo, nije se jelo. Jedino su svi bili žedni. Strahovito žedni. Toliko, da su im se grla sušila, a usne pucale. Radio-stanica je svaki čas upozoravala građanstvo da niko ne pije vodu, jer postoji velika opasnost zaraze, zbog popucalih cijevi, u koje su vjerovatno prodrle i podzemne vode. Kod Slatine, u Laktašima, i na mnogim

mjestima oko Vrbasa, voda je izbila i na površinu zemlje. Zbog zabrane potrošnje vode, ljudi su pokupovali u kioscima, koji su jedino radili, što više boca piva; ali, ubrzo je nestalo piva, pa se sada masovno uzimala rakija, vinjaci, rum i druga žestoka pića. Boce su išle od usta do usta. Nikome nije padalo ni na kraj pameti da sam pije; sve je bilo zajedničko — i nesreća koja ih je zadesila, i vedro nebo pod kojim će i ove noći svi prenoćiti, pa i piće s kojim su u sebi gušili pritajeni strah od slijedećeg, možda još razornijeg potresa.

Ipak niko nije otvoreno htio da pokaže svoj strah. Panike, osim onih nekoliko minuta po udaru, nije ni bilo. A i taj strah, duboko u njima, bio je, u stvari, strepnja, jer su već preživjeli dva potresa, a niko im nije mogao dokazati da se neće desiti i treći.

Podgrijani i ohrabreni alkoholom i neprestanim vijestima o podršci i pomoći cijele zemlje i iz inostranstva, koje su svaki čas slušali, ljudi su postali govorljiviji.

Jedan postariji profesor geografije, koji je stanovao u susjednoj ulici, a sada se nalazio sa porodicom ovdje pred Konviktom, postao je najautoritativniji čovjek u zbjegu. Svi su ga slušali sa napregnutom pažnjom: jednako — i mališani koji su išli u osnovnu školu, i ozbiljni sredovječni ljudi, pa čak i one žene koje inače najradije sebe slušaju, a rijetko kad druge.

Profesor govori nenametljivo, ali vrlo sugestivno i slikovito. Smješka se bezazleno i kao da priča o nekim veoma prijatnim stvarima nabraja hiljade, čak stotine hiljada mrtvih, koje su zabilježene u strahovitim potresima u dalekom Japanu, Iranu, Turskoj, Maroku, Čileu, Peruu, Siciliji, Jermeniji. Imao je fantastično pamćenje. Navodio je ne samo godine nego čak i datume najvažnijih potresa. Ljudi slušaju njegov

prijatni, ponekad jedva čujni glas, i smiruju one koji bučnije mijenjaju položaj sjedenja. Ali ljudi ne samo da slušaju, oni i misle — uspoređuju svoj položaj sa tim još gorim razaranjima — i postaju, čak, na svoj način, sretni što su izbjegli možda još goru sudbinu.

Gimnazijalac Mišo, usudi se u jednom trenutku kad je profesor uzimao predah, da ga zamoli da mu objasni vijest koju je jutros čuo na radiju da je snaga ovog zemljotresa trostuko jača od skopskog, iako je tamo bilo preko hiljadu mrtvih.

Profesorovim licem opet preleti onaj dobrodušni osmijeh. Čuo je i on tu vijest, ali treba imati na umu da je dubina tektonskog epicentra ovog potresa dublja nekoliko hiljada metara od skopskog. Sve je to rekao na svoj način — smireno. Na kraju je ubjedljivo završio:

— Zato je razaranje nešto slabije.

Ali Mišo je otresit mladić, koji se među svojim vršnjacima ističe po sklonostima za matematiku i fiziku, nauke koje su uvijek privlačile prirode sklone logičnom poimanju stvari. Zato i postavlja pitanje, zbog koga je među svima koji su sjedili oko profesora nastao muk pun neodređene strepnje.

Čak je i sa profesorovog lica nestao onaj osmijeh. Brišući zbunjeno naočare, zagledan kratkovidnim očima koje škilje u mladića, složio se da njegovo pitanje i pretpostavku imaju opravdanje, jer zaista, ako je, recimo, na deset hiljada metara ispod Banjaluke nastala, kako kaže Mišo — rupa, jer su donji slojevi zemlje počeli da se kreću, niko ne može da tvrdi da se neće i sljedeći, gornji slojevi pokrenuti.

Baš u tom trenutku jata ptica sunuše u znak; ona potmula tutnjava opet zahuča iz utrobe zemlje, koja se potrese, kao kad na neki ogromni sto padne težak predmet.

Ljudi poskakaše.

Žene opet zajaukaše.

Na sreću, podrhtavanje se brzo smiri.

Ptice su još neko vrijeme lebdjele u vazduhu, a onda opet počeše da slijeću na provaljene krovove.

Ovo umiri sve. Žene počeše bučno da razgovaraju, a ljudi prihvatiše boce sa rakijom, koja se prijatno slivala niz osušena grla a prazne stomake grijala svojom toplinom.

Bogdan se vratio iz grada oko dvanaest časova.

Neuspjelo spasavanje onog ranjenika i njegova smrt, toliko su ga izmorili da je kao u polusnu prošao cijelim gradom — od bolnice do Konvikta. I tek kad je tu stigao, otrijeznio se i shvatio da se vratio kući. Rakija, koju su mu odmah ponudili, dobro mu je došla da se povrati. Ali dok je promuklim glasom pričao ljudima kakva je situacija u gradu, čuo je u sebi jedan drugi glas, glas razuma koji se čudio, koji je pitao zašto sve to govori. Zar ljudima nisu dovoljne i njihove muke, pa im sada treba da opisuje još veće. Zato je i prećutao slučaj sa ranjenikom, koji još i sada leži pred mrtvačnicom, sa onim krvavim čaršafom preko lica.

Pomisao na ovu sliku koja mu ne izlazi iz glave, probode ga naletom tupog bola. Drhtavim rukama prihvatio je bocu sa rakijom i ispio nešto više gutljaja nego prvog puta.

Pavle je zabrinuto posmatrao Bogdana. Znao je dobro — još iz partizanskih dana — preosjetljivost koja se krila iza namjerno grubog rječnika njegovog prijatelja. Svi u četi su znali da je snažni Bogdan vrlo mekanog srca. Zadirkivali su ga odavno, zapravo od onoga dana kada ga je posjetila majka, dok se brigada odmarala u Orlovcima, u Potkozarju.

Pedesetogodišnja žena prevalila je skoro četrdeset kilometara, od Piskavice pa skoro do Prijedora, samo da vidi sina.

Cijeli taj put prošla je pješice i sa torbom na leđima. Poteškom, prepunom slanine, kajmaka, sira, kolača — medenjaka i petolitarskom pletenkom rakije. A povrh svega, pod miškom, nosila je i velikog crvenkastog pijetla, koji je svaki čas uplašeno kukurijekao, jer su ga sa svih strana opkolili nepoznati ljudi — kad su konačno došli do Bogdanove čete.

Bogdan je već tada bio zamjenik komandira drugog voda. Iako je štab čete imao sastanak, pustili su ga da bude sa majkom koja je prevalila toliki put.

Pošto je htio da u čast ove posjete što bolje počasti drugove, odlučio je da se ispeče crveni pijetao. Ali tu je došlo, za njega, do veoma nezgodne situacije. Zamolio je Mićuna, puškomitraljesca, da mu zakolje pijetla, jer on tobože nema vremena, zbog majke. Međutim, na njegovu nesreću, baš kad je Mićun izvadio nož — razlegli su se povici za zbor čete. Puškomitraljezac je vratio pijetla Bogdanu i dao mu već otvoreni nož.

Bogdan je nastavio da razgovara sa majkom, držeći cijelo vrijeme pijetla. A ni nož nije sklopio. Čekao je uporno Mićuna.

Slučaj je htio tako, da je komandir odredio za vođu izvidnice baš Mićuna, i Bogdan je sad morao da nađe nekog drugog da svrši stvar sa pijetlom. Kad je komandir dao »voljno«, i borci se razišli, Bogdan je pozvao prvog koji je naišao, da mu zakolje pijetla.

Postoji vrsta čangrižljivih i nepovjerljivih ljudi koji nerado čine bilo šta što ih drugi zamole. Jedan od takvih bio je i Simo Ubiparip.

»Što ga ti sam ne zakolješ? Vidi gospodina!«

Prišli su i neki drugi borci. Među njima i Pavle. Zajedljivi Simo neumoljivo je peckao Bogdana. I ri-

ječ po riječ, istina je izišla na vidjelo: neustrašivi u borbama Bogdan, nije mogao da zakolje običnog pijetla.

To je, umjesto njega, učinio Pavle. Bogdanu nikada nije rekao da i sam nije, do tada, zaklao ni pileta. Nije ni bio često u prilici da to čini, jer je odrastao u gradu. Majka ili sestre su to uvijek radile. Ali on je zaklao Bogdanovog pijetla, jer je osjetio da mu je drug u velikoj nevolji.

Od toga dana Pavle i Bogdan postali su veliki prijatelji. Ali ratni vihor razdvojio ih je hiljadu devet stotina četrdeset i četvrte godine. Pavle je prekomandovan u Drugu krajišku brigadu, a odmah po oslobođenju demobilisao se, završio pravni fakultet i sve do razvoda sa prvom ženom, živio je u Sarajevu. Poslije petnaest godina vratio se u Krajinu i igrom slučaju dobio stan u istoj zgradi sa Bogdanom.

Prošlo je više od mjesec dana, a Pavle nije ni slutio da iznad njega stanuje, njegov ratni drug sa Kozare.

Jedne noći probudila ga je buka, povici, tumbanje stvari i tresak razbijenog stakla. Pošto larma nije prestajala, nego je postajala sve jača, popeo se gore da vidi šta se to dešava. Kroz zatvorena vrata čuo je promukli glas koji je psovao na najgori način, i drugi — ženski, koji je uzvraćao istom mjerom.

Pavle se skanjivao da li da pozvoni, ali kada je čuo nove udarce, ponovni cik razbijenog stakla i dječji plač, pritisnuo je na dugme za zvonce i čak zalupao na vrata.

Kad je ugledao mračnog Bogdana u razdrljenoj košulji, zapanjio se. Nije mogao da vjeruje očima. Bogdan je takođe bio iznenađen. Pavle je primijetio da se zbunio i zastidio. Ali odjednom ga je zagrlio i drhtavim radosnim rukama skoro ugurao u svoj stan. Uveo ga je u kuhinju i u nastupu iskrenosti ispričao mu čitav svoj život.

Pavle je uglavnom ćutao i čudio se tom snažnom čovjeku, koji je maločas, razbijao, psovao, a sada, ovako suznih očiju, pokušava svom prijatelju da opravda svoje ponašanje. Odmah je shvatio u čemu je stvar. Bogdan je svoju ženu Veru pretjerano volio i baš zato mučio je bezrazložnom ljubomorom. Navodio je Pavlu bezbrojne primjere njenog tobožnjeg nevjerstva i, čak, nastojao da ga u to uvjeri.

Od tada su se često viđali i posjećivali. Bogdanov odnos prema Veri išao je iz krajnosti u krajnost. Od najnježnije ljubavi, odjednom bi se njegovi osjećaji, zbog neke sitnice, koju Pavle nije ni primjećivao, razbuktavali u plamen krajnje netrpeljivosti i vrijeđanja — sve do one kritične ivice — kada svakog časa trebaju šake da progovore umjesto razuma i iznalaženja pravog riješenja.

I Verino držanje bilo je izazovno. Ni za nju se nije moglo reći da je miroljubiva. Naprotiv. Kada bi intenzitet Bogdanove ljutnje počeo da opada, tek onda bi prelazila u protivnapad: znala je da bude veoma zajedljiva, kapriciozna, a što je najviše vrijeđalo Bogdana — pokušavala je da ga na jedan namjerno netaktičan način potcjenjuje pred drugima. U ovakvim trenucima Bogdan bi izvan sebe od ljutnje, zgrabio Veru za ruku i gotovo je iznosio napolje.

Tihi Pavle i još mirnija Marija, ostajali bi zanijemjeli; nepokretni i nesposobni da shvate te čudne prirode svojih prijatelja, taj vulkanski temperamenat koji je gutao i jedno i drugo.

Najviše ih je čudilo to što je i Vera jednako bezumno voljela Bogdana. Možda na svoj način, i više nego on nju.

Kada bi ih opet vidjeli, poslije dan-dva, nisu mogli da vjeruju da su zagrljeni Bogdan i Vera onaj isti muškarac i žena koji su onako pomamno, prije koji dan, odjurili u svoj stan da se tuku, vrijeđaju i razbuđuju dijete koje su također veoma voljeli.

Najčudnije od svega bilo je, ipak, njihovo shvatanje da se poslije takvih bura, ni svojim najintimnijim prijateljima Pavlu i Mariji — ne povjeravaju, ili da se bar sa nekoliko riječi izvine što su i njih uznemirili. Onaj trenutak Bogdanove iskrenosti, prilikom ponovnog susreta sa Pavlom, nikad se nije ponovio. Strpljiva Marija je jednom, kad je bila nasamo sa Verom, pokušala da djeluje bar na nju da bude pomirljivija prema Bogdanu. Ali Vera je nije shvatila. Čak se začudila. Odgovorila je vedro i nasmijano: »Ko se voli, taj se i tuče«! Marija je zanijemila, jer nije znala šta da kaže na ove Verine riječi. Znala je ona odavno za tu narodnu »mudrost«, ali je bila čvrsto ubijeđena da u današnjem životu civilizovanog čovjeka, ovako nešto ne može da ostane.

Pa ipak, pune dvije godine i još šest, prije nego što ih je Marija upoznala, pred njenim začuđenim očima. Bogdan i Vera su se neumorno voljeli i svaki čas tukli.

Pavle je takođe sve ovo posmatrao. On je poznavao Bogdana bolje od Marije. Njegov ratni drug bio je veoma načitan čovjek. To su najbolje osjećalo po Bogdanovoj sposobnosti da vodi glavnu riječ u konverzacijama, iz mnogih oblasti politike, kulture, nauke. Pravni fakultet završio je vanredno, u rekordno kratkom roku. Ali, Pavle je primijetio i nešto što mnogi nisu. Naime, kad bi Bogdan govorio o književnosti, filozofiji, istoriji ili sociologiji — njegove rečenice bile su duge, slojevite mislima; ali čim bi; tema razgovora prešla na običnu konverzaciju, izgledalo je kao da tada govori drugi čovjek; rečenice su mu postajale kratke, direktne; doduše, opisnije, ali istovremeno i grublje. Pavlu se u takvim prilikama činilo kao da je njegov prijatelj zbacio sa sebe oklop neke ljušture, koji je njegovu dušu do tada stješnjavao, pa se sada, oslobođen tog tereta — raspojasan i sretan

ruga svemu što predstavlja intelekt, senzibilnost, uglađenost.

Kod Vere je bilo drukčije, iako se u završnici svodilo na isto, kao i kod Bogdana. Ona je, naime, bila prirodna uvijek. Kad bi čitala, na primjer Kamija, shvatala bi ga, jer je bila prirodno bistra. Ali je još prirodnije, oslobođena svake lažnosti, tvrdila za ovog nobelovca da joj je vrlo dosadan pisac.

Njena majka, Jelena, bila je primitivna žena, ali i vrlo samosvjesna. Za njeno shvatanje života, preveliko obrazovanje samo opterećuje žensku djecu, koja su prije svega predodređena da budu majke i dobre domaćice. Po njoj, suvišno znanje samo uljenjuje žensko. Čini ga manje odanim svojoj djeci i mužu, koji je za nju bio najveći idol. Možda zato što je njen umro poodavno, pa ga je već počela zaboravljati.

Vera je bila maturantkinja gimnazije kad je upoznala Bogdana i zaljubila se, iako je on bio sedamnaest godina stariji od nje. Po tadašnjem Jeleninom mišljenju, Bogdan je bio idealna prilika za Veru: dobro situiran, zdrav, snažan. Iako je završio fakultet nije se pravio važan i znao je da razgovara sa njom — narodski. Uvijek je bio raspoložen za šalu i veselje. Jednom rječju — čovjek kakvog se samo poželjeti može. Jedina stvar koja mu nije išla u prilog, bila je to što je ranije bio oženjen. Ali kako je njegova bivša žena ostala da živi daleko, u Beogradu, Jeleni je izgledalo kao da i nije bio oženjen. Sva ova Jelenina računanja otpala bi sigurno, da Vera nije bila najiskrenije zaljubljena u Bogdana, a i on u nju.

Ali Jelenina mudrijaška taktika: »Boga mi izabrao si za nevjestu najljepšu curu u gradu«; »Vala, kćeri, da sam na tvom mjestu, ne bi ispustila takvu priliku!« — urodila su plodom. Vjenčali su se. Nedjelju dana po Verinom maturiranju.

I kad je Jelena, prezadovoljna oživotvorenjem njenog podsticanja za ovaj brak, mislila da će sada ići sve kao po loju, došlo je do iznenadnog preokreta. Bogdan je toliko volio Veru, da je bio ljubomoran na svaku diobu voljene sa bilo kim. Pa čak i sa majkom. Vera je, naprotiv, trezveno smatrala da je njeno srce sposobno da voli i Bogdana kao muža, a istovremeno i Jelenu kao majku. Međutim, Jelenina priroda bila je sličnija Bogdanovoj, nego kćerkinoj. Ona je smatrala da su njena prava, prava majke — neprikosnovena. I tako je došla u nepomirljivi sukob sa svojim zetom.

Vera je pokušavala da stiša majčine i muževljeve suprotne stavove. Ili, bar, da ih svede na podnošljiviju mjeru. Ali, baš ovaj njen napor, naišao je na nerazumijevanje — i kod Jelene i kod Bogdana, koji su tvrdoglavo i sebično tražili njeno opredjeljenje: ili za, ili protiv drugoga.

Vera to nije mogla. Nije ni htjela.

I njen život postao je pravi pakao.

Jelena je prebacivala da je zaboravila majku, koja ju je rodila, a Bogdan je tvrdio da ga ne voli, da se udala za njega samo iz materijalnih razloga, i da zbog toga, ne može u nju imati nimalo povjerenja. Jer ako naiđe na nekog drugog muškarca, bolje situiranog, a pogotovo ako bude mlađi i ljepši, onda će ga ostaviti.

Bezuspješno je Vera pokušavala da ga razuvjeri. On je tada čak postajao još ogorčeniji. Optuživao je za obmanjivanje, neistinu, a prema tome, i pretpostavku da ga je možda već prevarila i da mu se odavno podsmijeva.

Kada bi njegove optužbe prevršile svaku mjeru, Vera bi, zahvaćena pomamnom strašću suprotstavljanja, počela da na uvredu odgovara protivuvredom, a na prijetnje čak izazovnim priznanjima

svoje »nevjernosti«. Bogdan bi tada, doveden do vrhunca ključalog stanja, prasnuo i počeo da je udara. Prkosna Verina narav, ni tada se nije smirivala; uzvraćala mu je udarce, doduše, ne tako snažne, ali jednako divlje i učestale, frkćući poput mačke i grebući kao kad se ove, inače umiljate životinje, odjednom rasrde.

Sve ovo Pavle je inteligentno uočavao, i mada su se poslije čestih bura njegovi prijatelji opet mirili, i izgledalo je, čak, bili zaljubljeniji nego ranije — svađe su postajale sve učestalije, što je vodilo u neminovni razvod ovog neusklađenog braka.

Sabrani Pavle, uspio je da, bar djelimično, poštedi malu Tanjicu, jer je prijateljima predložio da mala spava u buduće u krajnjoj sobi, koju su na njegov nagovor, čak, izolirali dvostrukim vratima, od buke. Nešto zbog ovoga, ali izgleda više zbog ljudima urođene prilagodljivosti, djevojčica se vremenom navikla na svu tu larmu i bezbrižno spavala — među svojim lutkama i medama — i kad su njen tata i mama vodili najveće bitke.

Pavlova predviđanja o skorom kraju ovog braka obistinila su se. Razveli su se, neočekivano riješeni, čak, dostojanstveno mirni.

Pavla je jedino čudilo da za skoro godinu dana od njihovog raskida, Veru nikada nije vidio sa nekim drugim muškarcem, a ni Bogdana s drugim ženama.

Na svom starom prijatelju je primijetio nešto što nikada na ljudima nije želio da vidi; Bogdan je iz dana u dan postojao sve mršaviji, ćutljiviji, povučeniji; kopnio je kao snijeg u rano proljeće; postojao je sve tamniji, a koža na licu dobila mu je onu bezživotnu sivu boju ljudi koji su se opustili i još samo smrt čekaju.

Pavlu je bilo teško posmatrati ovo polako umiranje svog prijatelja. Pretpostavljao je kakvi sve

bolovi razdiru njegovo meko srce i nije se ni začudio kad su ga ubrzo, zbog srca, i penzionisali.

Ovog sumornog popodneva, kad se Bogdan vratio iz bolnice, Pavlu je zastao dah zbog skoro pomodrjelog lica njegovog prijatelja. Pretpostavljao je da mu se moralo nešto vrlo neprijatno desiti, nešto što je gušilo slabo srce njegovog prijatelja.

Pavle nije mogao da zna da je Bogdan još uvijek opsjednut samrtnim grčem, koji je unakazio lice onog nepoznatog čovjeka pred mrtvačnicom, ali je znao da pretjerana količina alkohola može samo da šteti. Zato je, kad je Bogdan po treći put prihvatio bocu sa rakijom, energično uhvatio prijateljevu ruku i skoro grubim pokretom skinuo mu je sa usta. Bogdan je pokušao da mu se usprotivi, ali je Pavle iskoristio trenutak i iznenađenje i uspio da mu trgne bocu koja je ispala iz njegovih ruku i razbila se.

Sve ovo posmatrala je Vera. Htjela je, kao i jutros, — nesvjesna svog postupka, — da mu priđe.

Ali povratak svijesti, povratio je i njen ponos i ona se nije pomjerila sa stolice, koju je jutros, prije samog potresa, iznijela iz stana zajedno sa ćebadima, džemperima i zimskim kaputima za nju, majku i kćerku.

Kroz prolaz prema ulici ljudi su gledali vojnike.

Prolazili su negdje uz ulicu, dvojica po dvojica. Na glavi su imali duboke čelične šljemove.

Oblaci su opet zakrili sunce. Bezvoljni ljudi su u nastaloj sjeni izgledali još umornije. Nikom se, još uvijek, ništa nije jelo. Svi su bili žedni. Cigarete su se pušile jedna za drugom. Mnogi su već počeli da, onako sjedeći kunjaju, jer je i alkohol počeo da djeluje.

Ali, neočekivani drhtaj zemlje i potmuli huk iz njene unutrašnjosti, opet razbudi ljude.

To potraja kratko, a ljudi se još brže umiriše.

Počeli su već da se navikavaju na ove iznenadne udare. Primali su ih uznemireno, ali čim bi prestali, čak bi im bilo drago što su se dogodili, jer su sve radio-stanice neprekidno javljale da su ovi povremeni potresi poželjni, za dalje smirivanje zemlje.

Ljudi su željeli i nastojali da u to vjeruju, iako ih je duboko u njih usađena i skrivena strepnja opominjala da treba biti uvijek na oprezu.

A ta stalna napregnutost iscrpljivala je više od svega.

VI

U Pavlovom automobilu bilo je toplo. Zoran i Nada dobili su novo društvo: osmogodišnju Fatimu i njenog dvije godine mlađeg brata Ismeta. To su bila djeca Pavlovog susjeda Irfana Alagića, radio-tehničara, koji je radio u Fabrici »Rudi Čajavec«. Pavlov televizor, radio-aparat, ili električni štednjak, popravljao je jedino Irfan. Bio je velika dobričina i veseljak. Pavla je dovodio u posebno neugodne situacije, jer nikada nije htio od svog komšije da uzme novac za ove popravke.

Jednog nedjeljnog dopodneva rastavio je čitav televizor, izmijenio jednu pregorjelu bateriju svojom, a kad i to nije pomoglo, Pavle ga je odvezao automobilom na drugi kraj grada, u Rosulje, da Irfan od jednog svog prijatelja uzme neke žičane navojnice, koje su za Pavla bile potpuno nejasne. »Radiće on kao sat, kao sat . . .« — stalno je ponavljao, pjevušio i uspio ponovo da sastavi aparat, tek oko dva sata poslije podne.

I zaista, televizor je proradio. Slika mu je bila veoma dobra, a ton čist i jak.

Pavle, zadovoljan što će moći da posmatra prenos fudbalske utakmice, upitao je komšiju koliko mu je dužan. Irfan ga je pogledao začuđeno i upitao:

— Šta ti misliš?

— Pa... ne znam. — Pavle je rekao zbunjeno. — Deset, petnaest hiljada?

— Dakle, ti toliko potcjenjuješ moj rad? Znaš li da samo baterija i oni otpornici koštaju skoro toliko.

Pavlu zaigraše obrazi; osjetio je da mu je lice vruće. Bilo ga je stid.

— Molim te, komšija — rekao je odlučno. — Ti moraš da mi kažeš koliko sam ti dužan?

— 'Ajde, bolan, odužićeš se ti meni! — Irfan ga je ponudio cigaretom. — Čovjek nikada ne zna šta će mu se desiti i ko će kome više zatrebati. Nego, daj ti da nešto popijemo. Jednom se živi, pa makar i guravo. Ali uz dobru rakiju svakako je bolje.

Pavle je bio dirnut. Gledao je bistre Irfanove oči, koje su, ozarene nekom unutrašnjom svjetlošću, uvijek gledale u sagovornika ravno, bez treptanja; slušao je njegov prijatni glas, dok je onako meraklijski, unoseći se bezazleno u sentimentalne riječi sevdalinki, pjevušio pjesmu za pjesmom. Pijuckao je rakiju polako. Sa uživanjem; kako to samo mogu oni ljudi koji vole život i koji ga širinom svog srca otopljavaju.

Jutros, poslije potresa, čak je i Irfanovo uvijek nasmijano lice, prekrio izraz one turobne ozbiljnosti koja je obuzela sve ljude. Sjedio je sa ženom i djecom na nekim daskama, zurio pred sebe i, što je najviše začudilo Pavla, uopšte nije pio. Irfanovo srce stegla je tuga neizvjesnost i brige. — Šta će da radi sa

djecom? — Gledao je svaki čas u oblake, koji su se počeli gomilati, a onda sa olakšanjem primjećivao kako ih sunce i blagi vjetar opet rastjeruju. Najviše ga je proganjalo pitanje hoće li pasti kiša i šta će tada raditi pod ovim vedrim nebom.

Kad mu je Pavle prišao, i predložio da mala Fatima i Ismet budu sa Rajkovom djecom u Pavlovom »fići«, Irfanovo lice zasijalo je od unutarnje radosti.

— Hvala ti, Pavle. Nikada ti Irfan ovo neće zaboraviti!

Oči mu se ovlažiše suzama, koje obrisa nadlanicom i lice mu opet postade vedro, a pogled čist i topao.

Tek sada prihvatio je bocu sa rakijom, koju mu je Pavle ponudio i povukao jedan, ali dobar gutljaj.

Opet je pio na svoj način — meraklijski. Tako je jedino mogao, jer je spadao u onu rijetku vrstu ljudi koji piju samo onda kad im je srce mirno i zadovoljno.

Djeca su, čim su otišli Pavle, Irfan i Stojanka, veselo zagrajala. Pentrala su se po sicevima, za njih komotnog »fiće«, radoznalo zivkala kroz prozor na ljude koji su prolazili i bila presretna zbog iznenadne slobode koju su dobila tek kad su se odrasli udaljili.

Najživahnija bila je mala Fatima. Imala je očevu veselu narav i svaki čas, za najmanju sitnicu, kikotala se. Njoj je bilo smiješno i kad je pomjerila, premda bojažljivo, volan. A kad je vidjela da se i poslije toga nije desilo ništa strašno, prasnula je u neobuzdani smijeh.

Zoran je, prekoračujući sa stražnjih sjedala na prednja, izgubio ravnotežu i pao na ručicu mjenjača, što je za Fatimu bio novi povod za još glasniji kikot. Zorana je zabolila glava od pada. Suze su mu izbile na oči. Ali nije imao vremena da zaplače, jer su ostala djeca prihvatila zarazni Fatimin smijeh, koji je

i njega obuzeo, pa je i sam počeo da se smije. Iako se rukama držao za još uvijek bolno mjesto na glavi.

Razdraganoj djeci bilo je zaista krivo kad su se vratili stariji da im opet pokvare raspoloženje.

Kako nekada zažalimo što nismo djeca! Ta želja nije baš tako čudna, jer čovjek provede čitav život u beznadežnom nastojanju da postigne ono što je nekada, kao dijete, već imao. Mnogi ljudi kukaju na težak život. Neki se, čak, pitaju zašto uopšte žive. A svi ti ljudi, i oni koji su dobro prošli u životu i oni koji nisu, zaboravljaju da samo djeca, ti brojni mališani koje svakodnevno srećemo, žive onako kako bismo svi željeli da živimo: bez briga o sutrašnjici. Samo djeca mogu svoje želje da ostvaruju odmah! U njihovom dobu porazi se zaboravljaju bezbolno, jer svaki novi doživljaj nosi i novu radost, koji uvijek nadvladava ono što je već prošlo.

Tako je bilo i sada. Mala Nada i Zoran su, kao i Fatima, Tanja i Ismet, nerado dočekali pojavu starijih.

Ali kada su pored visokog Pavla ugledali dobro poznatu, malo pogurenu stariju ženu, zakliktali su od iznenadne radosti.

I njihova baka, Danica, nije mogla da se suzdrži. Plakala je od dragosti, jer se uvjerila da su njeni unučići živi i zdravi. Čim je jutros saznala za drugi potres, naručila je taksi i unaprijed platila šoferu 30.000 starih dinara. Nije žalila, iako je ova suma predstavljala više od polovine njene mjesečne penzije. Za nju je bilo najvažnije da što prije prevali onih sedamdesetak kilometara, od Jajca do Banjaluke.

Stigli su brzo, za nešto više od jednog sata. Dugo je i bezuspješno tražila svoje, po svim ulicama

preko Vrbasa. Kad je već izgubila svaku nadu da će ih pronaći, ugledala je Rajkovog poznanika Pavla.

A, evo, sada je, napokon, kod svojih unučića.

Danica je malo prisjela i razmišljala šta je najpametnije da uradi. Posmatrajući porušene kuće i umorne ljude koji besciljno sjede, očekujući od vremena koje dolazi samo neprijatnosti, riješila je da djecu prebaci taksijem u Jajce, a preko Pavla poruči sinu i snahi da i oni, čim stignu iz Zagreba, krenu za njima.

Kad su Zorana i Nadu poveli prema taksiju, odjednom je zaplakala Fatima. Njen plač prihvatila su sva djeca koja su provela nekoliko, za njih, nezaboravnih sati u Pavlovom »fići«. Zoran je čak pokušao da se otrgne od svoje bake. Ali stariji su i ovog puta bili neumoljivi; kao i uvijek kad provode u djelo ono što su naumili — razdvojili su ih.

Još uvijek uplakani, Nada i Zoran, tužno su mahali svojim vršnjacima koji su stajali s druge strane zatvorenih prozora ovog velikog automobila. Ali kada je šofer pokrenuo motor, a zatim uključio i radio-aparat, došlo je do nove promjene: Daničin unuk i unuka zaboravili su na malopređašnji nalet tuge. U znatno udobnijim kolima i uz ugodnu muziku biho im je lijepo. Sad su se smiješili na Fatimu, Ismeta i Tanju.

Za divno čudo i djeca koja su ostala napolju, prihvatila su njihovu radost. Veselo su im domahivali, trčkarajući pored taksija koji se polako provlačio između ljudi, čije komešanje nije prestalo.

Zoran i Nada, učestvujući u vožnji samo onako kako djeca uživaju u svemu što se događa, nisu mislili, čak, ni na oca i majku. Sve oko njih, i porušene kuće, i blijeda lica ljudi, za njih su bile slike bez značenja. U djeci je igrao samo jedan osjećaj — razdraganost što se voze u komotnom i toplom automobilu.

Fatima i Ismet ubrzo su dobili nove drugove. Pavle je doveo malog Zvonka i Zrinjku, djecu njegovog drugog susjeda Ivana Režeka, suvonjavog profesora matematike, koga je pored njegove struke najviše zanimao ribolov na Vrbasu i Plivi gdje je odlazio svake sedmice da lovi veoma rijetku ribu — pastrmku.

Njegova plavokosa žena Lidija, ljepuškasta i uvijek nasmijana, smještala je svoje mališane u Pavlov automobil. Kroz duboki izrez kućne haljine, bjeljele su se pune Lidijine grudi.

Ovo je, izgleda, privuklo pažnju dvojice mladića koji su prenosili neke fotelje — vjerovatno iz svog porušenog stana— jer su još uvijek bile sive od prašine.

Lidija primijeti da mali Zvonko gleda u nešto iza njenih leđa.

Okrenuvši se za njegovim pogledom, znatiželjnim ali i djetinje prijekornim, ugledala je mladiće koji su već posjedali u one fotelje; pripalili su i cigarete — posmatraju je ćutke i drsko se smiješe.

— Šta hoćete? — upita ih Lidija.

Mladići ne odgovaraju, smješkaju se i dalje, a ne odvajaju poglede od njene raskopčane haljine.

— Bezobraznici! — promrlja Lidija, zakrenu se i zakopča haljinu.

Mladići prsnuše u smijeh.

— Lijepo, boga mi — odjednom se tu pojavi Jelena. — Zar vas ni zemljotres nije opametio!

— A ko ste to vi? — presiječe je ljutito jedan od mladića. — Samo ti, stara, brini svoju brigu.

— Ko je to s t a r a?

— Pazi je — mladić se zasmija. — Izgleda da madam ne razumije francuski.

Njegov smijeh prihvati i drugi mladić.

Ljudi počeše da se okreću.

Jelena, drhteći od gnjeva, priđe mladiću i gurnu ga sa fotelje.

Ovaj se hitro podiže, zakorači prema Jeleni i, čak, podiže ruku da je udari.

Ali prvo mu se ukoči pogled, a onda i ruka.

Desetak ljudi okupilo se oko dvojice mladića. Tamni u licima — ćutali su i tom ćutnjom punom prijetnje više govorili nego da su svi u isti mah počeli da ih grde.

I zaista, mladići se smiriše.

Ni oni nisu govorili; smješkali su se, ali drugačije nego maločas, nekako kiselo, pokunjeno — to je, izgleda, trebalo da predstavlja neku vrstu izvinjenja.

A iznad ove grupe ljudi, daleko od njihovih svađa, iza brda na zapadu — zalazilo je sunce.

Njegovo rumenilo obli i nagomilane oblake.

Ubrzo se zažarilo čitavo nebo. Zacaklili su se i prozori napuštenih zgrada.

Ova iznenadna plima crvenog svjetla spustila se i među ljude. Kretali su se kroz ružičastu izmaglicu — nestvarni, kao što im je i samim izgledalo nestvarno njihovo postojanje.

***

Za to vrijeme, u centu grada, na širokom trgu između Doma kulture i zgrade Skupštine opštine, vojska je rasprostirala prve šatore. Oko razmotanog sivomaslinastog platna, ležali su na brzinu iznijeti kancelarijski stolovi, stolice, manje stalaže, nesastavljeni gvozdeni kreveti, gomile ćebadi.

Na jednom takvom svežnju ćebadi sjede mladići sa građevinskim šljemovima na glavama. Dugajlija, u vrlo uskim pantalonama, baci im u prolazu kutiju cigareta. Poslije nekog vremena svi mladići su pušili, očekujući nekoga ko je trebalo da im da naređenje šta će da rade. Najzad se pojavio Mišo Popović. Na sebi je imao za njegov stas nešto poveću bundu, koja je sa spoljne strane bila načinjena od nepromočivog platna tamnozelenkaste boje. Visoka braon šubara na glavi i gumene čizme na nogama, stvarale su utisak kao da se spremio da putuje daleko. Negdje gdje je vrlo hladno. Na oktobarskom suncu činila se ova odora nepotrebnom, skoro groteksnom, ali Mišo je noćas probdio noć, dugu, bezsanu i vrlo hladnu. Pred zoru je postavljen za komandanta Štaba za mještaj i snabdijevanje stanovništva, a čovjek njegovih godina, skoro pedesetogodišnjak, znao je dobro da su odavno prohujale one mlade godine kada je čovjek otporan na sve, pa i hladnoću, i zato je odmah naredio da mu od kuće donesu: bundu, šubaru i čizme.

Ovako odjeven, žutog lica, pojavio se pred mladićima koji su sjedili na ćebadima i rekao im da sastave krevete i pomažu vojnicima u razapinjaju šatora.

To mladiće pokrenu. Skočiše na noge skoro veselo i sa povicima baciše se na posao.

Mišo se umorno nasmješi gledajući za njima. Čak zastade, i nekoliko minuta opuštenih misli, prepusti se odsutnom pogledu. Kraj njega prođe mladić u široko razdrljenoj košulji sa cvjetićima, koji je nosio nekoliko izduženih kartona. Na kojima je bilo napisano: »Štab za smještaj i snabdijevanje stanovništva«, »Crveni krst«, »Informacije«...

Sve ovo predstavljalo je očigledan znak da je počeo smišljeni i organizovani otpor stihiji.

***

Iako je mrak već uveliko zavladao, po zamračenim ulicama prolaze mnogi ljudi sa ćebadima pod miškom i ponekom, na sreću kupljenom, mineralnom vodom u ruci. — Lutaju od ugla do ugla; po ulicama nekako nepoznatim u ovom neprozirnom mraku, premišljajući gdje da zastanu, gdje da provedu noć.

Jedan postariji bračni par išao je sve dalje od centra grada, prema Gornjem šeheru. Pred noć je milicija istjerala iz napukle Vakufske palate sve njene stanare; svi zidovi su bili popucali, stepeništa pukotinama načeta, i zaista je bilo veoma rizično i opasno u takvoj zgradi provesti noć, kad svakog časa može da se dogodi novi potres.

Stari Besim Fazlić, znao je da se ne vrijedi suprotstavljati miliciji, pogotovo kad je ona u pravu. Izašao je u hladnu noć sa svojom šezdesetogodišnjom ženom Eminom, i onako, kako to samo ljudi u njihovim poodmaklim godinama čine, polako, korak po korak, išao prema Gornjem šeheru.

Teške su ga misli pratile u njegovom sporom odmicanju, beskonačno dugom ulicom. Nikog poznatog da ga bar prebaci do Šehera, koji je manje stradao. Tamo bi mogao da prenoći kod Miralema Hukića, s kojim je zajedno sjedio u gimnazijskoj klupi. Kako je to bilo davno? Odmah, poslije prvog svjetskog rata. E, da mu je sada ona mladost i zdravlje. Koliko su noći onda znali i mogli provesti pod ovim istim drvećem; uz gitaru, pod prozorima djevojaka, na rijetkim klupama, pod opojnim mirisnim lipama. Nekad mu se činilo da je pravi grijeh spavati; dok mjesečina miluje krošnje drveća, a svježi noćni vjetar puni srce ljubavnim željama i uzdisajima. Sad je sve drukčije. Zar je moguće da je ono onaj isti gusti

mrak, ona ista aleja gdje je sa Miralemom, Duškom, Zlatkom i Zaimom, provodio nekada nezaboravne noći.

Tamo udesno svjetlucaju vatre. Predlaže Emini da krene u tom pravcu, ali ona je uporna, kao što je i onda bila kad mu je srce tražilo više od poljubaca. Odbija ga — »Kad smo došli čak dovde, doći ćemo i do Miralema«. Ali Fazlićeve nekada snažne noge, kojima je svojevremeno izvodio one čuvene slobodne udarce, dok je igrao beka u »Krajišniku«, izdaju ga. Možda i zbog te davne fudbalske strasti. Izukrštene su venama, i sada poslije dugog pješačenja, podrhtavaju. Prođu poneka kola. Svjetlost farova iznenadno im zablješti u očima, a srce im se ponada da će ih taj nepoznati vozač prepoznati, zaustaviti se i primiti ih u automobil. Ali kola neumoljivo prolaze; svako je zauzet svojim brigama i nema vremena od svoje nevolje da misli i na tuđu. Svi su, vjerovatno, prepuni: Besim pretpostavlja i ne griješi.

Pred Halil-pašinim turbetom, kad su već skoro prešli tri četvrtine puta, izdale su ga i poslijednje snage. Oslonjen od tvrdo stablo kestena, osjeća da mu listovi na nogama skoro pucaju. Glas mu škripi, nemoćan da povisi ton; skoro šapuće.

— Emina, rođena... Ne mogu dalje.

U mraku nazire obris svoje žene i čuje njen umorni glas.

— Prostri ćebe... Ovdje... Noge mi više ne slušaju.

— Što možemo... Proći će i ovo — čuje Eminin glas, a meki šum rasprostiranja ćebeta već ga uljuškuje u san.

[3]) — Odmah po zemljotresu stručne komisije počele su sa pregledom svih zgrada; stepen oštećenja obilježavan je od »1« do »7«; posljednje dvije brojke »6« i »7« bile su predviđene za rušenje.

I baš tada, bljesak farova nekog automobila opet ga razbudi. Te široko razdvojene svijetle oči odjednom usporavaju hod, polako zakreću i spuštaju se sa ceste na tratinu pred turbetom bivšeg admirala turske mornarice Halil-paše.

Besim i Emina napola zastaju u pripremanju ležaja i napregnuto prate približavanje automobila. Besim je skoro ljut na te nepoznate ljude, koji će tu, pored njih, provesti noć — ipak, u toploj unutrašnjosti kola.

Bliješteće oči smanjiše svjetlost. Otvoriše se vrata. Pred njih iskoči prilika visokog muškarca.

— Mama... Živa si! — Besim ču radosni glas i na oči mu grunuše suze, a noge mu onemoćaše i cijelo mu se tijelo opusti niz stablo, na zemlju.

Emir, njihov sin, probio se nekako kroz sve zapreke koje je postavila saobraćajna milicija, na prilazima porušenog grada, da bi spriječila dolazak nepozvanih. Puštali su samo Banjalučane, koje je zemljotres zatekao u drugim mjestima.

Na nesreću, njihov sin je imao sada zagrebačku legitimaciju, a bio je i rođen u zagrebačkom rodilištu, jer je nad Eminom izvršen carski rez kad ga je porađala. Bilo je to davno, prije više od trideset godina, kada su mnogi Banjalučani išli na liječenje u ne toliko udaljeni Zagreb. Sada je ta slučajnost što je rođen u Zagrebu, bila za Emira nepromostiva preprека da se probije do svojih ostarjelih roditelja.

Ali nije samo on bio u takvom položaju. Vidio je da milicionari neumoljivo zabranjuju prolazak i drugima.

Poslije dvosatnog čekanja uspio je da ubijedi komandira saobraćajne milicije, nabrajanjem poznatih banjalučkih porodica da u postradalom gradu zaista ima majku i oca.

Emirov automobil bio je prepun boca mineralne vode, namirnica, ćebadi, i što je najvažnije — u njemu je bilo toplo i neizrecivo prijatno. Dirnutih srca, zagrlili su se unutra otac i sin, poslije višegodišnje svađe.

Sve je bilo uzajamno oprošteno. Stari Fazlić stalno je ponavljao: »Krv nije voda... Nije!« — i presretan, kao malo dijete, lak poput pahuljice, tonuo u beskrajno stanje sna.

Emir je pažljivo, nastojeći da ne probudi usnule roditelje, upalio motor i krenuo prema Zagrebu u kome je jedna od soba njegovog komotnog trosobnog stana već bila pripremljena za njegovog oca i majku.

***

Oko brojnih vatara na Konviktu sjedile su stotine ljudi. Slušali su suznih očiju glas radio-spikera koji je neumorno saopštavao poruke iz Sarajeva, Beograda, Tuzle, Skoplja, Zagreba, Sanskog Mosta, čak daleke Đevđelije. Sva ta brojna imena i prezimena — rođaka, prijatelja, čak samo poznanika, koji su pozivali stotine unesrećenih porodica da odmah dođu njima, gdje ih čekaju topli stanovi i široko raširene ruke — grijala su ljudska srca u ovoj hladnoj oktobarskoj noći više od plamena vatara, koje su sprijeda donosile toplotu, a leđa ježila od vjetra, koji je nanosio hladni vazduh sa Vrbasa.

Protekle noći najhrabriji su u manje oštećenim kućama i prespavali. Ali ove noći, dvadeset sedmog na dvadeset osmi oktobar, malo je bilo takvih. Ni stotinjak ljudi. Svi ostali: desetine hiljada — u gradu, stotine hiljada — u Lijevču i Potkozarju, u selima prema Kotor-Varošu i Prnjavoru, zapalili su hiljade

vatri pod vedrim nebom. I svi, kao jedno veliko srce, jedno uho, slušali radio-vijesti, koje su smjenjivale jedna drugu, i sve donosile poruke ohrabrenja, podrške i nesebične pomoći iz čitave Jugoslavije, iz brojnih bližih i dalekih zemalja ove napaćene ratovanjima planete, koja pokaže humanost i razumijevanje jedino onda kad ispod njene neodgonetljive kore progovore neukrotive moći stihije, koja svakog časa može, na bilo kojoj tački zemlje, da bezbrižne ljude učini ojađenim, unesrećenim i preko noći gladnim i siromašnim.

Istina je da zajednička opasnost ujedinjuje ljude. Ali rijetko kada je ta opasnost zaista zajednička. Međuljudski ratovi gutali su najveće — milionske žrtve. Ali ljudi svih zemalja, nikada nisu u ratovima bili povezani zajedničkom nesrećom, jer se u njima ljudi dijele na protivnike, a već time na nepomirljive suprotnosti vjerskih, političkih, čak rasnih strasti. Jedino kada se čovjeku suprostavi priroda, kada ljudski rod osjeti udarac protiv svoje vrste, progovore u svim ljudima, širom svijeta, oni iskonski nagoni samoodržanja, sticani milenijumima, utkivani u podsvijest naslijeđa, koje je neizbrisivo upamtilo da čovjek živi od plodova prirode, ali je i nemoćan pred njom, kad se ona razgoropadi.

Sve ove misli tekle su kroz natmurenog Bogdana dok je, odsutan za okolinu, džarao ljeskovim prutom po vatri, koja je tiho dogorijevala. Primijetivši da bi mogla potpuno da se ugasi, nabacio je novo drvo i stavio pregršt žeravice pod njega. Posmatrao je neko vrijeme lica umornih ljudi, koji su se borili sa snom, djecu koja su već spavala u krilima majki, i odjednom se sjetio Tanje. Pomisao da je njegovoj kćeri možda hladno podigla ga je odmah na noge. Savladao je u sebi nalet pretpostavke da će, možda, morati razgovarati sa Verom, a što je bilo još gore i sa njenom

majkom. Ipak je pošao prema vatri koja je gorjela pred onom porušenom zgradom na početku Sabitovića ulice.

Zadovoljno je primijetio da Jelena već spava, presamićena preko zamotane u crni šal Olje. Tanja se u snu smješila, ležeći oslonjena glavom na Verine grudi, koja je također spavala.

Nadvijen nad usnulima, Bogdan ih je neko vrijeme posmatrao, a onda pažljivo skinuo kaput sa sebe i stojeći neko vrijeme neodlučan, prelomio nešto u sebi, i polako zagrnuo Tanju i Veru, koja je jedva čujno disala nad njihovom kćerkom.

Udaljio se polako. Na prstima. Bio je okrenut leđima i nije primijetio da su se sklopljene Verine oči otvorile. Kad je primijetila poznati joj kožni kaput na sebi, licem joj preleti sjenka kratkog osmjeha; otežale trepavice ponovo se sklopiše i ona utonu u prijatnu obamrlost polusna.

Ali onaj osmijeh ostade joj u uglu usana i onda kada se potpuno odvojila od svijesti i zadovoljna zaspala.

Bogdan se vrati svojoj vatri, zavrnu kragnu na kratkom ljetnom kaputu, a kad ga hladnoća na leđima naježi, okrenu se unatraške prema vatri i pripali cigaretu.

Iz mraka se čulo približavanje nekog razgovora. Grupa mladića prišla je Bogdanu. Tetovirani Coco, koji se prije dva-tri mjeseca vratio iz kazneno-popravnog doma, nakašlja se kao da je htio na taj način da provjeri spava li Bogdan.

Bogdan povuče dim iz cigarete i podiže natmureni pogled na Cocu, koji se zbunjeno smješkao.

— Druže Bogdane... Na Harem je došao kamion sa hljebom iz Prijedora... Pa smo mi... ovaj... eto, došli da ti kažemo.

— Hljeb? Zašto — hljeb?

Mladići pogledaše u Bogdana začuđeno, a i u njemu samom razbudi se saznanje da u toku čitavog proteklog dana u uličnom kiosku nije bilo hljeba; prodavali su samo zalihe konzervi, keksa i raznoraznih vrsta alkoholnog pića, koje su ljudi najviše kupovali.

— Sutra će svi biti gladni! — pomisli Bogdan, i odlučno ustade.

— Dobro, momci — reče, zakopčavajući gornje dugme na kaputu. — Idemo da vidimo za taj hljeb.

***

Na prostranom skveru, oblika izduženog trokuta, između široke Ulice Danka Mitrova, i istoimenog ženskog srednjoškolskog doma na jednoj strani i uske ulice koja se odvaja u desno na drugoj, ležalo je pod otvorenim nebom nekoliko stotina ljudi. Vatre su još samo tinjale, a pored jedine koja je još uvijek skoro veselo plamsala stajao je veliki kamion čiji je motor, u mjestu, brektao.

Bogdanova grupa pređe preko ulice i priđe kamionu, iz koga su mladići iznosili hljeb u naramcima i slagali ga pred jednom sredovječnom ženom u sivom zimskom kaputu.

— Dobar veče, Bogdane — pozdravi ga žena.

Bogdan joj otpozdravi. Ali, ne po imenu, jer je ženu odnekud zaista znao, samo nije mogao da se sjeti otkuda. Reče joj da se na Konviktu nalazi blizu pet stotina ljudi, i da je došao po hljeb. Žena mu odgovori da odbroji dvije stotine komada, a mladići koji su došli s njim, odmah se baciše na prebrojavanje.

Bogdan pripali cigaretu od suvonjavog šofera, koji je saosjećajnim pogledom klizio po ljudima oko

skoro ugaslih vatri: pod hladnim i vedrim nebom svi ovi ljudi borili su se sa snom.

— Iz Prijedora ste došli? — upita ga Bogdan.

— Iz Prijedora, burazeru... Boga mi, gadno je... Gore nego što sam mislio.

— Proći će i ovo — reče Bogdan nerazgovijetno, kao da govori samom sebi.

— Šta to reče?

— Ništa... Nego, ko je poslao hljeb?

— Pa, Prijedor... Zapravo, uprava Rudnika Ljubija.

— Ma, boga ti — Bogdan se široko osmijehnu. — Znaš li, slučajno, Predraga Zeleniku?

— Kako ne bih znao svog direktora?!

— Pozdravi ga mnogo... Reci: Bogdan ga pozdravio.

Coco i njegovi drugovi već su potrpali hljebove u dva ćebeta; čekali su Bogdana da krenu.

— Pa, laku vam noć — Bogdan se oprosti od žene u sivom kaputu i suvonjavog šofera.

— Ne zaboravi da pozdraviš Predraga — reče šoferu, koji se već penjao u svoju kabinu, i požuri za mladićima koji su ga čekali na ulici.

Kad su se vratili na Konvikt, Bogdan je odlučio da ne budi usnule ljude. Ćebad, sa još toplim hljebovima, stavio je pored svoje vatre, s namjerom da ih tek sutra podijeli.

Miris svježeg hljeba, a i prazan stomak, jer nije ništa jeo cijeloga dana, probudiše mu apetit. Otkinuo je vršak jednog hljeba, što je bio signal i za izgladnjele mladiće da i oni jedu.

Bogdan je sa velikim uživanjem otkidao zubima krupne komade hljeba. U početku ih je gutao, a onda sa nesmanjenom slašću počeo da žvaće. U mislima mu je zaigrao lik Predraga, koji zbog svog visokog rasta, nikada nije izgledao onoliko debeo koliko je

stvarno bio, sa svojih skoro sto i dvadeset kilograma. Poznavao ga je još iz studentskih dana. Bio je, doduše, nešto mlađi od Bogdana. Ali, svi Prijedorčani, koji su studirali u Zagrebu, bez obzira na godine starosti, nalazili su se svakoga dana na Trgu Republike nedaleko od Kafane Dubrovnik, pretresali posljednje događaje iz Prijedora, i polako, kako su godine prolazile, završavali svoje fakultete, zapošljavali se, ili odlazili u vojsku. Poslije završetka školovanja, najviše su se vraćali u grad svoje mladosti, na rijeci Sani, udaljen pedesetak kilometara od Banjaluke. Ipak, dosta je Prijedorčana po završetku studija došlo i u Banjaluku, najveći grad Bosanske krajine. Od Bogdanovih drugova, uglavnom mlađih, tu su već godinama živjeli Živko Babić, Tomislav Javor, Fikret Džankić, Vito Gnjatić, Dragan Štrbac. Viđali su se povremeno. ali razne profesije i dužnosti koje one nose sa sobom, rijetko su ih spajale.

Drugarstvo iz mladalačkih dana nije se zaboravljalo. Bogdan je to dobro znao na svom primjeru. Kad je zapelo oko rješavanja da dobije stan od opštine i pojavile se, čak, razne smetnje, Živko mu je pomogao. Nije intervenisao sa autoritetom svog položaja predsjednika Opštine, nego je samo, kao nekadašnji Bogdanov drug, opisao Bogdanov život i prepustio drugim da odluče.

I evo, sada, ove hladne noći, Bogdana grije u srcu saznanje da je i Predrag uputio onaj kamion, a vjerovatno i druge, hiljadama gladnih, sluteći, sigurno, da će jedan od tih brojnih hljebova jesti i neko od njegovih starih drugova.

Vjetar sa Vrbasa sve je hladniji; ljudi se od pojačanog naleta hladnoće meškolje u nemirnom snu; vatre su sve bljeđe; ponekad se neko probudi, pripali cigaretu i nabaci poneko drvo na tihi plamen. A nad izmorenim ljudima, koji već drugu noć provode na

otvorenom, razapeo se bezdan neba, u kome, poput dremljivih starica, žmirkaju usamljene zvijezde.

Bogdanu zastade zalogaj, presječen od nekog šuma koji dolazi iz daljine; bore na čelu stežu mu se u grču odjednom oznojene kože.

Šum se preliva u huk koji postaje mukla tutnjava. Zemlja se potrese kao ranjena životinja — a ljudi, žene i djeca, poskakaše ustravljeno oko vatara.

Zemlja se smiri; sa Vrbasa zastruja novi nalet hladnog vazduha, a glasovi probuđenih ljudi zažamoriše u do tada gluvoj noći.

Bogdan proguta posljednji zalogaj hljeba i viknu u noć; prema poustajalim prilikama ljudi; u vatre, koje se opet razgoriše.

— Eheeej! Došlo je dvjesta hljebova!

Mnogostruki glas mnoštva odgovori mu nejasnim mrmorom.

— Neka dođu sve porodice! Dijelićemo! — nastavi Bogdan — Na tri glave po jedan hljeb.

Mnoštvo se pokrenu; odjednom gladno i željno da stavi nešto u prazne stomake; mnoge je uzbuđivalo samo značenje riječi »hljeb«.

Bogdan se raskoračio između čebadi sa hljebom. Coco i drugovi dodavali su mu još uvijek toplo pecivo, a on ga je, dalje, predavao ispruženim rukama. Ne gledajući kome daje, i ne pomišljajući da bi neko uzeo više nego što bi mu trebalo. To povjerenje u ljude pokaza se tačnim, jer iako su svima podijelili hljeb, ostade još tridesetak komada, što je trebalo da znači ili da je pogrešno procijenio da u zbjegu na Konviktu ima preko pet stotina ljudi, ili su neki, možda, uzimali i manje nego što im je Bogdan rekao.

Iako su bila skoro tri sata poslije ponoći, čitav zbjeg živnu, kad se kroz oblake ulijevo od Starčevice, pojavi mjesec; vjetar je prestao da šumi, a na plavičastom bjelasanju mjesečine, pojaviše se uspravne

fasade napuštenih četverospratnica. Izgledale su nedirnute. Kao da zemljotresa nije ni bilo. Mnogi ljudi, poneseni prijatnim željama, pomisliše da su samo sanjali ružan san. Ali, sve jača svjetlost ubrzo napravi vidljivim: i popucale zidove, i razbijene prozore, i provaljene krovove. Iz ovih tamnih rupa strujila je jeza opomene da se zaista sve dogodilo onako kako im se na trenutak pričinilo samo obmanom.

Pomireni s ovim saznanjem, ljudi se opet zbiše oko vatara. Uporno su čekali novi dan, koji će im donijeti bar sunčevu toplinu, umjesto ove hladne noći, koja se sa ponovnim dahom britkog vjetra sa Vrbasa, uvlačila pod odjeću, ispod kože, u promrzle kosti.

VII

Bogdan je pripalio posljednju cigaretu kad je već počelo prvo svitanje.

Pri blijedoj svjetlosti zore, koja je nad okolnim brdima postajala sve jača, okrenuo je pogled na desnu stranu, gdje su još uvijek spavali Pavle i Marija. Njegov drug je ležao zagnjuren glavom u ženinom krilu, a Marija onako presavijena preko njega, mrštila se u snu. Pored njenih nogu, ležala je plastična kesa i u njoj pletivo sa velikim iglama, zabodenim u klupko plavičaste vunice.

Jako i toplo osjećanje radosti prostruja cijelim Bogdanovim tijelom; klupko vunice probudi u njemu sjećanje na daleku mladost i majku, koja je u onim bezbrižnim vremenima najviše voljela da plete. Sve to učini mu se nestvarnim, u ovoj hladnoj zori. Izgledalo mu je kao da sanja. Trepnuo je očima, ali pletivo je stajalo na svom mjestu i bilo zaista — pletivo. Tek tada pošao je dalje pogledom i vidio da pored Pavla sjede Irfan i njegova žena. Irfan otvori na trenutak oči i izmijeni pogled sa Bogdanom, a

onda se opet još više previ preko svojih skupljenih koljena, bezuspješno pokušavajući da bar malo zaspi.

Ni ovog puta nije uspio. Uspravio se i, preturajući po džepovima, izvadio kutiju cigareta. Pripali jednu

Nebo se postepeno rumenilo, što je značilo da će dan biti sunčan.

Kad je napokon sunce provirilo iznad bregova i prosulo svoje prve zrake, ljudi oko već ugašenih vatara, počeše da se pokreću; jedva čujni žagor razgovora raširi se od grupe do grupe.

Ovo buđenje ljudi podsjeti Bogdana da cjelu noć nije oka sklopio; poslije dijeljenja hljeba dolazile su u dva navrata cisterne sa vodom iz Zagreba, i on je obavještavao ljude ne samo na Konviktu nego i u obližnjim zbjegovima — pred ambulantom na Mejdanu, na travnjaku pored Hemijske škole — da je došla voda. Nejakim starcima i ženama čak je i sam nosio vodu i tako dočekao i svitanje.

A sada, kada je sunce probudilo gotovo sve ljude, odjednom je osjetio strahoviti umor i pospanost koja mu je kao omama sklapala olovne kapke.

Ophrvan iznenadnim snom, spustio je glavu na koljena. Ali, baš tada, ču da ga neko zove.

Podigao je zakrvavljene bjeonjače i ugledao pred sobom Cocu i njegove drugove, koji su, izgleda, htjeli nešto da mu kažu, ali kad su vidjeli u kakvom je stanju Bogdan, zastali su i, zbunjeni, ćutke ga posmatrali.

Bogdan je sve ovo vidio i, znajući da su mu sigurno došli sa nekim saopštenjem, protrlja sanjive oči, udahnu duboko jutarnji vazduh i ustade.

— Šta ima novo? — upita odlučan i sabran, kao da je noć prespavao u krevetu.

— Pred Obdaništem na Mejdanu je nekakav štab. Došli su kamioni iz Beograda i Sarajeva — reče Coco. Glas mu je bio piskutljiv, isprekidan; očima je treptao i, sve u svemu, govorio tako kao da se zbog nečeg boji.

— Ko te je to istetovirao — prekide ga Bogdan. — Šta ti bi da se tako unakaziš?

Coco nehotično prekri dlanom nevješti crtež nagog ženskog tijela koji je prekrivao cijelu podlakticu desne ruke; ali mu na lijevoj ostade nezakrivena plavičasta gravura nekog ogromnog cvijeta, koji je trebalo da predstavlja rascvjetanu ružu. Ovo ga potpuno zbuni i zato, naglo, povuče obje ruke i sakri ih iza leđa.

— To je, ovaj... eto, tako — mucao je. — Ali, čuo sam da se to može skinuti!

— Dobro je da tako želiš, pa makar i ne uspio da odstraniš. — Bogdan se osmjehnu. — A, kažeš, kamioni su iz Beograda i Sarajeva?

— I iz Zenice! — dopuni ga Mišo, koji je i sinoć učestvovao u prebacivanju onih hljebova.

— Idemo pred obdanište — reče Bogdan i okružen mladićima krenu između vatara, koje su opet počele da gore. U bakarnim džezvama žene su pekle kafe, a ljudi se smiješili na Bogdana i mladiće, još uvijek blijede od hladnoće, koja je sporo izlazila iz prozeblih tijela.

Pozdravljali su ih u prolazu i pitali kud idu, zadovoljni što se neko brine o njima.

Jelena je sve ovo posmatrala i odbojno, nepovjerljiva, kao i uvijek gunđala:

— Vidi ga kako se šepuri sa onim balavcima?! Razbudio nas noćas samo da pokaže kako se kobajagi brine o nama.

Vera je bezvoljno pogleda, ali je, ipak, ispravi.

— Nije nas probudio on, nego potres.

— Vidi ti nje? Braniš ga, izgleda?

— Ne branim, nego govorim istinu.

— Oho — ho... Istinu braniš, kažeš. Nećeš valjda, reći da je one hljebove platio iz svog džepa.

— Nije, ali je d o n i o hljebove.

— Čudna mi čuda! I to mi je neki pos'o? Donijeti, s onim besposličarima, državni hljeb.

Vera je presiječe pogledom. Osjetila je u sebi onaj ljutiti nalet, od koga joj se uvijek zažari lice kad vidi da se nekome čini nepravda.

— Mama, ti zaista sve vidiš samo onako kako ti hoćeš.

Jelena se lecnu. Oči joj se raširiše pa skupiše, a iz nje izleti neko neodređeno gunđanje, pa čuđenje, koje nije mogla da ne kaže.

— Znači, ti, moja kći, i pored svega što si doživjela, opet na n j e g o v o j strani?

Vera se zagleda u majku, kao kad se posmatra nešto pred čime se ne može suprotstaviti razumom.

— Dobro, mama, ti si opet u pravu.

Jelena odahnu, zadovoljna Verinim popuštanjem, ali preostali dio ljutnje huknu na drugu kćerku, koja je cijelo vrijeme tražila trenutak da se umiješa u razgovor i da podrži Verin stav.

— Šta me gledaš tako, »bijela vrano«! — izdera se na Olju.

Žene koje su sjedile oko vatre, i netremice pratile svaku riječ, odjednom se nasmijaše.

Debela Anđa, Jelenina prijateljica, koja je jedina u zgradi bila prisna sa njom, nije mogla da izdrži, a da je sa smiješkom ne upita:

— Zašto vrana?

Jelena zatoroka. Ljuta. Neispavana. Kivna na sve, pa i na sebe.

— Zar i ti, Anđo? Čudno ti? Pa, pogledaj mene, Veru, Snježanu... I moj pokojni, imao je kosu crnu

k'o ugarak. A pogledaj nju! — zakrenu se ka zbunjenoj Olji. — Na moru mi kćer pobijeljela!

— Pa jesam, mama — promuca Olja.

— Tu ti priču nekom drugom! — dočeka je namćorasto Jelena, a onda nastavi Anđi. — Zamisli?! Poslala sam kćerku na more... Od ove penzijce. K'o velim: trebaće joj zbog zdravlja! A ono ispade: zbog kose.

Vera se zakikota. Jelena je povišenim glasom presiječe.

— Šta se keseriš! I ti si se spajdašila sa njom! — Glas joj postade smireniji. — Zamisli, Anđo, jesi li ikad čula da crna kosa pobijeli od kupanja u morskoj vodi?

— Svašta se danas dešava — slegnu Anđa ramenima.

— Vidim i ja. — Jelenin glas opet zapiskuta, kad se obrati Olji. — Šta si zinula? Da znaš kako izgledaš: k'o neka olinjala ovca!

Anđa se dobrodušno nasmiješi.

— Pusti dijete na miru — reče pomirljivo.

— E, vala, neću! Ona mene da pravi budalom!

— Mama — javi se neodlučno Olja. — Stvarno je od morske soli.

— Ma, bogati? Stvarno? — Vrisnu Jelena, a onda preleti pogledom sva lica oko vatre, kao da u njima traži potvrdu onog što kaže i podršku za ono što osuđuje.

— Eto, priznaću svima: prala sam joj kosu svakog drugog dana. Da je imala tonu soli u glavi, već bi se isprala, za ova tri mjeseca.

Ljudi, žene, čak i djeca — poneseni reagovanjem starijih — prasnuše u smijeh.

Oni koji su sjedili za susjednim vatrama, okrenuše se začuđeno. Pošto nisu čuli razgovor koji je izazvao ovaj smijeh, gledali su prijekorno, jer nisu

mogli da shvate kako je nekome i poslije ovakva dva dana i još težih noći stalo do smijeha.

Međutim, baš ovaj smijeh značio je mnogo. Čovjek, to krhko biće, naviklo na udobnosti, sticane mukotrpnim radom od onog trenutka kad je sišao sa drveta i odvojio se od svojih životinjskih predaka, pa sve do ovog urbanog, atomskog doba, opet je pokazivao svoju neuništivu sposobnost prilagođavanja, koja ga je održavala milenijumima i učinila onim što jest: najsavršenijim i najjačim živim stvorenjem na zemlji.

Ta iskonska snaga opet je počela da se obnavlja u ljudima, koji bi do prije neki dan, poslije samo jedne ovako probdjevene noći, dobijali visoke temperature, groznicu, čak upale pluća — a sada, navikli, i sve očvrsliji, crpeći iz sebe one duboke u svakom čovjeku sakrivene rezerve snage — čak se smijali, umjesto da plaču — zabrinuti zbog sljedećih, možda i gorih dana, koji su dolazili...

To čekanje u neobičnim okolnostima, još nenaviknutih ljudi na nove nevolje, donosi sa sobom i nove neuobičajene odnose među ljudima.

Većina ovih porodica koje su se našle oko Konvikta došlo je tu ne samo iz Kaporove ili Sabitovića ulice; podosta ih je iz Vilsonove, Danka Mitrova, a ima ih čak i sa druge strane Vrbasa. Rijetko se ko od ovih ljudi ranije poznavao. Doduše, onima iz istih ulica bar su bila poznata lica susjeda iz drugih kuća. Ali samo to. Prolazili su već godinama jedno kraj drugih, ali se nisu mnogi pozdravljali jer ih sticaj okolnosti nikada nije doveo u situaciju da se lično upoznaju. Sada je sve drukčije. Sjede oko vatara jednakih, umornih lica, razgovaraju o istim stvarima, boje se istih neprilika, a ono što imaju dijele zajednički i niko ne pomišlja da se na bilo koji način odvoji od drugih. Naprotiv, svi žele da budu što bliži

jedni drugima, jer iako nesvjesno, ali snažno i nagonski osjećaju da pomažući drugom, pomažu i sebi.

Tako i Marija ne pravi sendvič samo za sebe i Pavla nego i za Irfanovu ženu, malu Fatimu i Ismeta. Drugu polovinu hljeba, preostalu paštetu i sir dala je Lidiji Režek.

— Hvala vam — osmjehnu se umorno profesorova žena.

— Ništa, ništa... Evo i keksa — odgovori Marija pružajući joj tek načetu kutiju.

Lidija, još uvijek zbunjena opet zahvaljuje, ali cijelo vrijeme kradomice zagleda u svog muža koji desetak metara dalje od njihove vatre ne prestaje da korača gore-dolje. Jutros joj je predložio da bi bilo najbolje da djecu prebace kod njegove majke u Osijek. Ali, kraj je mjeseca a u džepu mu je ostalo samo pet — šest hiljada dinara.

On dobro zna da gotovo sve njegove kolege profesori imaju štedne knjižice. I on je nekada štedio, ali otkako je počeo da se intenzivno bavi ribolovom, novaca mu je uvijek malo. Sad je zbog toga ljut. Kad bi mogao, najrađe bi se popeo u svoj stan i polomio sve one skupe ribarske štapove, blinkere, ribarska odijela i ostalu opremu koja mu sada ničemu ne služi, a jedino ga podsjeća na ovu novčanu nepriliku u kojoj se nalazi.

— Da posudim od nekog — pomisli. Ali isto tako brzo odstrani ovu pomisao. Pa on nijednog od svojih susjeda lično ne poznaje, iako se ovdje doselio evo već su prošle tri godine. Pogled mu se zaustavi na Vladimiru Blahi, koji je kao i on zaposlen u prosvjeti. Lidija mu je jednom prilikom rekla da je Blaha školski inspektor.

Pošao je nesigurnim korakom i gotovo uplašeno zastao na korak-dva od Blahe koji je nešto radio oko motora njegove »Škode«.

Već je htio da se okrene, ali baš tog trenutka, Blaha se uspravi i ugleda ga.

— Kako ste, komšija? — osmjehnu se Režeku.

— Pa... dobro,... dobro sam.

Blaha ga začuđeno zagleda i sam zbunjen zbog neobičnog ponašanja njegovog susjeda koga je ranije znao da pozdravi u prolazu, ali je kasnije prestao jer je primijetio da ga suvonjavi profesor izbjegava.

— Motor vam nije u redu? — prekinu neugodnu ćutnju Režek.

— Nije to. Samo sam čistio karburator.

Opet zaćutaše. Iznad njihovih glava iznenada se pojavi neki helikopter. Kružio je veoma nisko. Izgledalo je kao da će da udari u krovove višespratnica. Zuka njegovog motora bila je zaglušna, ali čim je prešao preko zgrada na drugoj strani ulice, opet zavlada tišina.

Baš tada priđoše automobilu Nena Blaha i njeni sinovi. Počeše da ubacuju neke zavežljaje u kola.

— Putujete? — upita Režek.

— Da, idemo kod prijatelja. Pozvao nas je.

— Gdje? Da ne idete prema Zagrebu?

— A-ne? Ostajemo u Banjaluci. Kuća mog prijatelja nije oštećena.

— Lijepo je to — zamuca Režek — ... imati prijatelje!

U grlu mu je nešto zastalo, mahnu Blahi rukom što je trebalo da znači da mu želi sretan put i okrenu se naglo.

Nikada ranije Režek nije osjetio potrebu za prijateljima. Ono nešto drugova iz Gimnazije i sa studija odavno je zaboravio. U školi gdje je radio sa svim svojim kolegama razgovarao je na odstojanju. I kod kuće bio je ćutljiv. Uglavnom je slušao svoju ženu, a i brigu oko djece prepustio je njoj. Njegovo jedino zadovoljstvo i želja bila je da svake sedmice

obezbijedi onaj svoj dan radosti kada sa gumenim čizmama do kukova gazi kroz hladnu Plivu i posmatrajući plovak napeto iščekuje da neka od nevidljivih riba zagrize meku i, onda, da naglo povuče, a uskoro kad riba iskoči iz vode, ugleda ono srebrnasto praćakanje ulovljene mladice ili pastrmke, što mu pričinjava najveće zadovoljstvo u životu.

Dok je o ovome razmišljao, čak je čvrsto sklopio oči kao da se bojao da mu neko ne pomuti sliku koju je naporom volje opet stvorio.

Ali kad je otvorio oči, ugledao je malu Sajmicu koja je otvorenih usta zurila u njega. I njeni roditelji stavljali su zavežljaje u crvenkastog »fiću«. I oni negdje odlaze. Sigurno svojim prijateljima — to je Režek dobro znao i nije trebalo ni da pita.

Skrenuo je pogled na mnoštvo koje je gotovo nepomično sjedilo oko brojnih vatara, ugledao je i svoju ženu koja je još razgovarala sa Marijom. Zvonka i Zrinka igrale su se sa malom Fatimom. Svako je bio s nekim, jedino je on bio sam.

Odjednom, iz ovih teških misli prenu ga nečiji glas.

— Komšija — smiješio se Irfan, pružajući mu dopola ispijenu bocu sa rakijom — gucni malo. To je sada najbolje.

Režek je već zaustio da ga odbije, jer je samo jednom, još kao Gimnazijalac pio rakiju i od tog dalekog dana nosi u sebi samo neugodnu uspomenu na vrtoglavicu i povraćanje.

— Popij ti, komšija. Ako i ne piješ, znaj da će ti pomoći!

Režek se zbunjeno nasmiješi i prihvati ponuđenu bocu. Nespretan, jer i za takvo jednostavno umijeće kao što je znati piti iz boce, potrebno je iskustvo — zagrcnuo se i počeo da kašlje. Ali kada je obrisao

suzne oči, osjećao je da mu kroz cijelo tijelo struji neka čudna toplota, koja ga ubrzo prijatno omami.

— Sad ću ja doći — reče Irfanu i uputi se prema kiosku oko koga se još uvijek nalazio poveliki red kupaca. Iako je imao vrlo malo novaca, odlučio je da uzme bocu najbolje rakije.

Vratio se ubrzo, ali mu je trebalo prilično vremena da pronađe Irfana. Našao ga je kako sjedi pored jedne vatre uz samu obalu nad Vrbasom .

Jutarnje sunce obasjalo je čitavu rijeku, koja je tamnozelena i mirna ispod zidina Kastela, a providna i brza pred Halilovcem i iza njega.

Ljudi, nijemo zagledani u ovu čistinu pod sobom, a okrenuti leđima ostalim vatrama, pijuckaju iz jedne boce. Ova duboka ćutnja zaustavi Režeka. I sam se zagledao u rijeku. Činilo mu se kao da mu misli postaju sve dalje; kao da otiču sa rijekom čiji su šum svi samo naslućivali ali svježi dah, opipljiv i prisutan, jednako osjećali.

Prvi ga je primijetio Irfan.

— Sjedi, komšo — reče mu jednostavno i napravi mu mjesto pored sebe.

Irfan ga nije predstavio ostalima. Čak je i Režek došao do zaključka da bi nekakvo rukovanje i mrmljanje imena ili prezimena bilo suvišno.

Rakiju koju je donio popili su za nepun sat. Kad su bili već pri kraju, ustao je jedan sjedokosi. Vratio se ubrzo sa novom bocom. Režekov prvi susjed, za koga je tek sada saznao da ga zovu Savo, donio je sljedeću bocu.

Premda nenaviknut na piće, Režek je pio kao i ostali. Ali je, za razliku od drugih, uskoro postao vrlo sanjiv. I baš tada, u toj omamljivoj pospanosti, doživio je vrhunac zadovoljstva.

— Ja sam... pijan — počeo je da zapliće odebljalim jezikom. — I neka sam pijan... i ja ću opet biti pijan. Treba takav da budem, kažem vam.

— Nemoj, profesore, tako — šapće mu Irfan. — Nisi ti, bolan, pijan.

— Jesam, jesam — ne da se Režek. — Ali, ja sam srećan. Ja nikada ovako nisam bio srećan!

— Trebalo bi da malo odspavaš — opet će Irfan.

— Ne! — prekide ga Režek. — Zar spavati, kad je čovjek srećan?... Sad ću ja da kupim novu bocu.

Irfan ga spriječi da ustane.

— Sjedi, komšo — smiruje ga. — Drijemni malo.

— Evo ćebe! — Savo izvuče ispod sebe šareno ćebe. — Prostrijećemo ti ovdje!

Režek sve ovo gleda, ali vidi nejasno: suze su mu skoro zamutile pogled.

— Ljudi — kaže. — Da nije bilo ovog zemljotresa ja ne bih upoznao ljude... vas... drugovi moji.

— Ajde, lezi — Irfan ga skoro gurnu na ono ćebe.

— Podignite mu glavu uz jablan — čuje i sjedokosog. — Pričekajte da mu podmetnem moj kaput...

Neki drugi glas još nešto reče, što Režek više ne može da razabere. San ga sve više savladava, ali mu sa lica ne silazi onaj blaženi, gotovo djetinji osmjeh.

***

Pred obdaništem bilo je zaista onako kako su mladići rekli Bogdanu.

U međuvremenu su došli i novi kamioni. Ima ih već desetak. Jedan tegljač sa prikolicom zaglavio se na raskršću. Plavokos šofer, crven u licu, psuje vozača kamiona iza njega. Ovaj je prišao preblizu. Tako je onemogućio tegljaču da krene za koji metar unazad. Jedino izmjenom pravca moguće je zaviti nešto udesno i približiti prikolicu željeznoj ogradi prostrane bašte, pred obdaništem, preko koje treba isprazniti teret.

Bogdan primjećuje da kamion za prikolicom ne može da joj napravi mjesto za manevrisanje, jer je još pet kamiona iza njega.

Ne premišljajući ni trenutka, prilijeće posljednjem kamionu i glasom koji ne trpi suprotstavljanje naređuje šoferu da vozi unazad desetak metara. To isto se ponavlja i sa ostalim kamionima. Sada plavokosi šofer može da vrati prikolicu.

Sve to posmatraju mnogi ljudi, koji su se nakitili uz ogradu obdaništa.

Već od ranog jutra, još prije svanuća, uskomešali su se svi zbjegovi preko Vrbasa, do kojih je stigao glas da pred obdanište pristižu kamioni. Vijest o ćebadima, krevetima, šatorima i hrani koja se istovaruje, raste od ulice do ulice, širi se, grana, i vodi ljude da dođu i uvjere se u njenu istinitost. Priče o čokoladi koja se dijeli u centru grada, dok preko Vrbasa nema ni hljeba za sve, dobijaju neslućene razmjere; ljudi sve više gunđaju i svoje nezadovoljstvo sipaju na Rajka Gavrilovića koji strpljivo, umoran od objašnjavanja, pokušava svakog da razuvjeri i dokaže da su to obične glasine.

Iza njegovih leđa, nadvijeni na ogradu, — stoje ostali članovi štaba za evakuaciju ove Mjesne zajednice, koji je formiran nekoliko godina ranije, sa ciljem da u prilikama iznenadnog rata organizuje snabdijevanje stanovništva i njegovo preseljavanje, ako bude zatrebalo.

Sve su to većinom stariji ljudi, bivši vojnici, penzionisani oficiri. I Rajko je već dvanaestu godinu u penziji. Iako mu se bliži već šezdeset godina, poslije prvog udara došao je odmah na zborno mjesto kod obdaništa. Tu su se uskoro našli i Sveto, Rifat, Stojan, Obrad — sve ih dobro poznaje — ali se sa uzdahom, sjeća da su nekada, kao i on, bili znatno mlađi. »E, da su nam one godine.« — Zamisli se. Ali ga iznenadi ponos i otpor da se ne pokori pred ovim poraznim saznanjem, uspravi. Glas mu postade snažniji. Pokreti brži. Čini mu se da bi sad mogao, na znak za juriš, i da potrči. Onako krajišnički. I da, dubokog daha, goni neprijatelja — i kilometrima. Ali, gdje je i ko je — taj neprijatelj?

Ovo pitanje onemoćava mu i onako klecave noge, dok umoran od nespavanja, sluša njemu nepoznatog čovjeka koji objašnjava da mu je stepenište u kući srušeno, da se ne može popeti u svoj stan, na spratu, i otud donijeti odjeću i prekrivače za djecu, koja se smrzavaju već drugu noć.

— Vjerujem ti, druže, — savjetuje ga Rajko. — Iz koje si ulice? ... Punkt za Ulicu Danka Mitrova je na Haremu. Ne znaš Mujčinovića? Pa, pitaj, profesor — on tamo komanduje! Svi ga znaju ... Mi ovdje ne dijelimo pojedinačno. Samo iskrcavamo i dalje prebacujemo na punktove.

Na sredini još uvijek travnatog dvorišta stoji stasit kapetan u zakopčanom do grla šinjelu. Pokreti su mu energični, riječi kratke i jasne. Ponekad zapovijest proprati i naglim trzajem ruke. Vod mladolikih vojnika radi bez predaha. Oni koji su na kamionima prebacuju bale sa ćebadima, šatorske vreće i spužvaste dušeke, preko ograde. Drugi, sve to redaju, pregledno i brzo. Pravougaone gomile smeđih kartonskih kutija, punih konzervisane hrane, brzo rastu. Do njih postavljaju stotine žičanih gajbi sa mineralnom vo-

dom, a s druge strane, još brojnije drvene sandučiće sa jabukama. Pored ovog reda sa namirnicama, vojnici slažu drugi, još viši: od ćebadi, poljskih kreveta, šatora.

Sve ovo na prvi pogled izgleda obilno. Ali Rajko zna da je to premalo za potrebe preko dvadeset pet hiljada ljudi koji se snabdijevaju samo preko ovog štaba. Tješi ga pomisao da je pomoć u ovom obimu tek danas počela da stiže i da će sljedećih dana biti samo veća, a nikako manja.

— Zdravo, Rajko — oslovi ga Bogdan.

Iznenadna pojava visokog Bogdana, kojeg je poznavao dok je još bio zamjenik komandira čete u Rajkovom bataljonu, iskreno ga obradova.

— Odakle ti, Boćko? — oslovi ga po onom nadimku koji mu je četrdeset prve godine sam dao.

Kod mene je pet stotina ljudi prespavalo na otvorenom i ovu noć. Daj — što daš.

— Za tebe, rođeni: sve! — uhvati ga oko pasa Rajko. — A, koji je to zbjeg?

Bogdan mu objasni.

— Znaš, šta je, poveži se i sa izbjeglicama uz Vrbas, na livadi pored Dječje bolnice i sve do Kestenova... Ima tu preko dvije hiljade ljudi.

— Dobro, Rajko, nego imaš li šatora?

— Samo tridesetak, Boćko. Ali, ćebadi ima poprilično. Daću ti pet stotina komada, a za šatore se strpi... Nadam im se u toku dana.

Sunce je grijalo sve jače. I ljudi uz ogradu, još uvijek u zimskim kaputima, počeše da se znoje, gunđaju i prebacuju. Čula se i poneka nestrpljiva psovka.

Rajko se uzbudi i ljutito krenu prema krupnom čovjeku kojeg je vidio da psuje. Ali ga pogled na njegovo umorno lice smiri.

Prišao mu je polako i opet nadugo i naširoko objašnjavao ono što već satima govori svim nestrp-

ljivim. Glas mu je bio mek, kao da se izvinjava zbog nečega što je sam skrivio.

***

U plavom automobilu mala Fatima recitovala je ostaloj djeci:

»Ide patka preko Save,
nosi pismo navrh glave.
U tom pismu piše:
ne volim te — više!«

Svaku izgovorenu riječ popraćala je ritmičkim klimanjem glave; ozbiljna lica, kao da odgovara pred zamišljenom učiteljicom, završila je svoju pjesmu i odjednom skočila preko naslona sjedišta na malog Zvonka.

Dječak je, pred snažnim naletom tijela djevojčice, pao — što su Zrinjka i Ismet dočekali smijehom.

***

Na ruševine »Titanika« penjali su se tenkovi, drobeći sve pred sobom. Pristigle su dizalice i buldožeri. Široki kranovi dizalica grabili su svojim razjapljenim čeličnim čeljustima gomile skršenog materijala, zatim se sklapali i, uz zaglušno čegrtanje zategnutih lanaca, prebacivali ruševine na kamione koji su nestrpljivo breketali, kao da se ljute što ih tako sporo pune. Svako rastvaranje stegnutog krana

nanosilo je nove oblake prašine, kroz koju krkljaju u unutrašnjost kamiona: betonske ploče, izuvijano željezo i stotine cigli.

Saobraćaj je još uvijek zaustavljen. Na drugoj strani široke ulice mnoštvo se ne razilazi. Neki odlaze žureći se za svojim brigama, ali odmah pristižu drugi i popunjavaju slobodna mjesta, tako da broj posmatrača uvijek ostaje isti.

Sve te ćutljive oči uporno čekaju, jer je glas da u prodavnici »Sport« još ima zatrpanih, iako je već drugi dan, sa sve jačim intenzitetom mučio sve ljude.

***

Ulicom pokraj baštenske ograde prolaze ljudi sa posudama za jelo. Na jednoj čistini, preko puta, dimi se pokretna vojna kuhinja; kuvari upravo skidaju kazan sa ognjišta.

Blagi dah vjetra donese do Zlatana prijatan miris pasulja i kuvanog suvog mesa. Dječak je sve ovo znatiželjno posmatrao, a pogled mu se najviše zadržavao na svjetloplavom, tek razapetom šatoru, uz koji je grupa mladića upravo podizala drugi — koji je onako narandžast — blještao na suncu. Boja novog šatora je vesela — osvježava sve oko njega. I dopola srušenu starinsku kuću sa visokim provaljenim krovom, i tanko granje kržljave breske pored nakrivljenog plota, i živahne vrapce koji dživdžukajući sliječu sa grana na iskrivljeni drveni plot, a ponekad i na krov otromboljene kuće popucalih zidova.

Mnoštvo ljudi, koje je posjedalo oko kazana i slasno jelo, zveckajući kašikama po limenom posuđu,

probudi u Zlatanu želju da i sam jede. Ovlaženo grlo mu zaigra i proguta pljuvačku.

— Šta gledaš, Zlatane? — Prenu ga iz zamišljenosti majčin glas.

— Eto, posmatram... Mama, sve je ovo vrlo zanimljivo!

Fikreta se začudi i skoro grubo uhvati sina za ruku, ali joj ljutnja, kao što je naglo došla, tako i popusti.

— Djeco... Djeco — ponavljala je, kao da govori sebi u njedra.

***

U velikom šatoru, na trgu pred Domom kulture, Živko je upravo načinjao već treću kutiju cigareta, tog jutra.

Mišo Popović, onako zelenook, i uzdignute glave, u šubari koju nikako nije skidao, vatreno je ubjeđivao prisutne u nešto što je po njegovom mišljenju bilo vrlo važno.

Živko se na trenutak odvoji od njegovih riječi i zaključi u sebi: »Odmah ću, poslije sastanka, navratiti da se samo pozdravim i vidim kako su Fikreta i djeca!«

Ali iznenada upadica Vojina Mitrova i odgovor Nike Jurinčića poremetiše mu misli, i on se opet udubi u tok sastanka, na kome se odlučivalo kako treba pojednostaviti snabdijevanje postradalog stanovništva.

***

U hladu široke krošnje hrasta pored same obale Vrbasa, Marija je mehanički plela svoje pletivo i zadovoljno posmatrala Pavla koji je, ogrnut ćebetom, spavao pored nje. Znala je da noćas nije ni oka sklopio, jer kad bi se god probudio, vidjela ga je nad sobom: smrknutog, sa cigaretom u ustima.

Samo da se odmori. A kad ustane, prisiliće ga da nešto i pojede, jer ako ona ne bude pazila na njega, upropastiće se. Ova pretpostavka stegnu joj srce. Onemoćale ruke prestadoše da pomjeraju iglama. Bolježljiv je. Takvog ga je i upoznala. Iznenadna mržnja prema njegovoj prvoj ženi obuze je cijelu. Sa ovakvim čovjekom — onako postupati! Opet je upoređivala Pavla sa svojim prvim mužem, na štetu ovog drugog. Kad su je obavijestili da joj je muž stradao u saobraćajnoj nesreći, nije trebalo da pita da li je bio i pripit. Ipak, kad je slučajno saznala, mjesec dana poslije njegovog sprovoda, da je s njim bila i neka hotelska pjevačica, koja je slučajno ostala nepovrijeđena, zgadio joj se čitav mučki rod. Znala je da joj je muž hronični alkoholičar. Ali, lakovjerna i naivna, nije ni sanjala da je i vara. Kad joj je to otkriveno, primila je »iskreno« povjerenje i »nisam mogla više da krijem od svoje najbolje prijateljice« — na veoma dostojanstven i miran način. Ali u njenom srcu, nešto se prekinulo i ispunilo je takvom prazninom koja se ničim nije mogla ispuniti.

Pokušavala je na sve načine da se za nešto zagrije. Pohađala je jedno vrijeme tečaj za krojačicu, jer se kao djevojčica zanosila željom da postane moderni kreator, a još u gimnaziji razlikovala se od ostalih drugarica po ukusnom ali i neobičnom odijevanju. »Takve haljine može da ima samo Marija!« — čula je često šapat za sobom. Možda zbog godina, ali više zbog opšte nezainteresovanosti koja se sve više uvlačila u njen odnos prema životu, njena mašina za šivanje

postala je uskoro za nju samo nepotrebni dio namještaja kome nikako nije mogla da nađe odgovarajuće mjesto u svom stanu, sve dok je nije upola cijene prodala.

Pokušavala je zatim, da obnovi i ponovo zagrije prijateljstvo sa nekim drugaricama, koje je nekad voljela. Ali je ubrzo došla do gorkog saznanja da su one postale njoj tako strana bića s kojima, doduše, može da razgovara, ali nikako i da otvori svoju osjetljivu dušu.

Zapravo, Marija je u nekoliko navrata započinjala izdaleka. Ali je većina njenih sagovornica, zaista spontano, nikad namjerno, — skretala razgovor na svoju djecu, nabavke za svoje stanove, štednju za automobil — ako ga još nisu imale, ili tužaljke na skupoću održavanja kola — ako su već počele da robuju zahtjevima ove četverotaktne ili dvotaktne mašine. Neke su znale da se iščuđavaju kako to da druga prijateljica ima tako skup automobil, kad one vrlo dobro znaju kako mizernu platu ima njen muž. »Ali, važno je da se ta skorojevićka može da šepuri u takvim kolima.« Na kraju bi povjeravale nezainteresovanoj Mariji, da će uskoro i one nabaviti još skuplji automobil, da su već sakupile toliko i toliko miliona i da je pitanje dana kada će ona onoj što se šepuri »spustiti nos« — tamo gdje mu je mjesto.

Kad je vide u novom automobilu, duplo skupljem od svih tih »krtija«, presvisnuće od muke.

Međutim, zbog te »krntije«, jedna prijateljica znala je satima da priča odsutnoj Mariji. Skoro svaki put kad bi je posjetila.

Sve ovo odvlačilo je Mariju u samoću, u kojoj je jedino bila izolovana od malograđanskih obračunavanja, koja su je zamarala. U toj samoći, koju je sama odabrala, osjećala je ipak da joj nešto krupno nedostaje. Zapravo, ona je postepeno shvatala, i čak

se mirila sa svojim poraznim otkrićem da je nepotrebna, suvišna svim tim ljudima koji je okružuju i žive svoje, za nju tuđe živote.

Kad je srela Pavla, on je bio za nju samo jedan od brojnih tuđih ljudi. Nije mogla sebi da objasni njegovo uporno nastojanje da joj se približi. U početku ga je i izbjegavala, nepovjerljiva prema tom stranom čovjeku, koji je ličio u svemu na ostale. Ali kada je jednom prilikom taj stranac rekao nešto što je ona već odavno primijetila: da ljude koje svakodnevno srećemo, u stvari, ne vidimo, jer ljudi uvijek žele da budu viđeni onakvi kakvi žele da budu, a ne kakvi jesu — počela je da razmišlja o tom visokom, mršavom, i tihom čovjeku, koji je kako je vrijeme prolazilo, otkrivao nešto što ona nikada nije do tada srela, iako je uporno vjerovala da je moguće i da postoji.

Kad je sa blagim osmjehom i oborena pogleda, pričao o svojim pokušajima da zbog kćerke spasi svoj promašeni brak — Marija je odjednom shvatila, obuzeta nedoumicom, i teško prikrivenim nemirom, da Pavle govori iz dna njenih misli, i po njenom shvatanju života.

Sva uzdrhtala, presretna zbog ovog otkrića, zahvaljivala je svojoj sudbini što je, ipak, u ovom tuđem i nesaosjećajnom svijetu, napokon našla i srodnu dušu, koja osjeća kao i ona, govori umjesto nje, i sve razumije poput nje.

Marija nježnim pokretom pokri ćebetom Pavlova leđa, koja su se otkrila zbog nemirnog sna, i trepereći od zadovoljstva u srcu, nastavi da plete ne primjećujući ljude koji su, svega nekoliko metara iza nje, psovali — jer su pogrešno odmjerili veličinu vrata na daščari, koju još od jutros prave.

***

Bogdanov dolazak, na papučici kabine vojnog kamiona, pozdraviše ljudi radosnim povicima.

Začas se oko njega okupilo nekoliko stotina ljudi. Sve je najviše zanimalo — jesu li došli šatori. Iako su bili pomalo razočarani viješću da šatora još nema, pa će i sljedeću noć provesti pod vedrim nebom, ipak ih obradova saznanje što je pomoć napokon počela da stiže.

Neki se popeše na kamion da pomognu mladićima u istovaranju pošiljke. Bilo je svega pomalo: ćebadi, kreveta, dušeka, konzervi, jabuka, hljeba i što ih nazviše obradova — mineralne vode, koju su odmah najžedniji otvarali i pili.

Bogdan se pozdravi sa vojnikom za volanom i priđe istovarenoj robi. Sa sobom je nosio veliku svesku, koju su mu dali u štabu da popiše porodice i broj članova kod svake.

Prije nego što je počeo sa razdiobom predloži okupljenim da se prvo izabere štab zbjega. Neko predloži Marka, radnika iz »Jelišingrada«; jedan pokrupan čovjek, crvenog mesnatog lica, reče da u štabu svakako treba da bude Enver, trgovački putnik; Pavle predloži Irfana, a Bogdan — Pavla; zdepasta žena, u širokoj kućnoj haljini, napomenu da izaberu i jednu ženu — na primjer, Dragicu — penzionisanu učiteljicu. Sve u svemu, izabrano je, sa Bogdanom, šest ljudi.

Bogdan se pope na kartonske kutije sa konzervama i naredi da se napravi red — jedno po jedno. Tako se odmah počelo sa raspodjelom.

Iako je sve išlo bez ometanja, i organizovano, jer su ljudi idući od jedne gomile potrepština do druge, dobijali odjednom sve, podjela potraja skoro dva sata.

Najviše je usporavalo zapisivanje imena ljudi, koje je obavljala učiteljica Dragica, savjesno, ali sporo. Bogdan je dobro znao da je ovo pisanje nepotrebno, jer je vrlo teško u ovakvim prilikama uspostaviti pravu kontrolu, ali je bio ujeren da je ovo najbolja preventiva da se bar ograniče moguće zloupotrebe, ako do njih dođe. Neko nesavjestan mogao je ipak da podvali, onima koji su dijelili na taj način što bi sljedovanje ponovo podigli drugi članovi porodice.

Međutim, Bogdan se najmanje odlučio na zapisivanje zbog kontrole, ali daleko više radi toga što će ovaj red ponovo u ljude vratiti vjeru da nisu ostavljeni na milost i nemilost prirode. Jer svaki vid organizacije, pa i ovakav, budi u čovjeka svijest da nije izolovana jedinka, nego dio ljudske zajednice koja je tako brzo pružila svoju široku ruku da ublaži nevolju ugrožene sabraće.

***

Od visokih zgrada spuštala se sjenka i postepeno prekrivala svojim hladom onaj srušeni blok krovne konstrukcije, koji je zasjekao petu Slavku Milanoviću. Vrijeme protiče; sjenka plazi prema ljudima koji opet raspaljuje vatre.

Iza jedne kamare od konzervi — manja sjenka; dovoljna da sjednu dva čovjeka u tanki hlad. Bogdan je pripalio cigaretu i opružio noge na golu zemlju. Za desetak minuta treba da bude u štabu. Sad ništa ne misli, iako je pored njega Pavle kome takođe nije do razgovora.

Šestogodišnji dječak čuči i posmatra ovu dvojicu smrknutih ljudi.

Pavle odbaci iza leđa dopola ispušenu cigaretu.

Dječak se okrenu lijevo pa desno i prileti opušku. Podiže ga. Opet se načas okrenu i povuče dim: jedan, drugi, treći.

Cijelo vrijeme, sa svakim dimom koji odmah ispušta, širi očima kao da u najmanju ruku od ove cigarete ovisi hoće li za nekoliko trenutaka postati velik kao i odrasli ljudi. Zanesen ovom željom, povuče još jače novi dim i odjednom poče da kašlje.

Prestravljeno zaklopi rukom usta i, kada se na njegovo zadovoljstvo kašalj smiri, poče opet da puši. Na kraju je bacio već skoro dogorjeli opušak i zgazio ga cipelom.

Okrenuo se opet, da se uvjeri je li zaista ostao neprimijećen, a onda zategnuo kaput i važno odgegao prema grupi ljudi koja je sjedila oko jedne slabe vatre.

Tu se još uvijek pije.

— Uzmi, vratićeš mi — Slavko Milanović pruža smotane novčanice zbunjenom Režeku. — Pa, komšije smo. Zar i ti ne bi meni posudio?

Režek, zajapuren od rakije, sa rijetkom mokrom od znoja kosom koja proviruje ispod neobično velike beretke, smješka se razdragano na sve ljude oko sebe. Neki ga, čudeći se, zagledaju. Jedino Lidija zna šta se događa u njenom mužu. I drago joj je zbog toga. Toliko da je na trenutak i zaboravila na zemljotres.

***

Sa sumrakom, koji se spuštao polako nadolazi i hladnoća; sve oštrija, i u izgužvanoj travi po kojoj se

hvata tanki prevjes vlage. Na zemlju je pala mračna noć. Izuvijane grane oortavaju se na bijelom nebu, na kome mjesec, koji se diže na vidiku, gasi prve zvijezde.

Preko trideset ljudi okupilo se na sastanku štaba, na Mejdanu. Ljudi sablasnih lica, obasjanih lelujavom svjetlošću petrolejke, sjede na krevetima, na nekoliko stolica i na podužoj klupi uz kancelarijski sto, na kome stoji pisaća mašina sa uvučenim listom hartije koji je dopola ispisan.

Pored mašine otvorena konzerva sa govođim mesom. U njoj parče nepojedenoga hljeba.

Na ulazu u šator stoji desetak ljudi; to su oni koji su zakasnili, i drugi koji još uvijek pristižu. Iako sastanak traje već dva sata, svi ti ljudi napregnuto slušaju prijedloge pojedinih članova štaba, odobravaju ih ili sami uzimaju riječ, ako misle da mogu i oni nešto korisno da predlože.

Bogdan sjedi u dubini šatora, utonuo u polumrak, odakle se samo pokatkad zažari vrh njegove cigarete, koji pokazuje da je još uvijek budan. On se, zapravo, bori sa snom koji mu čitavo tijelo pritišće krevetu i kad mu se glava počinje savijati u vratu, trgne se, ispravi u leđima i povuče dim iz cigarete koji mu samo peče nepce, i ako ga, oguglalog na pretjerano pušenje, gotovo ne osjeća. Ljudi koji sjede kraj njega nešto razgovaraju, ali smisao njihovih riječi Bogdan ne može da prati, jer mu se otežali kapci navlače do pola očiju, a onda se naglo spuste, što ga ponovo natjera da ih sa naporom podigne i da opet budno gleda pred sebe, iako počinje već treća besana noć.

Ukošen prema slabom svjetlu petrolejke, predsjedavajući čita zaključke sastanka. Ništa se u njima nije predviđalo konačno, jer to nije ni ovisilo od učesnika sastanka, nego od drugih okolnosti: kojom će brzinom pristizati pomoć, hoće li nemirno tlo i dalje

samo podrhtavati, ili će doći do novih, možda još težih zemljotresa.

Zabrinutost zbog vremena, koje je na sreću lijepo i bez padavina, ne prestaje, jer se svakog dana može očekivati početak kiša.

Pritisnuti težinom ovih mogućnosti, ljudi slušaju jednolični glas koji kao da hoće svojim spuštenim tonom da podvuče nepotrebnost bilo kakve malodušnosti, zbog onoga što nije u djelokrugu njihove moći.

Duboka tišina trepti sa svjetiljkom u kojoj je ponestalo petroleja. Skoro nevidljivi ljudi ćute u sjenci šatora pod utiskom ovih riječi koje im teško padaju na srce.

Ali onaj tihi glas odjednom promijeni ton. Više nije govorio Blagoje, smireni sekretar mjesne organizacije SK, već borac sa osam ratnih ožiljaka na svom tijelu, čovjek u čijem je umornom organizmu zaplamsala neka iznenadna energija da se učini ono što se može učiniti. I to na najbolji i najbrži način, ne štedeći sebe, ne gledajući interese samo svojih porodica, nego svih, jer: »Neprijatelj je zajednički, a pobijediti posljedice stihije, znači potvrditi svoje snage, koje su zaista to, jedino ako su i zajedničke!«

Sve što on govori ima prizvuk prenaglašenosti — patetike koja se uvijek pojavljuje kad životni tokovi uđu u prebrze matice. Ljudima se, u takvim prilikama, čini da jedino velikim riječima mogu izliti iz sebe prenapregnutost. A ona uvijek provaljuje iznenada, kao potreba da se čovjek rastereti, izgrmi, poslije dugih časova napetosti.

Uzbuđen poletom ovakvih misli, Blagoje je zaneseno spreman da sa riječi pređe odmah na djela. Nehotice je ustao i tresnuo rukom o sto.

— Na nama je da ljudima obezbijedimo bilo kakav krov nad glavom: garaže, šupe, šatori — sve je bolje nego otvoreno nebo iz koga svakog časa može

da naleti jesenja kiša, — malo je zastao i u nastalom muku dodao— ... a za njom i snijeg.

Šatorom preletje šum odobravanja, koji se, iako iskidan raznim glasovima, svodio na zajedničku riješenost da se odlučno provede u djelo organizovani rad na što bržem zbrinjavanju stanovništva.

Odjednom razbuđeni Bogdan skoro poskoči sa kreveta. Njegov krupni glas nadjača žagor i sve se utiša.

Stao je s podignutim rukama; oči mu zasvjetlucaše onim žarom koji imaju samo ljudi velike volje i entuzijazma. Kad takvi progovore, onda se za njima ide i niko ne razmišlja, jer im se vjeruje. A on je počeo odlučno. Govorio je lako i tečno. Brzo je nalazio riječi koje su najviše odgovarale i izvlačio iz njih svu sugestivnost koja je zahvatila one koji su slušali.

Samo je takav čovjek mogao da uzbudi sva ova srca i u njih prelije svoju eruptivnu energiju. Vjerovao je u ljude, ali nije bio fantasta, nego i vrlo praktičan u svakom prijedlogu koji je obrazlagao: prve šatore treba dijeliti samo porodicama sa malom djecom, garaže koje su zaključane komisijski otvoriti i što prije adaptirati za smještaj stanovništva, ljude ponukati da grade daščare, formirati grupe mladića koji će pomagati nejakima. I sve to raditi danonoćno. Samo tako može se dobiti prava bitka sa nemilosrdnom prirodom, a ljudima obezbijediti bar neki krov nad glavom. Tek kad se to ostvari, početi novu borbu i naći trajnija rješenja protiv zime koja neumitno dolazi.

U tom trenutku osvjetlio ga je mjesec, probijajući se kroz široko razgrnuto šatorsko krilo na ulazu. Pojavio se iznenada između visokih jablanova; drveće je šumjelo na noćnom vjetru.

Kad su ljudi ugledali Bogdana, onako bijelog od mjesečine, kako snažnim rukama popraća svoj zanos, osjetili su u sebi i vlastitu snagu koja im zažari obraze i povrati samouvjerenje da su dovoljno jaki i spremni oduprijeti se i većoj nevolji od ove sa kojom se već treći dan bore.

Iznenada se začu zvuk udaljene vojničke trube.

Bezimeni trubač ravnomjerno izvija umirujuće tonove — negdje iza mjesečine, iza ćutljivih jablanova, iza nevidljivog prostora odjekuje nestvarna melodija — umiruje, ali i opominje.

Noć postaje sve tamnija.

Mjesec je opet zaronio u oblake.

VIII

Bogdan je i slijedeću noć probdio na nogama. Odredio je smjene koje će dežurati na ulazu u zbjeg, kod preostalih namirnica. Nije ih podijelio sve, jer je namjeravao da sutra ujutro obavijesti ljude oko ambulante na Mejdanu, i niz Vrbas sve do Kestenova, da će ubuduće dobivati pomoć na punktu kod Konvikta. Pretpostavljao je da dosad nisu ništa dobijali, pa je zato i za njih ostavio bar namirnice, ali je svu ćebad i dušeke razdijelio, jer je znao da je glupo da stoje neupotrijebljeni.

Ove noći ulice su po prvi put poslije zemljotresa bile osvijetljene električnim svjetlom, ali su kuće bile zamračene. Kroz polupane prozore strujala je hladna jeza tamnih šupljina koje su zlosutno podsjećale na ono što se desilo.

Ispred svih širokih stepeništa po kojima se ulazilo u kuće stajali su usamljeni vojnici sa automatskim puškama preko grudi. Onako nepokretni, oslonjeni leđima o vrata, izgledali su ispod svojih šlje-

mova kao sastavni dio kuća. Jedino je svjetlucanje žara cigareta podsjećalo da tu, iznad te jedva vidljive svjetlosti, zure oprezne oči i spremnost da svakog ko se primakne kući opomenu, a ako ustreba i oružjem primoraju da se udalji.

Oko vatara kružio je šapat da su u ovoj ili onoj ulici vojnici ubili tog i tog poznatog kradljivca. Jedna pedesetgodišnja žena pričala je samouvjereno da je prošle noći omaškom ubijen poznati časovničar i zlatar Sabah, koji je navodno pošao u svoju radnju da spase sakriveno zlato.

Kod riječi »zlato«„ ljudska znatiželja i podsvjesno poštovanje prema ovom metalu, koji su sami ljudi proglasili mjerilom bogatstva, razigraše bujne tokove mašte.

Neki golobrad momak reče kako su nepoznati kradljivci provalili i u porušenu robnu kuću pod »Palasom«, odakle su pokrali svu zlatninu i pet skupocjenih ženskih bundi. Kad je primijetio da se neki podsmjehuju, zaklinjao se da su čak i milicionari vidjeli neku tajanstvenu plavokosu ljepoticu, koja je sjedila u skupocjenim kolima pred Robnom kućom, ogrnuta jednom takvom bundom. Dalje je tvrdio kako su se tek ujutro, kad je provala otkrivena, milicionari sjetili nepoznate ljepotice, ali sve je bilo već kasno.

Pavle nije mogao više izdržati. Prasnuo je u smijeh i prekinuo raspričanog mladića.

— Draško, trebao bi odmah otrčati u miliciju da obavjestiš kako je ta tvoja »tajanstvena« djevojka niko drugi nego glavom Barbarela!

Oni koji su običavali da čitaju kriminalne romane, prihvatiše Pavlov smijeh. Stariji ljudi, ne shvatajući i čudeći se, gledali su u one koji su se smijali. Ali su ubrzo i sami, iako manje glasno, prihvatili smijeh, kad im je objašnjeno da je Barbarela

poznata junakinja romana u sveskama, koji se mogao kupiti u svakom novinskom kiosku.

Sve te priče imale su u osnovi istinit početak, ali su, šireći se od usta do usta, toliko prepravljane i iskićene mnogim naknadno dodatim detaljima, potpuno izmijenile prvobitni oblik tako da je i ono malo istine u njima skoro potpuno nestalo.

Na primjer, priča o ubistvu časovničara Sabaha nastala je, vjerovatno, tako što je neko vidio ovog poznatog zanatliju kako pokušava ubijediti stražu da ga pusti u njegovu vlastitu radnju da nešto iznese. Vojnik je bio odlučan u izvršavanju naređenja da se nikome ne dozvoljava ulazak u porušene kuće. Možda je tom prilikom i glasnije upozorio vlasnika da se udalji od svoje radnje, što je nekom ko je sve ovo posmatrao bilo na svoj način vrlo čudno. Taj slučajni posmatrač je u nevezanom razgovoru ispričao slijedećem to što je vidio, a ovaj je dalje prenio vijest, podvlačeći u novoj verziji grubost onog vojnika.

I tako je priča o Sabahu doživljavala sve slobodnija i maštovitija dodavanja, dok na kraju u ustima one samouvjerene žene nije prerasla u tragičan raspad: »jadni čovjek — ubijen!«

Međutim, »jadni« Sabah, je s druge strane Vrbasa, u šljiviku iza svoje kuće baš u to vrijeme, dok su ga uz ovu vatru na Mejdanu oplakivali, pijuckao dobru domaću rakiju i omamljen njome smješkao se, zadovoljan što je nebo obasjano mjesečinom čisto, bez i najmanjeg oblaka, a to je značilo da neće biti kiše. Već ovo saznanje da je bar nebo blagonaklono, dovoljno je bilo »pokojnom« Sabahu, da kao i ostali ljudi bar donekle bude zadovoljan.

Što se tiče priče o »tajanstvenoj ljepotici«, tu ne treba većih objašnjavanja. Dok god bude lijepih žena, za njima će nešto da se šapuće. A kad se jedna takva nađe u okviru takvog šaputanja, nastalog u jednom

nenormalnom stanju u kakvom je bio grad krajem toga oktobra, onda glas o njoj može uvijek da se izvitoperi u pričama onih koji su skloni fantaziji, a pogotovo u uobrazilji takvog zanesenog šesnaestogodišnjaka kao što je bio Draško, koji je za nepune dvije godine promjenio izučavanje već trećeg zanata.

Bio je polijen i majstori su ga, poslije vrlo kratkog vremena, izbacivali sa posla.

Besposleni momčić imao je previše slobodnog vremena. Danju je jurio fudbal, predveče je pratio ljubavne parove, a noću čitao Barbarelu, Pitera Činija, Luna — i vjerovao u postojanje tih nadnaravno sposobnih junaka ovakve literature. Zato je bio i presretan, kad je čuo priču o jednoj tajanstvenoj ljepotici koja je došla u grad u kome i on živi, i o kojoj se govorkalo da je u nekoj vezi sa pljačkom u Robnoj kući.

U stvari, nikakve provale nije bilo. Čak je tih, i narednih dana, uobičajeni procenat kriminala opao toliko osjetljivo da ga skoro nije ni bilo. Slučaj koji se desio u »Crnoj kući«, poznatom starom zatvoru u koji je još austrougarska policija pritvarala brojne osuđenike sa teritorije čitave Bosanske krajine, bio je posebno zanimljiv.

Kad se zemlja zatresla i počeli da pucaju pregradni zidovi, čuvari su pootvarali ćelije iz kojih su provalili ustravljeni uhapšenici u tamničko dvorište i čak na ulicu, jer su glavna zatvorska vrata bila širom otvorena. U nastaloj gužvi, ko je god htio mogao je da pobjegne, ali nijedan zatvorenik to nije ni učinio.

Bila je to još jedna, skoro neobjašnjiva neobičnost, jer je među onim sitnim prestupnicima, osuđenim na vremenske kazne od svega nekoliko mjeseci ili godinu-dvije, bilo i takvih koji su poslije istražnog postupka trebali da budu osuđeni na desetogodišnju, pa i dužu robiju.

Nije li ova pokornost onih koji su se okrenuli protiv međuljudskih normi, u ovim trenucima zajedničke nesreće bila svojevrsno negiranje odluke društva koje je riješilo da ih na tako duge vremenske periode isključi iz svojih redova. Ili se opet, ali u dotada neviđenoj prilici, pokazao onaj nepisani zakon izopćenih, da gordo prkose svojoj sudbini? Ili je to bio onaj, svakom čovjeku razumljivi ljudski strah, u kome zastaje dah, a mozak prestaje da misli i svako postaje samo dio svog stada, u kome se svaki pojedinac ponaša onako kako to svi ostali čine? Da su prvi počeli da bježe, možda bi i ostali pošli za njima? Sva ova pitanja ostala su nerazjašnjena, iako je svako — izdvojeno za sebe — moglo da ima i svoju logiku, ali nikako cjelovito obrazloženje.

Upravnik zatvora čak je pustio zatvorenike u grad da pomažu u rasčišćavanju ruševina. I svi su pošli, iako niko nije imao pored sebe stražara. Iste večeri svi su se dobrovoljno vratili, čak i oni koji su trebali da odgovaraju pred sudovima za ubistva. To se nikada i nigdje nije dogodilo. Možda se u zajedničkoj nesreći i povjerenje koje sve više uzmiče pred nepovjerenjem svakidašnjeg života, pretvara u jednu novu vrijednost koju ne treba zanemariti, a pogotovo zaboraviti?

Dva uzastopna hica prasnuše u daljini. Ljudi oko vatara zaćutaše i zakrenutih glava u sjenovito drveće, iza koga se začula pucnjava, pomisliše da to sigurno pucaju vojnici na kradljivce.

Nove priče zabrujaše oko vatara; nadovezivale su se sve zloslutnije, opasnije i zbog ovih novih pucnjeva, vrlo uvjerljive.

Pored jedne dopola srušene zgrade, u kojoj se sa ulice, čak i na mjesečini, vidjela unutrašnjost sobe sa srozanim tepihom, na kome su stajala dva kauča, a u uglu televizor — stajao je, zagledan u mrak,

crnomanjasti vojnik, Vukašin. Iz puščane cijevi, ustremljene u mrak, izlazila je lelujava nit dima tek ispaljenog hica.

— Ko je? — viknuo je u mrak.

Kraj nakrivljene daščare u dvorištu nešto pade, a zatim se ču šum nejasnog kretanja.

— S t o j! — Vukašin još jednom viknu koliko ga grlo nosi, ali nepoznati nastavi da diše u mraku i opet se pomjeri.

Vojnik pritisnu obarač, plamen liznu iz cijevi, a puška mu u rukama poskoči od snažnog pucnja.

Ljudi oko vatara poustajaše. Oči im zažari nagli val mržnje prema tim podmuklim kradljivcima koji čak i sada nastavljaju svoju prljavu rabotu; gnjevno su stiskali pesnice i bili spremni da takve izrode rastrgaju, kad bi im se ukazala prilika.

Vukašin začu novi zvuk; kao da je probušen neki balon, pa sada iz njega pišteći izlazi vazduh. Sa pridignutom puškom i prstom na obaraču, pošao je prema daščari. Približivši se, jasnije je čuo onaj zvuk: sad mu je ličio na cvilenje čovjeka. Kad je prišao sasvim blizu, vidio je mrko dlakavo tijelo jednog psa vučjaka, koji ga je ljubičastim lijevim okom, staklastim na svjetlu mjesečine, posmatrao odozdo... i izdisao.

Vukašin opsova u sebi i skoro potrča natrag ka kući, gdje ga je večeras postavio razvodnik straže, sa napomenom da nikog ne pušta u kuću, a ko pokuša, da ga silom, pa i oružjem, spriječi u tome.

»Ko mi može prebaciti što sam pucao na psa? Na ovoj razdaljini, u onom mračnom dvorištu niko ne bi prepoznao medvjeda, a pogotovo psa!«.

Ljudi su opet prisjeli oko vatara i nisu prestajali da grde besposličare, propalice, i svu tu »gamad«, koju treba nemilosrdno iskorijeniti da bi pošteni ljudi lakše i bolje živjeli.

Mnogi su prijekorno zagledali u tetoviranog Cocu, a oni koji su znali njegovu odiseju po popravnim domovima, šapatom su je povjeravali drugima.

Mladić je primijetio ove poglede, slutio je da nešto narasta u ljudima koji su počeli između sebe i njega da stvaraju ćutljivi zid nepovjerenja.

Coco nije znao šta će sa rukama. Htio je u jednom trenutku da poviče tim ljudima da je obećao svom vaspitaču u Sokolcu da više nikada neće zavući ruku u tuđi džep. Ali sve ih to ne bi razuvjerilo niti bi ovu nijemu osudu njegove prošlosti preobratilo u povjerenje.

U Coci se poče gomilati onaj tvrdokorni otpor, koji svakog trenutka može da preraste u bijes; kao i onda kad ga je vaspitač u kazneno-popravnom domu obijedio da je provalio u kancelariju upravnika doma i pokrao novac iz čelične kase, koju su jednog jutra zatekli razvaljenu i praznu. Coco je plakao, zaklinjao se, tražio svjedočenje njegovih sobnih drugova.

Ovo iskreno, čak ogorčeno nijekanje vaspitačeve optužbe prouzrokovalo je u tom nemilosrdnom čovjeku obrnutu reakciju; počeo je vikati na nevinog Cocu, a onda je uz najgore psovke nastavio saslušavanje sa šamaranjem. Ovakav grubi postupak predstavnika onog drugog svijeta — slobodnog svijeta, s druge strane brave — usplamtio je nevinog mladića u tolikoj mjeri da su mu šake same poletjele. Nevjerovatnom hitrinom zadavao je snažne udarce, bacajući se cijelim tijelom na znatno višeg i jačeg vaspitača. Suznog pogleda, od nemoći s kojom je pokušavao ranije da dokaže svoju nevinost, on nije ni vidio vaspitačevo lice; tukao je, zapravo, po nepravdi, a činio je to tako grozničavo i sa nadnaravnom snagom, koju imaju samo luđaci ili oni čije je ogorčenje slično pomami ludila.

Kad su ga razdvojili od iskrvavljenog vaspitača, tek onda je ugledao njegovo lice i tragove svojih udaraca. Zaprepašten posljedicama ove iznenadne oluje, koja mu je pomračila svijest, zaplakao je; u početku tiho, a onda sve jače, jer je još nemoćniji shvatio da je njegova tuča sa vaspitačem samo još veći dokaz za one koji ga optužuju.

I zaista, odmazda je bila teška. Na batine se uvijek odgovara bratinama. Pomodrelog od udaraca, bacili su ga u samicu, a poslije desetak dana sproveden je pod stražom, sa oznakom »nepopravljivi«, u drugi kazneno-popravni dom, u Sokolac.

Srećom po njega, uprava pokradenog doma nastavila je potragu za nestalim novcem.

Pretpostavljalo se da je Coco morao imati saučesnike. A, ako je provalu izvršio sam, onda je novac sakrio negdje u krugu doma.

Kako to često biva da ono što tražimo na mjestima koja su najlogičnija, a i najnevjerovatnija, a ne tamo gdje se zaista nalazi, novac se našao baš tu gdje se niko, ni u snu nije nadao.

Ustanovilo se da je kradljivac niko drugi nego onaj isti vaspitač koji je obijedio Cocu i saslušavao ga.

Naime, ovaj uvijek sumnjičavi čovjek, koga su maloljetni prestupnici zvali »Lisica«, gradio je sebi već drugu godinu kuću.

U početku su njegovi drugovi iz uprave doma pretpostavljali da će to biti zgrada sa svega tri-četiri prostorije. Ali, kada je na jesen podigao krov nad novogradnjom, svima je bilo jasno da se radi o veoma prostranom zdanju, za čiju su izgradnju potrebna velika novčana sredstva.

Da je »Lisica« bio službenik neke druge ustanove, vjerovatno bi uspio da neometan završi svoju kuću, ali na njegovu nesreću u kazneno-popravnom domu ljudi se razlikuju od onih koji nemaju direktnog

dodira sa kriminalom. Ta razlika je normalna posljedica izmijenjenih uslova života.

Čovjek se uvijek prilagođavao okolini; ako je ljekar, među luđacima i sam poprima onaj čudni nevezani način razgovora i prebacivanja sa jedne na drugu temu, drugima se, čak, način smijanja mijenja i pretvara u osobenosti slične njihovim pacijentima — pa ipak sva ta »prilagođavanja«, ne mogu da naprave jakog čovjeka — ludim; poznato je, takođe, da su baletski igrači skloni izopačavanju svoje seksualnosti, jer ih takva sredina u kojoj lepršaju suknjice balerina tako »prilagodi«, da im kretnje, i kad prestanu sa izvođenjem pirueta, postaju ženstvene, meke, prefinjene, što sve vodi u negaciju svoga i priželjkivanje da se postane suprotni pol. Ali ni ovo ne mora da znači da se jak muškarac, i u ovako izmijenjenim uslovima, mora pretvoriti u svoju žensku dvojnost.

I kod najokorjelijih prestupnika moglo bi da se promijeni njihova slabost. Kad bi jedan takav živio u nekom utopijskom društvu, u kome svi ljudi imaju sve što zažele, i gdje se sa njima postupa humano, sa povjerenjem — »okorjeli« bi se sigurno izmijenio i bio kao i ostali. Jedino bi oni koji su već mentalno poremećeni ostali nepromijenjeni.

Slično prilagođavanje izmijenilo je i »Lisicu«, a i njegove drugove vaspitače, stražare, čak kuvare i najobičnije čistačice u domu za maloljetne kriminalce. Svi su oni u nekoj mjeri bili »prilagođeni«. Ali, dok je kod »Lisice« to otišlo u neželjenom pravcu, kod ostalih se — među lukavim prestupnicima — sopstveno lukavstvo toliko izoštrilo da ih je teško bilo prevariti.

Nepovjerljivost onih koje su čuvali ušla je i u njih. Svako je svakog pazio, oprezno odmjeravajući tuđe postupke i odgonetajući šta oni, u stvari, znače.

Zato su svi bili uvijek spremni, i na najveće preokrete, jer u »carstvu sumnje« nikada nema iznenađenja. Poroci, zločinačke sklonosti i strast prema krađi stvarali su u njima — zastupnicima reda i sigurnosti građana — takvu odbojnost i gnušanje prema ovim ljudskim slabostima da je ta alergija prema prestupima bila gotovo nenormalna. Većinu njih nikada nije zanimalo zašto se krade i ubija; ako je neko to učinio, takav mora da bude otkriven i za svoje nedjelo nemilosrdno kažnjen — tako su isključivo svi mislili.

Zahvaljujući svojim »prilogođenim« drugovima, »Lisica« je napokon bio otkriven. Izoštreno lukavstvo, nepovjerljivost i sumnjičava opreznost tražili su upornošću lovačkih pasa prestup i krađu. Pomalo ograničeni »Lisica« nije s ovim računao. I kad je upravo požurio sa dovršavanjem svoje kuće, jer je sa ukradenim novcem mogao da nabavi sve što želi: i najbolji materijal, i najvještije građevinske radnike — bio je iznenada uhapšen.

Ali, kao što je svojevremeno, tvrdoglavo i tupo, psovkama i šamarima, pokušavao da iz nevinog Coce iščupa priznanje koje je njemu odgovaralo, tako je i sad, očajnički, spreman i da umre, odbijao sve optužbe. Međutim, »lovački psi« nisu mirovali. Neumorno su njušili na sve strane, povezivali tragove koji su samo za njih to bili i napokon otkrili da je njihov prokaženi drug, nesmotreno poklonio zlatni medaljon neobičnog oblika mužu njegove kćerke jedinice, poznatom fudbaleru i veseljaku iz obližnjeg grada. Otkriće medalja, napokon je skršilo »Lisicu«.

Ovaj nakit pripadao je naime, jednom maloljetniku iz bogatije porodice, koji je poslan u popravni dom zbog silovanja neke djevojke.

Kad je vijest o priznanju »Lisice« stigla i u Sokolac, među novim Cocinim vaspitačima na-

stalo je grozničavo premišljanje. Treba li i Coci reći potpunu istinu, ili sve prećutati i očuvati neokrnjenim vaspitački autoritet. Jedan bljedunjavi vaspitač, koga su svi maloljetnici, pa i njegovi drugovi vaspitači, zvali »Cvikeraš«, predložio je da njemu prepuste ovaj slučaj. Iako su o svom kolegi, zbog njegovog nejakog izgleda, ovi inače snažni ljudi govorili često sa prezirom — prihvatili su njegov prijedlog s olakšanjem, jer su svi znali da je »Cvikeraš« najsposobniji za »tihi rad«.

I zaista, umjesto da od Coce postane još ogorčeniji protivnik društva i njegovih nepravdi, desilo se obrnuto. Svojim širokim povjerenjem i tankoćutnom pažljivošću, »Cvikeraš« je toliko pridobio Cocu, koji je u prvo vrijeme, poslije označavanja za »nepopravljivog«, postao jedan od najdrskijih i najneukrotivijih maloljetnika u Sokocu. Slučaj sa »Lisicom« iskoristio je pažljivi vaspitač, čak, kao najveći dokaz da svako zlo mora zlim i da se završi. »Ako čovjek o sebi stvara lažnu predstavu — može da bude cijenjen od obmanutih. Ali takav, iako likuje u svojim prevarama, prezire samog sebe. Jeli on sretan? Nije! Jer njegov život postaje laž, a svaka neistina uvijek se nalazi na ivici opasnosti sunovrata — u ponor iz koga povratka nema«.

Pred oborenim Cocinim pogledom, igra odbljesak plamena, po izgaženoj zemlji između njegovih nogu. Trepću na njega kratkovide dobroćudne oči »Cvikeraša«, dok sa smiješkom briše skinute naočari. »Znaj, Coco — čuje mu tihi glas. — Izgubljeno povjerenje teže je povratiti nego ga steći. Ljudima je lakše nešto osuditi nego shvatiti. Teško će ti biti kad izađeš odavde, ali budi strpljiv i vjeruj. Najviše u sebe vjeruj! I nikada nemoj da se vratiš na put koji te je ovamo doveo. Ako budeš uporan i strpljiv, sve ćeš

postići. Nikad se nemoj obeshrabriti i biti nestrpljiv. Vrijeme sve liječi. Vjera u sebe uvijek se isplati.

Gunđanje oko Coce jenjava; ljudi započinju druge razgovore, ali on ih ne čuje, neće da ih čuje. Bar zasada.

Između vatara kolaju nove priče. Hladni dah sa rijeke opet podsjeća ljude na njihovu nesreću. Prvi oblaci, nošeni još uvijek nejakim vjetrom, počeše da se gomilaju oko mjeseca.

Priče su sve čudnije i nekako nezavršene, kao da oni koji ih pripovijedaju namjerno izbjegavaju da kažu sve.

Jedva vidljiva lica ćute u sve mračnijoj noći; pod utiskom riječi, koje već prerastaju u šapat, izgleda kao da se boje da ih neko ili nešto ne treba čuti.

Kroz drveće se čuje prigušeni huk rijeke; ljudi, pritisnuti tamnim nebom, koje šumi slutnjom i donoseći tminu — osjećaju onaj nejasni strah dalekih predaka, koji su nemoćni pred silama prirodne dizali žrtvenike i izmišljenim božanstvima svog nerazumijevanja i neznanja — upućivali pokorne molbe da se umilostive.

Nalet iznenadnog šuma upozori ljude na opasnost.

Zemlja opet uzdrhta.

Ljudi ovoga puta ne poskakaše.

Zagledani u mrak iznad Starčevice, odakle im se pričinilo da je odjeknuo kratki tutanj, pitaju se, zamišljeni nad svojom sudbinom, hoće li narednog puta tutnjava biti duža, a zemlja još nemoćnija da izdrži napon nepoznate stravične snage, koja se svaki čas ispravlja u svom dubokom ležištu, podsjećajući na

sebe, prijeti da rastvori zemlju i proguta sve: i njih i porušene kuće i usnulu djecu, sa posljednjim tragovima mjesečine u zjenicama.

Već danima, a naročito u onim satima kad padne noć, od uha do uha, putuje u početku prikrivena, a kako vrijeme prolazi, sve glasnija priča, da je u srušenom minaretu džamije Ferhadije pronađen čudni zapis na požutjelom pergamentu. U tom zapisu je nerazumljivim arapskim pismenima bilo, navodno, napisano zlokobno proročanstvo. Praznovjerne žene šapuću i kunu se da je jedan poluslijepi hodža, poslije višesatnog klanjanja i mrmljanja nad jedva vidljivim slovima, tek na svjetlu jutarnjeg sunca uspio da pročita čitav tekst; neki davni prorok napisao je da će u 1.359 godine po Hidžri, a po evropskom kalendaru 1969. godine — nebo da se smrači u po bijela dana, i čovjek neće vidjeti čovjeka, ni majke svoju djecu. Zemlja će se otvoriti i, čak, Alahov hram-džamiju progutati, jer su ljudi svojim nevjerovanjem obeščastili.

Zato će svi i nestati u ponoru svog grijeha.

Sve ovo, kaže se dalje u proročanstvu, predskazaće ptice. Jata crnih ptica, baš kako je bilo uoči zemljotresa, poletjeće u nebeske prostore, Bogu — jer je on milostiv, i neće da kazni i nedužnog hajvana.

Kad je Irfan čuo ovu priču toliko se ismijao da su mu suze zamaglile oči.

Mala Fatima, koja je pred spavanje uvijek provodila dio noći uz oca i majku, prihvatila je očev smijeh; onako kako se samo vesela djeca smiju — bez razloga, neobuzdano i sve jače, ukoliko je smijeh oko njih snažniji.

Ovaj smijeh prihvatili su i ostali, jer je većini sujevjerje bilo tuđe, neprirodno i u svojoj naivnosti vrlo komično.

Ali starije žene ni smijeh nije razoružao. Naprotiv, posmatrale su prijekorno, Gunđale su na svoje mlađe sinove i bezvjernu unučad, predbacujući im da ih je Bog baš zbog njihovog bezvjerja kaznio.

Najgovorljivije uporno su dokazivale da predskazanje zaista postoji; navodile su da je i suludi Alija dva dana uoči zemljotresa prijetio: »Svi ćete vi nestati... N e s t a t i — kad vam Alija kaže!«

— To Alija govori već godinama, kad ga god oblada dječurmija — Irfan se opet nasmija. — Pa i tebi je, Alajbegovice, prijetio, onomad, kad si se slučajno zatekla na ulici i smijala se njegovim psovkama kojim je razgonio djecu.

— Ćuti, Irfane... Alaha ne vrijeđaj.

— Ne govorim ja o Alahu, nego o ludom Aliji.

Alajbegovica prasnu i prijeteći mahnu svojim ćilibarskim brojanicama prema Irfanu.

— Zelen si ti, jado jedan. Prezelen... Pa, zar, bolan, ne znaš da lud čovjek ponekad ne govori svoje riječi, nego Onaj gore poručuje kroz usta nesretnika njegovo... Eto ti sad, znaj. I nikad ne griješi dušu, a sad nek ti bude oprošteno.

Sjedokosa, osamdesetogodišnja starica rekla je Irfanu sve ovo iznenađujuće brzo. Njena bezuba usta, šljaptala su, dok joj je ljutnja trajala. A kad je pomenula »Onog gore«, sva se stresla i ustravljena, ispruženom rukom, pokazala u praznom prostoru nevidljivog Boga, tamo, ni sama nije znala gdje, ali negdje iznad nje i svih ljudi, s jednog kraja zemlje na drugi! Ovoga puta ljudi su se stišali, ali ne zbog iznenadnog povratka religioznih vjerovanja s kojima su odavno raskrstili, nego zbog neprijatnih misli da to »gore« i ovo pod njima, ispod zemlje, sve, čini

neuhvatljivu prirodu koja svakog časa može opet da pokaže svoju neukrotivu snagu pred kojom su nemoćni.

***

Za to vrijeme Bogdan je obilazio reon koji mu je na sastanku Štaba povjeren na staranje. Razbacane vatre svjetlucale su u polumraku.

Negdje niz Vrbas lajali su psi.

Bogdanova sveska puni se prezimenima i imenima ljudi koji mu, nekako preko volje, odgovaraju na ono što ih pita. Navode mu članove svojih porodica, pijuckaju pred sebe i namještaju se u što poželjniji položaj prema vatri da bi se bolje ogrijali.

Kako god priđe kojoj grupi, odmah ga ponude da popije.

Rakije mu je već previše. Povuče tanak gutljaj, i napravi kiselo lice, jer mu gorušica već peče grlo.

Kraj svake vatre, mahom nepoznati ljudi i žene. Tek pokatkad ugleda lice koje je već vidio. Dok ide prema sljedećoj vatri, nailazi na usnule ljude koji prekriveni tankim ćebetom ili kaputom preko njega, spavaju na goloj ledini. Sve ovo požuruje mu korak i namjeru da do sutrašnjeg dana popiše čitav reon. A ljudi ima mnogo. Sa svakim mora izmijeniti pokoju riječ. Pa opet u mrak, ka novoj grupi. Ponoć je već odavno prošla. Većina ljudi spava ili drijema. Bude mu ponekad žao da ih razbudi, ali uvijek poneko oprezno spava, pogleda ga kroz poluotvorene kapke i upita, jedva pomjerajući usnama, šta traži.

Bogdan opet upisuje, a i samom mu se oči sklapaju; protrlja čelo, ili pripali cigaretu i nastavi da

pita za druge porodice, broj članova i stepen porušenosti kuća.

Pred zoru je završio sa popisom i pošao nazad svom zbjegu. Mjesec je već bio zašao, i noć je sada mračna. Jedva je nekako pronašao pravi put. Kod Konvikta su svi spavali. Prišao je do gomile sa namirnicama, da vidi spavaju li dežurni.

Naslonjen na jednu kutiju sa konzervama, Pavle je pušio i zurio negdje u mrak. Kad je čuo šum Bogdanovih koraka, zaokrenuo se i klimnuo mu glavom u znak pozdrava.

Bogdan pripali cigaretu od njega i predloži da malo prošetaju do ulice. Pavle ćutke ustade. Kad su prolazili pored zgrade broj 11, začuše povik vojnika na stepeništu.

— S t o j! — ko ide?

— Bogdan!

— Kakav Bogdan? — Odbij!

Pavle dodirnu lakat prijatelja, koji je iskoračio naprijed.

— Izmijenili su stražara. Ovaj nas ne zna.

I, stvarno, glas vojnika postade prijeteći, piskutljiv.

— Rek'o sam — odbij!

Bogdan se lecnu, ali ipak zastade. Pred sebe promrmlja: »balavac« —a glasno reče:

— Dobro. Ali, sutra pitaj svog komandira ko je Bogdan?

Vojnik, oslonjen leđima na zid kuće, spusti automatsku pušku; teško vidljive prilike udaljiše se.

— Vidi ga: Bogdan? — gunđa u mrak. — Taj izgleda misli da je Arsen Dedić ili glavom Tom Džons, pa da ga svako mora znati!

Da bi prekratio vrijeme, zacupka cipelom u ritmu slov-roka; pjevušio je — »Bila je tako lijepa . . .«

Bogdan i Pavle obiđoše cijeli zbjeg. Kad su prolazili pored ugasle vatre ispred kuće na početku Sabitovića ulice, ugledaše Veru koja je bila budna. Ogrnuta Bogdanovim kožnim kaputom, držala je usnulu Tanju na krilu i zurila pred sebe. Začuvši korake, okrenu se i prepozna muža i Pavla. Dade im znak rukom da stanu i pažljivo premjesti djevojčicu na ćebe kojim je bila omotala svoje noge. Prišla je Bogdanu i skinula njegov kaput.

— Uzmi. Pred zoru će biti hladno.

— Meni ne može biti hladno.

Vera ljutito trgnu glavom. Bogdanova samosvjesnost bila je česti uzrok njihovih svađa.

— Opet izigravaš heroja. Samo si ti mogao biti tako blesav. Podijeliti pet stotina ćebadi, a sebi nijedno da uzmeš!

Posljednje riječi izgovorila je Pavlu, kao da od njega traži podršku.

Ovaj se iznenadi.

— Zar je moguće? — Stvarno nisi uzeo ćebad?

— Šta će mi? Svakako ne mislim da spavam.

Verinim licem preleti brižna sjenka.

— Bogdane, ubićeš se — rekla je tiho, blijeda, i jedva čujna poput mjesečara.

Pavle uze kaput iz Verinih ruku i prebaci ga preko širokih ramena začutalog i zagledanog u Veru Bogdana.

Ona obori pogled i nesvjesna onoga što čini, vrhom cipele, poče nešto da šara po zemlji, ispred sebe.

I Bogdan je zaneseno pratio pokrete Verine noge, kao da to što ona radi ima neki smisao. Gledao je u tragove koje je ostavljala njena cipela i sjećao se jedne ljetne večeri kad su isto ovako začutali, slušali svoja disanja, i nijemi da progovore najobičniju riječ, voljeli se. Misli mu preletješe sve zajedničke

godine i, čudeći se, otkri da se sjećao samo lijepih trenutaka. Sve ono teško i neprijatno bilo je negdje izvan njega, daleko. U njemu je ostao samo onaj uzdrhtali osjećaj s kojim je, omamljen, sad već bez stege misli, i zbog toga, nekako olakšan, posmatrao tu ispruženu nogu, i vrh cipele, koji je kopao bezbojnu zemlju, blijedu na tihoj svjetlosti zore, koja se neprimijetno prikrala.

Sve ovo događa se u dubokoj tišini; čini se kao da je vrijeme stalo, uokolo ni najmanjeg zvuka.

Bogdanov sluh prati nastali muk, u kome se nešto, jedva čujno, prekinu i duboko, negdje iz pravca Verine cipele, poče da se približuje nejasni šum, pa šuštanje, a onda novi prelom dolazećeg zvuka i grgor, mnogostruk, hučeći. Izgleda kao da se valjaju stijene; preskaču preko nekih prepreka, sustižu sa drugim, još većim gromadama.

I sve to, ogromno, snažno — pokrenu zemlju, pridignu je, spusti, pomjeri ustranu, a onda munjevito trgnu: i kuće, i krošnje drveća, i blijedo nebo, i ljude koji se zbunjenih pogleda probudiše.

Zemlja je podrhtavala nekoliko sekundi.

Bio je to najveći udar poslije ponedjeljka.

IX

Zemljotres u Banjaluci nije silazio sa naslovnih stranica svih jugoslovenskih novina. Već četiri dana stotine novinara, prispjelih u grad na Vrbasu, diktiraju telefonom svojim redakcijama: hiljade porušenih zgrada, šteta koja se cijeni stotinama milijardi starih dinara, broj ranjenih i oboljelih stalno raste, mrtvih je na sreću manje, ali je svaki dan objavljeno po nekoliko novih imena i prezimena poginulih.

Nepoznatim ljudima ova imena malo kazuju. Tek toliko da su ljudi čija su imena pročitali doskora živjeli i da ih sad nema. Ljudi, pogođeni u srce, čitaju vijesti i sakupljaju pomoć. Većinom se to čini organizovano. Ustupa se po nekoliko dnevnica za postradali grad. Neki individualno odvajaju od svojih penzija, sakupljaju i po susjedstvu priloge. Umjetnici šalju novac koji su tih dana dobili kao nagradu za svoj mukotrpni stvaralački rad. Sretni pobjednici na televizijskom kvizu, odvajaju veći ili manji dio svog lako stečenog novca.

Jedna od najdirljivijih poruka stigla je iz Mladenovca. Mala Mirjana Janković poručuje predsjedniku opštine porušenog grada da je poslala trideset pet hiljada dinara iz svoje kasice, koju je punila tri godine.

Televizijski i filmski snimatelji penju se preko porušenih stepeništa da bi gledaocima snimili enterijere porušenih stanova; orgijanje stihije uvijek je zahvalan materijal za krupne švenkove sa predmeta na predmet, a zatim kroz odvaljeni prozor na provaljeni krov po kome slijeću golubovi, kao da ništa nije bilo.

Sve je to teško i nekako nestvarno strašno, ali veoma daleko od beogradskih kafana ili tihih zagrebačkih parkova u kojima se čitaju novine sa najnovijim vijestima o zemljotresu.

Svakodnevne brige ponovo zaokupljaju ljude — podsvjesno sretne što je ovakva nesreća mimoišla njih; olakšane savjesti, jer društvo, vide to iz novinskih izvještaja, izdašno pomaže postradale.

A u Banjaluci, zaobilazeći one ulice u kojima je zbog ruševina saobraćaj zaustavljen, probija se okolnim putem prema glavnom skladištu, smještenom u prostranom dvorištu Auto-moto društva; neugledni Pavlov automobil, izbledjele zelenkaste boje. Pored njega na prednjem sjedištu sjedi natmureni Bogdan, još uvijek zaogrnut kožnatim kaputom.

Pavle je zaustavio svoj automobil, jer je ulica koja vodi prema skladištu zakrčena kamionima. Na kabini jednog deseto tonca koja se nadvila nad nejakog »fiću«, nalijepljen pakpapir, na kome, krupno ispisanim na brzinu slovima, piše:

»BEOGRAD — BANJALUCI«.

Iza ovog kamiona niz drugih, sve do raskršća sa Bulevarom Jugoslovenske armije. Bogdan predlaže Pavlu da parkira kola na pločniku pred jednom nešto uvučenom kućom i da nastave pješke.

Kad su izišli na široku ulicu, koja vodi iz centra grada, zatekli su na njoj dvostruki red kamiona. Pavle zastade kraj jednog niza nešto starijih teretnjaka, koji su nekako stidljivo, i po strani, stajali u uličici preko puta. Na šofer-šajbama, udesno od vozača stajali su natpisi odštampani u štampariji, crvenim oblim slovima ćirilice:

»KOVIN — BANJALUCI«.

Boreći se sa iznenadnim uzbuđenjem od koga su mu poigravali obrazi. Pavle izbroja kovinske kamione.

— Bogdane, bio sam u Kovinu — reče zamućena pogleda. — Pa, to je selo... I oni, poslali čak pet kamiona?!

— Alal im vjera — dočeka Bogdan. — Ovo se nikada neće zaboraviti.

— Znaš, Pavle, sve mi se nekako čini kao da sam se podmladio — malo je zastao. — Opet sam počeo da vjerujem u ljude... Onako — otvorena srca.

Pavle ga potapša po ramenu.

— Srce je varljivo, prijatelju moj.

— Srce je istina, jedina istina. Sve što nema srca samo je hladna računica od koje počinje sebičnost, a sa njom i svako zlo.

Pošli su prema širokoj kapiji, kroz koju je pokušavao da iziđe tek istovareni kamion sa prikolicom. Pošto je trebao da vozi u suprotnom smjeru, kroz skoro zabrtvljenu ulicu udesno, nikako nije mogao da iziđe iz dvorišta, jer mu je smetao jedan takođe ispražnjeni kamion koji je stajao na pločniku uz drvenu ogradu.

Šofera ovog drugog kamiona nigdje nije bilo. Iako mu je motor brektao u mjestu. Neko reče da je otišao u kafanu preko puta da nešto prezalogaji i, zaista, uskoro su ga dozvali. Šofer je skoro dotrčao. U prepuna usta turao je još uvijek zalogaj sendviča, koji je bio pri kraju, i nesposoban da punih usta nešto kaže, izvinjavao se rukama, slijegao ramenima na prebacivanja okupljenih ljudi i uskočio u svoju kabinu.

Kola je pokrenuo brzo i vješto i oslobodio prolaz vozaču sa prikolicom.

Bogdan se zaustavi kod jednog velikog kamiona sa sarajevskom registracijom. Iako je već stajao pred samim skladištem, sigurno je trebalo čekati bar sat-dva, dok se ne raščisti ulica i uđe u dvorište preko puta, da bi ga istovarili.

— Zdravo, druže — pozdravi ga Bogdan. — Šta voziš?

Šofer mu odbrusi:

— Šta se to tebe tiče?

— Ja sam iz Štaba, preko Vrbasa.

— Ne piše ti na čelu.

Bogdan se osmjehnu.

— Nego, imaš li ćebadi?

— Imam.

— A šatora? — Bogdan je ovo najviše priželjkivao.

— Ima i šatora. Nešto malo. Ali, gdje da istovarim?

— Ostani tu... A ja idem kod načelnika skladišta. Donijeću ti trebovanje.

— Samo otkucano na mašini... I sa štambiljem!

— Dobro. Sve ćeš dobiti!

— Bogdan i Pavle odoše prema kapiji skladišta. Pred njih se ispriječi vojnik sa šljemom.

— Propusnicu! — reče strogo.

Bogdan se ljutnu, ali se ipak savlada i poče da pretura po džepovima.

— Gdje sam je sad stavio? — gundao je. — Majku joj njenu!... Ah! Evo je!

Vojnik baci pogled na listić hartije i ukloni se da propusti ovu dvojicu ljudi podbulih od nespavanja.

Kod ulaza u dugačku prizemnu zgradu, koja zauzima cijelu desnu stranu dvorišta stoji podebeo čovjek sa naočarima. Oko njega tiska se dvadesetak ljudi. Svi drže u rukama listiće trebovanja koje on treba da odobri.

— Ljudi, smirite se — glas mu se jedva čuje; promukao je. — Daćemo svima, koliko mognemo.

Jedan povisok čovjek, suvog i nekako bezbojnog od napornog života lica, reče namćorasto; kako to uvijek ovakvi govore:

— Bezobrazluk! Ljudi nisu dobili ni vode... Po gradu dijelite sve, a kod nas na Laušu ništa.

Onaj sa naočarima prostrijeli očima suvonjavog, ali se savlada.

— Vidiš, druže, kako nam je... Još uvijek ne znamo ni gdje su svi zbjegovi.

— Ako ste nesposobni, onda bar priznajte.

Bogdan odgurnu ljude pred sobom i priđe suvonjavom.

— Ma, ko je nesposoban, smlato jedna! — reče prijeteći, između zuba.

— Kome ti govoriš »smlato«?

— Tebi, suvi namćore.

Čovjek se sav zažari; njegovo sivo lice pomodri kao u golovratog ćurana. Koščatim rukama zgrabi rever Bogdanovog kaputa.

Pavle je začuđeno posmatrao Bogdanovo lice, sa kojeg, kao rukom odnesen odjednom nestade onaj gnjevni izraz; čak se nasmiješio, pomirljivo, kao da se izvinjava. Ipak je svojim rukama stisnuo članke

suvonjavog i polako, bez strasti, ali snažno, odvojio ih od sebe i pustio.

— Izvini, druže — rekao je to umilno. — Uvrijedio si čovjeka. Mog prijatelja.

Onaj s naočarima nasmješi se Bogdanu i isti osmijeh prenese na suvonjavog.

— Sve što dobijemo, dijelimo jednako. I u centru, i na periferiji. Šaljemo kamione i u sela. Treba imati strpljenja i svi će dobiti.

— Dobro, ja imam strpljenja — još uvijek je gunđao suvonjavi. — A ja ću, znajte, ovdje da sjednem i čekaću dok ne dignem svoje trebovanje, pa makar i mrak došao.

Bogdan se ugura za onim u naočarima.

Pavle ostade sam.

Sunce je blještalo na prozorima kamiona, sjajkalo na širokoj ćeli jednog snimatelja, koji je sa visoko podignutom kamerom prilazio grupi mladića koji su užurbano istovarali jedan kamion.

Pavle pogleda suva stabla oko dvorišta; gole krošnje — sive, prašinom obavijene.

U vazduhu, iz motora, čuje se brujanje, kao da predu neke velike mačke.

Gdje god je moglo oko da dosegne, vrvjeli su ljudi; istovarali kamione, slagali pošiljke po vrstama, Namirnice na jednu stranu, ćebad, odjeću, obuću — na drugu.

Gomile istovarenog materijala postajale su sve veće, a ljudi sve sitniji. Između brojnih prilika, koje su stalno promicale, prepoznao je Niku Jurinčića. Raskopčao je kožnatu bluzu kafene boje i brisao maramicom oznojeno čelo. Došao je iz Sarajeva, pomisli Pavle. Juče je vidio i Momira Kapora, Petra Dodika, Osmana Karabegovića, Đuru Pucara, Šefketa Maglajlića, penzionisanog generala Radu Bašića. Svi oni bili su nečim čvrsto vezani za porušeni grad; neko je

ovdje bio rođen, neko je išao u školu, ili živio duže vrijeme. Život ih je ponio dalje, na nove dužnosti i više položaje. Ali u svima je ostao ovaj pitomi grad zelenih drvoreda, lijepih djevojaka, mnogih prijatelja i najbližih rođaka. Na vijest o katastrofi, svi su ostavili svakodnevne poslove i dojurili u grad svoje mladosti — da tu budu, da pomognu.

Pavle sjede na daske priljubljene uza zid prizemnice. Mahovina modra od prašine, poput sjene, obavila jedan kamen u podnožju zgrade.

Drvena vrata prazne garaže, zakilitana. Kroz letve se vide poljski kreveti. Na njima zgužvana, neraspremljena ćebad. Metar-dva ispred kreveta, ugljevlje noćašnje vatre.

***

Na čistinu pred kućom u Sabitovića ulici ljudi izvukli štednjak iz ruševine. Uvukli su u njega poduži ror i već se kuva zajednički ručak. Jelena miješa drvenom kašikom jelo, čas u jednoj, čas u drugoj posudi. Sve to radi sigurno i vješto. Svjesna svoje važnosti, stalno priča.

— U partizanima sam bila kuvarica, a kad je trebalo i bolničarka. — Pogled joj se zamagli, a osmijeh ozari lice. — Sjećam se tih dana k'o danas. Svi su držali do mog mišljenja... Kad bi god nešto zapelo, eto ti moga komandira Miće: »Jelo, hoćemo li ovako? — Jelo, hoćemo li onako?«

Vera prekinu zanesenu majku.

— Ma, šta pričaš: komandir će tražiti savjete, baš od svoje kuvarice!

— Ja kako: od mene, baš od mene... Pitaj, pitaj sve moje ratne drugove ko je Jela — pa ćeš čuti šta će ti reći!

U nastaloj pauzi javi se Olja.

— Mama, mogu li otići do Dubravke?

Jelena se prenu iz sjetne zamišljenosti i pogleda ljutito u mlađu kćerku.

— Šta? — upita je, jer izgleda nije čula šta je kćerka rekla, ali kad se potpuno odvojila od sjećanja, prostrijeli Olju ljutitim pogledom. — Vidi ti nju? Ja pričam ovdje o ozbiljnim stvarima, a ona žvalavi svoju gumu za žvakanje — baš k'o neka krava. Izbaci to iz usta!

Olja pokorno izvadi gumu iz usta.

Jela opet zamiješa ručak u posudama i nastavi da priča o svojim ratnim uspomenama. Na zdepastom i sklonom gojenju tijela, na snažnom vratu, stoji joj glava — kao da je presađena sa druge, tanje, nježnije i ženstvenije osobe. Ima blizu pedeset godina, ali sitno joj lice izgleda i petnaestak godina mlađe. Tamnoputa je, a oči joj zelene i uvijek iznutra zažarene. Vidi se da je nekada bila vrlo lijepa. Zato i govori tako samouvjereno, a govori uvijek o sebi i sve uveličano ali i uvjerljivo. Ko je ne poznaje, i čuje neku od ovih njenih priča iz sredine, mislio bi da je ta žena neka veoma zaslužna i važna ličnost koja je slučajno zalutala među obične ljude.

Oni koji je poznaju stalno je podstiču na nove priče, a ona ih zaista pripovijeda vrlo zanimljivo. Ljudima vrijeme sporo odmiče, a uz razgovor je bolje.

— Vala, Jelo, mnogo si ti toga doživila.

— Jesam. Ali šta mi to vrijedi, kad imam ovako malu penziju i jedva sastavljam kraj s krajem. A mnogo sam toga učinila i svakom sam pomogla. Samo,

ljudi su nezahvalni — čim im ne trebaš, zaborave te kao da nikad nisi ni postojao.

Opet gleda ćutke u poklopljene činije, u kojima vrije tečnost, kao da je i ovo uvjerava u ljudsku nezahvalnost, i nastavlja opet zažarena.

— Na Grmeču sam, četrdeset prve, spasila jednom sadašnjem generalu život. Uhvatili ga naši i hoće da ga strijeljaju; vele — ustaša, njemački špijun. Najviše im je sumnjivo što čovjek nekako čudno završe kad govori i što su mu ruke tanke, a dlanovi meki, fini — nigdje žulja ni za lijeka.

— Otkud takav na Grmeču?

— Šta — otkud? Kakvog sve naroda nije bilo među partizanima. I doktora, i Talijana, i Slovenaca — svega je bilo.

— Pa, zašto je onaj sa finim rukama bio sumnjiv?

— Nije zbog ruku, nego kaže da je ilegalac iz Zagreba, a sa sobom nema nikakvog papira, ničega da dokaže da je on — on, a kamo li da je s nama. Kaže da ga je zatekla švapska patrola na spavanju i pobjegao onako u košulji.

— Jesu li poslali koga u višu komandu da se ispita.

— E, gospodine moj, ti misliš da je to k'o u gradu. Hoćeš u Opštinu, i ti uđeš u zgradu Opštine, treba ti Komitet, a ti tamo — ravno sekretaru. Bolan ne bio, onda nisi znao ni koja je vojska u susjednom selu, a kamo li gdje je štab, za koji smo nešto načuli da postoji, ali gdje — to niko nije znao.

— Pa, šta učiniste sa zarobljenikom?

— Jednoga jutra, eto ti mog komandira. Blijed, kaže nije cijelu noć oka sklopio. »Ako ti, Jelo, ne riješiš ovaj slučaj — neće niko«. — Jada se i moli mene da ja odlučim. A ja ćutim. Miješam neki čorbuljak po kazanu i mislim se: da je onaj ustaša —

bježao bi od nas k'o đavo, i ne bi tražio partizane; ako je špijun — to već mijenja stvar. Ali, zašto bi baš došao u našu četu, ovdje — bogu za ledima? Pedesetak ljudi! Nije to za Nijemce baš toliko važno borbena jedinica, iako smo mi bili, boga mi, vredniji i od puka onih »Talijančića«.

Ljudi se zasmijaše, ali ih Jelena energično umiri.

— Šta se keserite. Talijanima nije bilo do ratovanja. Svaki gleda da sačuva živu glavu; pokazuje ti sliku neke gospoje, i ako je starija cijuče: »Mama mija«, a je li mlađa, onda govori kroz plač: »Mia sinjora« — ako ima i djece onda je to »Mio bambino«. Njima je do tih »bambina«, mama i »sinjora«, a ne do ratovanja po bosanskim čukama. A valjali su nam Talijani. Samo što pripucaš, on se predaje — i eto ti oružja, a uz put i hrane.

— Pa, šta bi s onim?

Jelenu stalno zapitkuje mlađa žena sa malim djetetom u naručju; muž joj je zorom otišao u Fabriku celuloze, jer je radio-stanica javila da se svi radnici jave na posao da bi raščišćavali ruševine. Sama je sa djetetom i Jelenino pričanje godi joj, jer skreće turobne misli od noći koja dolazi.

— Ah, šta će biti — to uvijek svi pitaju. A kako je do nečeg došlo, i ko je zaslužan za sve — to nije važno.

— Znamo da si ti najzaslužnija... I šta si, onda uradila?

— Kažem ja komandiru Mići — Jelena podiže visoko glavu, kao da je iznad svih koji je slušaju — i uvjerena u svoju nadmoćnost nastavlja odsječno. — Ako je ilegalac, a ti ga streljaš — nagrabusio si. Bude li špijun, a ti ga ostaviš u četi nagrabusio si još više. Nego, pošalji Gojka i Obrada — to su najotresitiji momci. Pa, neka s ovim bljedunjavim varošanom kre-

nu u Grmeč. Što dublje u šumu, to bolje; jer tamo neprijatelja nema. Nek se raspitaju gdje je taj štab. Imaju jezik.

Jelena namjerno zastade, promiješa ručak i pogleda po svima koji su ćutke čekali dalji rasplet.

— I bi tako kako sam ja odlučila. Onaj bljedunjavi je sada general. Možda me ne bi ni prepoznao? To vam je ljudska zahvalnost!

— Jesi li šta kada tražila od njega?

Ali Jelena priča već novi doživljaj kako je spasila i svog komandira od vojnog suda.

— Moj Mićun, k'o da kapi krvi nema u sebi, gleda i stalno govori: »Gotov sam... Gotov!« A ja ću ti njemu: »Dok je tebi tvoje Jele, ne brini brigu!« I opet sam spasila jedan život. Mislite da mi je zahvalio zbog toga? Ni on! Svi ljudi su isti. Eto, spasila sam i puškomitraljesca Zijada...

— Alal ti vjera!

— Optužili su ga da je zaspao na straži, i »đikani«[2] iznenadili borce na spavanju.

— Je li bilo mrtvih? Šta učiniše sa njim? — pitaju Jelu.

— Lično sam otišla »Tigru«, i u brk mu skresala ko je i šta je Zijad.

— Baš si tako rekla »Tigru«?! — nasmješi se jedan penzionisani oficir.

— A kome ću, ako ne njemu? Kad je trebalo spasavati ljude, tu je uvijek bila Jela.

I tako Jela ne prestaje da smišlja i uveličava sve nove i nove primjere »spasavanja« i ljudske »nezahvalnosti«. Ona ne primjećuje da je mnogi slušaju sa podsmjehom. Predana i ponesena svojim priča-

---

[2]) Đikani — pogrdan naziv za četnike.

njem, Jelena vjeruje u ono što kazuje, i licem joj se stalno smjenjuje: čas oduševljenje, čas gnjev — kada sa gadljivim izrazom kaže: »To je ljudska zahvalnost«.

Odjednom, preko obraslih u travuljinu, bedema »Kastela«, dogrmi jedan helikopter. Pilot zaustavi letijelicu nad zbjegom kod Konvikta.

Zaglušno tandrkanje i huka helikoptera koji je lebdio tridesetak metara nad glavama beskućnika prekide sve razgovore.

Iz letačeve kabine, nagnut nad zbjegom, neki plavokos snimatelj usmjeri kameru: na ljude, vatre, djevojčice koje su se igrale »škole«, a zatim na srušeni Konvikt i napukle novogradnje. Ljudi su dobro vidjeli da snimatelj ima plave, tanke, ali dugačke brkove, obješene niz bradu, kao kod Hoši-Mina.

Poslije nekoliko minuta, snimatelj povuče kameru u kabinu, nasmješi se na ljude i mahnu im; pilot pokrenu helikopter, koji sa pojačanom bukom ode uz Vrbas, prema gradskom mostu.

Jelena iskoristi ovaj trenutak i započe novu priču.

— Eto, sad su ljudi izmislili i ova čuda — helikoptere?! Onda su bili samo avioni: dvokrilci i jednokrilci; sa jednim, ili više motora. Jednom pilotu spasla sam život...

Opet je ona, u posljednjem trenutku, kad je već sve izgledalo gotovo, »spasavala«. Ljudi je slušaju; neki pažljivo, a drugi samo u odlomcima, jer brige skupljaju njihova srca: »Hoće li do noći stići šatori?« A oči prate udaljene i tanke oblake, dok se mole bogu, ili nekome drugome, da ne bude kiše.

***

Bogdan i Pavle vratiše se prije nego što su ih u zbjegu očekivali. Došli su, istina, sa vojnim kamionom dopola natovarenim, uglavnom ćebadima, krevetima i namirnicama. Ali šatorâ opet nije bilo.

To ljude oneraspoloži; neki su čak počeli da gunđaju protiv Bogdana. Bilo ih je koji su govorkali da je možda čekao šatore u kafani umjesto da se za njih bori i traži ih tamo gdje se dijele. Jednog od ovakvih sumnjala napade Irfan.

— Lijepo, boga mi. Čovjek se po cijeli dan i noć potuca po štabovima, a ti kažeš da pijančuje.

— Nisam to ja rekao — onaj spusti glas, bojeći se da ga ne čuje i Bogdan.

— Dobro, ja sam izgleda gluv. Ali nisam bar ćorav da ne vidim kako ti povazdan čuvaš ženinu suknju, a sada blebećeš protiv ovakvog čovjeka.

Većina je podržavala Irfana; sve se to dešavalo tiho, gotovo bezglasno. Bogdan je za to vrijeme pušio cigaretu i posmatrao Cocu i ostale mladiće koji su istovarali kamion. Tok njegovih misli bio je pritisnut nemoćnim saznanjem da je razočarao ove ljude koji su očekivali šatore, a on nije uspio da ih nabavi. Zato je odlučio da sve kaže, jasno i glasno.

— Jutros je na Mejdan poslano skoro četiri stotine šatora — rekao je tako kao kad se nešto tek počinje objašnjavati.

— Za cijeli Mejdan, samo toliko: Sramota! — prekinuše ga povici.

— Zašto sramota? — Bogdan se pope na papučicu kamiona da bi ga bolje čuli. — Ako mislite da je dodijeljeno malo šatora, griješite. U grad ih je, u toku noći, stiglo oko dvije hiljade. I podijeljeni su ravnomjerno, po svim reonima.

— Pa, jesi li ti donio koji šator? — neko se usudi da upita.

— Donio sam dva. Bar za najmanju djecu.

— Samo dva šatora, za preko dvije hiljade ljudi? I to je ta »ravnomjerna« razdioba?

— Znam da nije. Čak i ova dva dobio sam zahvaljujući razumijevanju mog druga iz glavnog skladišta. Noćas će oni mladići koji od jutra do mraka vrše istovar na skladištu opet spavati pod vedrim nebom, jer su pristali da dadnu ove svoje šatore našoj djeci.

Masa zamrmori. Bogdanu se vjerovalo, ali ipak nisu mogli naći objašnjenje zašto od četiri stotine šatora, poslanih na Mejdan, nijedan nije dodjeljen ovamo.

— To je zaista sramota — Bogdan malo zastade. U jednoj ulici gomila od nekoliko stotina ljudi presrela je kamion upućen na Mejdan i nasilno istovarila šatore.

— Pa da, tako drugi rade, a mi ovdje čekamo?! Ovaj povik odjednom otvori Bogdanu oči.

Zagledao se u snažnog čovjeka razdrljene košulje i zamislio ga kako bi onakav kakav je — nepromišljen, smatrajući da je u pravu, jer mu je porodica pod otvorenim nebom — sigurno zaustavio kamion, kao i oni koji su to već učinili. Po bučnom odobravanju koje je popratilo povik čovjeka u razdrljenoj košulji mogao je sa sigurnošću pretpostaviti da bi većina pošla za njim. Znači nisam bio u pravu što sam osuđivao one koji su zaustavili kamion sa šatorima! Nije krivica do ljudi, nego do nečeg drugog: šatora nema dovoljno, i zato raste ovo nestrpljenje.

U mislima mu preletješe lica svih ljudi, koje je po štabovima sretao. Svi su se, bez izuzetka, borili i trpjeli za čitav grad. Niko samo za sebe. Onda je krivnja do onih koji trebaju poslati šatore? Pa, Niko

Jurinčić, Osman Karabegović, Momir Kapor? Svi su tu. Svi pomažu. To čini čitava država. I inostranstvo neprestano šalje pomoć. Radio-vijesti stalno govore o milionima, koji se sakupljaju i šalju kao pomoć, a ipak šatora nema dovoljno. Pitanje koje je mučilo Bogdana, bližilo se raspletu. Jugoslavija nije bila spremna da odmah uputi ono što je bilo najpotrebnije! Svi ljudi su željeli, i svi nesebično pomagali. Ali šta bi to vrijedjelo da je izbila kiša, ili da se zemljotres dogodio u zimu? Bogdan nije nikome ništa zlonamjerno prebacivao, ali je ovog sunčanog podneva, gledajući potištene ljude i grozeći se od pomisli kako bi im tek bilo da nije lijepo vrijeme — čvrsto odlučio da kad sve ovo prođe, objasni, predloži i uporno zastupa potrebu stvaranja jedne stalne državne rezerve: šatora, baraka i ćebadi, koja bi u svakoj prilici, i što je još važnije — o d m a h bila prebačena u područje koji zadesi udarac stihije. U jednoj zemlji kao što je Jugoslavija, u kojoj su se posljednjih desetak godina zadesila četiri teška potresa — u Skoplju, Debru u Crnogorskom primorju i Banjaluci — ovakva rezerva bila bi neophodna.

— A, kad će doći šatori? — prekinuše nit Bogdanovih misli novi povici.

Odgovorio je odlučno, siguran da se ne vara.

— Svakog časa. Možda večeras ili sutra. Pomoć stiže sa svih strana.

— Pa, što jednom i ne stigne? — ljudi, već ohrabreni Bogdanovim riječima, nasmijaše se ovoj upadici.

Opšti smijeh obodri i Bogdana.

Ništa čovjeka ne može da osokoli kao smijeh.

— Vidite da dobijamo i ptičjeg mlijeka, ako zaželimo — prihvatio je šaljivi ton. — Ali, šatori nisu ptice da ih pohvataš. Trebalo ih je prikupiti. A sada i stižu, U sve većem broju.

Iznad Konvikta, opet se pojavi helikopter; letio je polako, a onaj plavokosi snimatelj još uvijek je snimao i smiješeći se mahao ljudima

Po odlasku helikoptera, zavlada tišina.

Opet pritisnu mlako sunce skoro nepostojećeg dana. Njegovo blještavo oko približilo se krovu jedne od novogradnji, na onom mjestu gdje je, negdje u tavan, ili još niže, utonuo centralni dimnjak. Jednako toplo grije kuće i ljude, između kojih se širi vijest da u razoreni grad dolazi Tito.

***

Poslije četiri dana, za Fikretu neizmjerno duga dana, konačno joj se pružila prilika da napokon vidi muža. Došao je njegov šofer i obavijestio je da se na brzinu spremi, kako bi zajedno sa Živkom dočekala Tita. Uzbuđena iznenadnom viješću, i radosna zbog nje, Fikreta se žurno oblačila, češljala, i kako to obično biva u sličnim prilikama ponešto zaboravljala, ljutila se zbog toga, ali se ipak na vrijeme spremila.

Zlatan i Vesna ostali su u onoj bašti i gledali helikopter, koji je već u nekoliko navrata nadlijetao i ovaj dio grada.

Sunce i ovdje preliva blještavim zrakama, krovove, drveće, ljude koji prolaze.

Niz usku ulicu vidi se blagi brežuljak, livada i plavičasti voćnjaci.

***

Glas da je Bogdan dotjerao kamion na punkt kod Konvikta, brzo se proširila. Stotine ljudi, koje je no-

ćas on popisao, pristizalo je iz svih pravaca. Bilo je tu najviše žena, jer su mnogi muškarci od jutros na svojim radnim mjestima, gdje raščišćavaju ruševine. Pred ženama ide žagor njihovih razgovora. Iz daljine se primjećuju, onako šaroliko i nemarno odjevene, kako to čine žene samo onda kada im nije stalo do njihovog izgleda. Većina je u šarenim kućnim haljinama, poneke i ogrnute muškim kaputima, preširokim za njihova ramena. Kose im neuredne, dobrim dijelom ispod svijetlih ili tamnih marama; tek ponegdje uredna frizura — kod onih mlađih i ljepuškastih.

U svakoj grupi poneki muškarac; uglavnom stariji ljudi, ali ima i mlađih, koji su na neki način, zgodnim izgovorom, dobili dozvolu od svojih šefova da se pobrinu za ženu sa malom djecom ili za roditelja, nepomičnog bolesnika; neki su smislili i druge razloge, ali svi do posljednjeg nisu došli da ljenčare, jer su zaista bili potrebni svojim porodicama.

Oko istovarenog materijala gomila raste. Sunčani vazduh miriše na znoj i zadah ženskih tijela; okupljeni se sve više zbijaju, noseći u rukama mreže za pijacu, jeftine putne torbe, ima i običnih vreća, od jute.

— Lakše, ne guraj se!

— Svi će dobiti.

— Ja nisam na spisku.

— Nisam ni ja. Ko upisuje?

— Odmakni se, nećeš valjda ti da dijeliš.

— Narode, pusti i mene da nešto dobijem. Starac sam i nemam snage da se guram.

— Čuti, sve ima svoj vakat. Ako ne dijele, znači da imaju razlog.

— Moja ruka! Uh! Moja r u k a!

Ovaj povik povrati Bogdana svijesti; zagleda se u znojava lica natiskana ispod njegovih nogu i shvati da je spavao otvorenih očiju.

Pored njega, na visokoj gomili dušeka, sjedio je i Pavle, koji je ipak noćas nešto odspavao i zato budan, neprimjetno, da ga ljudi ne bi vidjeli, gurkao Bogdana da se potpuno trasani.

— On spava, a mi ovdje čekamo — progunđa žena, koja se progurala do ispod samog Bogdana.

— Čut' — reče joj Bogdan, tiho kao kad se dugme otkopčava.

Zadigao je jednu pa drugu nogu na dušeke i uspravio se krupan, nekako previsok i mračnog pogleda, kao da je kišonosni oblak.

U daljini, iza ljudi koji su ga okruživali sa svih strana, preko gomila ugljevlja preostalog od sinoćnih vatara, tamo ispred one porušene straćare u Sabitovića ulici, stajala je nepomična Vera sa Tanjicom u naručju.

Bogdan je već govorio okupljenim, na koji način će biti izvršena podjela pomoći koju su jutros dobili, smirivao nestrpljive da će šatori možda još noćas doći, oštro naređivao da se napravi red jer je u gužvi nemoguće raditi. Ali cijelo vrijeme, dok se nadvikivao sa žagorom mnoštva, bacao je poglede na Veru, koja je polako prilazila i zaustavila se nedaleko od okupljenog svijeta. Primijetio je njen zabrinuti pogled i dok je promuklim glasom prozivao nepoznate ljude da im se dodijeli pomoć, čuo je u sebi jedan drugi glas, glas s v o j i h osjećanja, koja su ga pitala zašto zbog ovih tuđih ljudi zapostavlja svoje najbliže. Čitava porodica izginula mu je u ratu. Ona nepomična žena i zaćutala djevojčica, koja ga posmatra iz Verinog naručja, jedino su na ovome svijetu što je njegovo. U ime čega se on odvaja od njih? Zbog ove gomile, koja isključivo misli o sebi i čak mu predbacuje što nije donio i šatore?!

Ali jedan slučajni pogled izmijeni tok njegovih zaključaka; jedna starica, zabrađena crnom maramom

i pretrpana ćebadima, primala je upravo konzerve od učiteljice Dragice i zadovoljna svim što je dobila nasmiješi se Bogdanu i zahvalno reče:

— Hvala ti, sinko.

Tek sada Bogdanove misli dobiše opipljiv rasplet. Posmatra staricu i dobro zna: Nije to potreba da mu neko zahvaljuje, nego zadovoljstvo da je potreban nekom. Ova želja nije se mogla više zaustaviti, prelazila je i njegove mogućnosti, obuzimala ga cijelog, crpeći iz njega sve snage da dalje istraje.

— Treba li ti pomoći, majko — reče starici, dok se u sebi borio sa suzama ljudske radosti koje su mu vlažile pogled.

— Hvala ti, mogu ja sama.

Bogdan je opet prozivao i zanesen još uvijek utiskom koji su u njemu ostavile staričine riječi i zahvalnost, osvrtao se drugim očima na Veru i Tanjicu, znajući da je on samo jedna od onih bezbrojnih sitnih poluga i točkića koji sačinjavaju ljudsko društvo, u kome je čovjek upućen na čovjeka, i u kome svi pojedinačni interesi treba da se uklope u zajednički.

Tako je mislio Bogdan i bio uvjeren da isto mišljenje dijeli i Pavle, Irfan — svi oni koji su sinoć učestvovali na sastanku štaba, kao i oni koje je ovih dana svugdje sretao.

Vrijeme je proticalo; nestvarno, nemjerljivo. Ljudi su se osipali, pretovareni dodijeljenom pomoći. Odlazili su praćeni djecom, uskim uličicama, sokacima; provlačili se kroz ograde, promicali rijetkim šljivicima, nestajali iza ruševina.

Prestrašene ptice bezglavo su jurile, najavljujući novi prelet helikoptera, koji je stalno nadlijetao grad, na čijim pločnicima hiljade ljudi uporno čekaju Tita.

Bogdan je trebao da raspodijeli pomoć još samo omanjoj grupi od tridesetak ljudi, kada je kroz pro-

laz između novogradnji doletio sa ulice mnogostruki pljesak; ličio je na nalet iznenadnog vjetra koji je zatresao mnoštvo nekih otvorenih prozora.

— Tito... Tito — čuše se povici.

Na ulici se pojavi kolona automobila.

Ljudi, koji su se maločas otimali za mjesto u redu, pojuriše prema ulici. Skoči i Bogdan, ali se omače i pade. Ipak, brzo ustade i potrča. Razgrnuo je ljude u špaliru i izbio na kolovoz.

Povorka crnih automobila prolazila je polako. Oni koji su sjedili u njima, zagledali su ozbiljnih, smračenih lica: naprsle fasade kuća, polupane prozore i nepregledni red ljudi — bez osmijeha u očima, neispavanih, ali gordih.

— Gdje... Gdje je Tito? — Bogdan je unezvijereno pitao ljude oko sebe.

Ovi nisu imali vremena ni da mu odgovore, jer je stotinjak metar niz ulicu odjeknuo opet pljesak i povici.

Neka sredovječna žena, u tamnocrvenoj kućnoj haljini, reče:

— Brisao je suze... Vidjela sam.

Bogdan uzdrhta i zagleda se u konzervu, koju je rastresen zbog iznenadne situacije, ponio sa punkta. Ona ga podsjeti na zemljotres, šatore, neprospavane noći i ljude, koji će možda i ovu noć provesti na otvorenom. Ljut na svoju nemoć i gledajući na automobile koji su zakretali kod Dječje bolnice, pomisli kako bi bilo lijepo da je sve ovo samo ružan san. Čak zažmuri, zamišljajući sve ove ulice, opet čiste i ispunjene veselim licima. Na kućama je vidio istaknute zastave, kako to obično biva u ovakvim prilikama. Dok je tako sklopljenih očiju razmišljao, opuhnu ga ugodan dah svježeg vjetra sa Vrbasa i u njegovoj uobrazilji zalepršaše veselo raznobojna platna zastava.

Ali kad je otvorio oči, vidio je samo turobne napuštene kuće, a u oznojenoj ruci onu konzervu. Bijesan na sve, zavitla je u već polupane prozore zgrade preko puta.

Ljudi čuše limeni zvuk konzerve, koja se odbila o unutrašnji zid prostorije u koji je uletjela.

Nad ulicom se opet pojavi helikopter.

Grmjeo je zaglušno, kao da svojom zlokobnom tutnjavom podsjeća ljude da na ovom svijetu postoji mnogo toga jačeg i opasnijeg od usamljenog, malog čovjeka.

***

I ove, već četvrte noći, Bogdan obilazi zbjegove uz Vrbas; sporim korakom, kao da nešto traži ili očekuje neku promjenu.

Pogled mu prelazi preko vatara i sjenki ljudi koji sjede oko njih. Na drugoj obali rijeke primjećuje svjetlucanje još daljih plamenova, ali bez ljudi, koji se ne vide. Vazduh je svjež i vlažan; noć bez zvijezda i mjeseca. A pred njim se razvukla mračna obala, nalik na one ratne noći kada u svakom ovakvom mraku čeka napregnuta zasjeda, a u srce, stegnuto nejasnim strahom, dopire zloslutni huk nevidljive rijeke koju treba preći.

Bogdan, ukočen kao da ne postoji, gleda u tamu što je danju zeleno svjetlo rijeke, vrbaka, jablanova i tihih voćnjaka, a što je sada crno i utonulo, kao da je sve izumrlo pod nevidljivim nebom beskrajne noći.

Kako je sve varljivo? Ko će ikada moći odgonetnuti smisao postojanja na ovom svijetu u kome noć smjenjuje dan, a umrle oni koji se rađaju da

nastave ono što nazivamo — život? Ove misli dobiše svoje pravo značenje tek onda kada ih Bogdan poče ostranjivati drugim, bližim, određenijim: hoće li sutra konačno dobiti šatore, da li će vedro vrijeme još potrajati? Izgledalo mu je da je malopređašnju malodušnost potpuno savladao, ali ipak, ona je tamo, negdje u mraku preko rijeke, još uvijek bila prisutna.

Zamoren, napokon se okrenu na drugu stranu, ka gusto poredanim razbuktalim vatrama; ali i tu, kao i tamo u onom mraku za njegovim leđima, bila je misao o smrti. Ona je pošla s njim i pratiće ga cijelo vrijeme do sutrašnjeg dana i sljedeće noći.

Dok je prolazio, ljudi i žene su ga pozdravljali, zapitkivali šta je rekao Tito kad je vidio porušeni grad, povjeravali mu svoja strahovanja i tražili riječ ohrabrenja da zemlja neće ponovo da se razgoropadi. Bogdan je sa svima strpljivo i polako razgovarao, birajući svaku riječ, jer i kada nije znao odgovor na mnoga i raznolika pitanja, izbjegavao je da to i otvoreno pokaže. Zajednička nesreća napravila je ljude jednakim: toliko da je tih dana i briga bila jednaka, kao i sve ostalo. Niko nije jeo odvojeno! Sve su nesebično dijelili između sebe: i hranu, i cigarete, i piće, čak i prekrivače, ispod kojih je u osvit zore bilo svima jednako hladno. Ovo zbližavanje ljudi, koji su do juče imali svoje posebne živote i interese, najviše je uzbuđivalo Bogdana. Osjećajući se i sam dijelom tog opšteg preokreta, koji je uvijek priželjkivao, još od partizanskih dana, bio je sretan i punog srca. To saznanje davalo mu je ovu nepresušnu energiju da bude stalno na nogama; istraje i pobijedi svaki zamor, dok je god potreban drugima.

Vraćajući se, nailazio je i na druge ljude koji još uvijek nisu iz sebe istisli nepovjerenje. Presretali su ga u mraku, ili požurivali za njim da ga stignu i

povjere mu kako su neki — navodili su mu imena i prezimena tih ljudi — podizali pomoć u više navrata, a poslije slali ženu ili sinove da je opet uzmu. Bogdan je odbijao ova sumnjičenja, i smiješeći se zagledao u ova lica koja govore šapatom, osvrćući se svaki čas oko sebe. Kad ga je opet presreo jedan takav, primijetio je na njemu čudan i usredsređeni izraz, kakav se vidi samo na licima ljudi koji se u sebi uvijek bore sa tuđim i svojim nepovjerenjem. Sve ovo ostavi na Bogdana utisak neke čudne hladnoće i pustoši. Opet mu se svijet učini surov i strog. U njemu je rasla sumnja i sjećanje na sve one dobro znane primjere ljudske sebičnosti, koje je već počeo da zaboravlja.

— »Šta sam mogla drugo? Bio si stalno odsutan!«

Bogdan sav zadrhta, prisjećajući se Anđine nepočešljane kose i neraspremljene spavaće sobe, u kojoj je zatekao onog nepoznatog mladića koji je ustrašeno gledao u uniformisanog Bogdana i kožnu futrolu u kojoj je bio revolver.

Bogdan nije bio ljut na ovog neočekivanog ljubavnika svoje prve žene, ali taj plavokosi neznanac nikako nije mogao da uđe u njegovu svijest, da se on zaista nalazi u onoj njemu dobro poznatoj sobi, sa dva široka bračna kreveta, sa noćnim stočićima sa strane i ormarima od svijetlog jasena na kojima je stajala Bogdanova pisaća mašina.

Pokazao je nijemo mladiću vrata, a kad je ovaj izašao, odjednom je osjetio kako ga od naglog uzbuđenja izdaje snaga.

Opustio se nemoćno u fotelju i zatvorio oči.

Na spuštenim kapcima i u crvenkastoj sumaglici, još uvijek zatvorenih očiju, osjećao je mlaki dodir jesenjeg sunca. Sve je bilo kao i one ratne jeseni kada je s Anđom prvi put izašao u okolinu oslobođenog Beograda. Na njegovom partizanskom kaputu ležali

su onda zagledani u bijele oblake koji su plovili po popodnevnom nebu i punih srca vjerovali da za njih život tek počinje.

A sada — ovo?

Kad je otvorio oči, primijetio je Anđu koja je ukočeno stajala pored zatvorenog prozora, blijeda kao da je preležala neku dugotrajnu bolest. U sobi je vladala vlažna vrućina, ona vrućina prostora zatvorenog cijelu noć, otežana od isparenja znojavih tijela. Na sve strane bio je veliki nered. Razbacani jorgani, jastuci još topli od ležanja, jedan čaršaf koji je spao sa kreveta vukao se po ćilimu. Bogdan je sve rasijano gledao, a u grudima, na lijevoj strani, tamo gdje je srce, osjećao je tupi bol. Podigao se s naporom i bez riječi otvorio ormar, izvadio svoja dva odijela, nekoliko košulja i potrpao ih u veliki kofer.

Kad je pošao, čuo je ženin glas i okrenuo se. Obasjana s leđa svjetlošću, koja je prolazila kroz prozor, izgledala je kao sjenka nečega što je samo nekad postojalo. Takva mu je i rekla, ono: »Šta sam mogla drugo... — malo je zastala, a onda dodala — kad si stalno bio odsutan«.

— O čemu to tako mračno razmišljaš? — prenu ga iz misli Pavlov glas.

Bogdan se zagleda u svog prijatelja, onim dugim pogledom koji se javlja onda kad gledamo samo fizički, još uvijek nesvjesni i smisla onoga što oči vide.

Pavle primijeti da nešto nije u redu sa Bogdanom; zaćuta, čak obori pogled da ga ne bi ometao.

Ali se Bogdan, već vraćen stvarnosti, javi — promukla glasa, i dirnuvši ga ovlaš za rame.

— Pavle primjećuješ li da su se ljudi nekako promijenili?

Pavle podiže oči. Ne začuđene, nego radosne zbog otkrića da neko misli slično kao i on.

— Čudno je to... I žalosno!

— Zar je potrebna nesreća? — Bogdan je nastavio tok Pavlovih misli. — Zar samo u nevolji ljudi vide i druge?

Znao je da nije sve rekao, jer nije ni mogao sve sve reći.

Ljudi često gledaju druge kroz sebe, pa čak i onda kada su ubijeđeni da shvataju čovjeka koji drugačije misli od njih. Tuđa razmišljanja, ma kako nam se činila jasna, uvijek imaju i svoju alternaciju. Kad smo i najubjeđeniji u isključivost nekog svog zaključka, uvijek postoji ona podsvjesna rezerva, ta vječna sjenka svake misli: a šta, ako je drukčije?

— Čovjek uvijek može da vidi. Ali od njega zavisi hoće li da vidi, ili to izbjegava.

— Zavisi li to samo od čovjeka?

Pavle se tek sada začudi.

— Stvarno? O tome i ja razmišljam.

U Bogdanu se nešto otvori. Odjednom je shvatio da mijenja misli ne samo sa onim Drugim u sebi nego sa postojećim čovjekom — Pavlom. Nekada provedemo čitav život sa drugom osobom, a da se nikada nismo iskazali u potpunosti; sve te uobičajene riječi koje izmjenjujemo svode se na saopštenja i odgovarajuće reakcije, ali riječi ostaju prazne, ako se ne kažu i sumnje koje prate svaku izgovorenu misao.

— Ipak. Zavisi i od zbivanja koja se odnose na čovjeka — začuo je opet Pavlov glas.

Bogdan povuče posljednji dim i odbaci cigaretu: razmišljao je.

— Da. Ali i na ono oko nas — napokon reče.

— Zar se to opet ne vraća na sve?

— Ako to hoćemo — da!

— Pa od čega to ovisi?

— To se i ja pitam.

Obojica zaćutaše. Dah tihog vjetra donese do njih šum nejasnih razgovora onih koji su sjedili oko vatara.

— Svi smo mi, Pavle, u rukama nečeg iznad nas.

— Liči li ti to na religiju?

— Ne, nego na nemoć...

— Teško je svako saznanje.

— Kad ogolimo istinu prestaju sve iluzije; mjesec je lijep dok ga posmatramo sa zemlje, a kad su ljudi počeli da hodaju po njemu, onako razgrnutom, osjećali smo samo uzbuđenje doživljaja. Jedino to — uzbuđenje! Nema više zanosa. Nema nepoznatog. Istina je uvijek gola!

Bogdan primijeti saglasan osmijeh Pavla, ali se u njemu iznenada sve izmijeni. Ona urođena upornost seljaka, vezanog čvrsto za tlo, za realnost — nije mogla da se pomiri sa stečenom intelektualnošću. Narav koja prirodno voli sve što postoji, nadvladala je sumnjičavost misli, koje vode u ambis relativnog. Snagom planinskih potoka, koji nose pred sobom i sitni šljunak i stijenje, Bogdan se osjeti dijelom tvrde zemlje na kojoj žive i u nju umiru sva pokoljenja, tvrdokornih orača, sijača i žeteoca.

— Gluposti. Pričamo gluposti!

— Kako to misliš? — usprotivi se Pavle, još uvijek ne shvatajući ovu promjenu.

— Čovjek se rodi da postoji, a bori da bi opstao i ostavio potomstvo koje će nastaviti isti put.

— Koji put?

— Kako ne shvataš? Put rađanja, umiranja, i ponovnog rađanja.

— Ali, smisao? kakav je smisao tog ponavljanja?

— Nema tu nikakvog »smisla«. Smisao je — živjeti.

— Zbog čega?

Bogdan se prekide. Pavle je također zaćutao. Opet su bili dva svijeta, opet različiti, opet odvojeni. Jedino je nebo nad njima bilo isto: mračno, bez zvijezda.

— Ne ljuti se, stari — progovori napokon Bogdan. Rekao je to blago, pomirljivo.

— Zašto bi se ljutio, Bogdane?

Pavle se smiješio na prijatelja; u srcu je osjetio onu tihu drhtavicu radosti, koja se ponekad javi kad gledamo one koje volimo. Ovoga puta bilo je to i zbog nejasnog javljanja nade da je Bogdan, možda, ipak u pravu. Pavle je dobro znao da je njegov prijatelj čvršći i snažniji. Slabiji su uvijek pod uticajem jačih, pa bilo da zavide ili pokušavaju da se osnaže osloncem na takve. Pavle je spadao u ove druge.

Rastali su se sa osmijehom, ne znajući šta donosi novi dan.

Pavle je prišao Mariji, koja je sjedila uz obližnju vatru.

Bogdan je opet bio sam. Iako umoran i neispavan, nije ni pomišljao na spavanje. Opet je počeo da se sjeća raznih događaja iz svog života, koji su navirali nastavljajući se jedan na drugi. Licem mu se prelio osmijeh, kad je ponovo oživio sliku pašnjaka iznad Piskavice. Pomisao na daleko djetinjstvo i momkovanje u tom selu u Potkozarju uvijek ga je činila radosnim. Likovi majke, oca, sestara, starijeg brata Joce — svijetlili su na njega i, kao što je uvijek u uspomenama — bili su dobri, dragi. Uzdahom je rastjerao bol sjećanja na onaj dan, kada je dobio odsustvo i vratio se na dan-dva svojim; umjesto kuće ugledao je zgarište doma u kome se rodio.

Prolazile su duge ratne godine, ali i on, i Joco, ipak su priželjkivali da će im neko od najbližih preživjeti logor u Jasenovcu, gdje su ih odvele ustaše. Tragali su i poslije rata za svojim. Saznali su da im je otac poslan na prinudni rad u Njemačku; o majci i se-

strama niko im ništa nije rekao. Malo ih je bilo koji su preživjeli ovaj zloglasni logor da bi i mogli to saznati. Joco je tri godine poslije rata iznenada umro. Bio je oženjen, ali djece nije imao. Tako je od brojne porodice Rađenovića ostao živ još jedino Bogdan.

Zastao je. Obuzet mislima, nesvjestan kuda se zaputio, iznenada je primijetio da je prišao vatri oko koje su sjedile Jelena, Vera i Tanjica — oslonjena na majčina koljena i zagledana u plamen koji se razbuktavao ispod tek nabačenog drveta.

Jelena nije primijetila Bogdanov dolazak. Opet priča neki svoj doživljaj iz rata. Ako je neko prekine i nešto upita, ona mu odmah odgovara. Na onaj svoj način. Otresit. Samouvjeren. Kao da sve samo ona zna, i kao da sve uvijek ovisi od nje.

— Takva je ljudska »zahvalnost« . . .

Tako započinje novu priču o nekom događaju, koji je za nju nastavak neumornog dokazivanja svojih zasluga koje nisu dovoljno nagrađene, jer to se najbolje vidi po »penzijici« s kojom »jedva sastavlja kraj s krajem«.

Bogdan se zaputi prema Tanji, koja je ugledala oca i radosna zbog toga pridigla glavu.

Vera se također prenu i ugledavši Bogdana, zbuneno popravi kosu.

Jelena prekinu svoju priču i zaćuta.

Svi oko vatre posmatrali su čas Bogdana, čas zanijemjelu Veru.

Ovu neugodnu situaciju, napregnutu od pritajenog iščekivanja, prekide Bogdan.

— Dođi — reče i mahnu kćerki.

Tanja se okrenu majci, koja joj potvrdi glavom da pođe ocu.

Djevojčica preskoči ispružene noge neke žene i pritrča Bogdanu.

— Pogledaj — pokazala mu je tanki zlatni lančić, na kome je visio mali privjesak u obliku srca. — Dala mi baka.

Bogdan raznježeno prigrli kćerku i prihvati privjesak koji mu je pružila. Pomisao da je to Jelenin dar na trenutak ga zbuni, ali se savlada i kao da mu je Verina majka najdraža osoba, reče:

— Vidiš kako tebe voli tvoja baka. A voliš li ti nju?

— Volim — Tanja je odgovorila stidljivo, jer je, iako mala, osjećala da između njenog oca i bake nešto nije u redu.

Bogdan je dugo preturao po džepovima, tražeći nešto prikladno za Tanju. Iznenadno kajanje i prekorijevanje svoje nemarnosti obuzelo ga je cijelog; on nikada nije poklonio kćerki nešto posebno vrijedno. Već iznerviran što ništa ne može da nađe, odjednom je naišao na spasonosnu ideju; skinuo je svoj ručni sat i stavio ga oko djevojčicine ručice.

— Eto, sad imaš i sat.

Tanja radosno uskliknu i napravi pokret kao da je htjela da potrči majci i pohvali se očevim poklonom. Bogdan je zadrža.

— Zar tako — bježiš od svog tate?

Djevojčica osjeti da je učinila nešto što nije trebala i priljubi se uz oca, meko poput mačke.

— Hvala, tatice — reče smiješeći se i gledajući ga ravno u oči.

Ljudi oko vatre počeše tiho da razgovaraju. Jedino su Jelena i Vera ćutale. Olja je radoznalo zaglêdala majku, sestru i Bogdana, koji je pažljivo slušao neku Tanjinu ispovijest.

Mala je nevezano pričala pojedine događaje iz proteklog dana. Bogdan je ozbiljno potvrđivao glavom, kad ga je god zapitkivala: »Je l'de — tata?«

Ali je, u stvari, ubrzo prestao da prati smisao njenih riječi. Slušao je njen glasić i mislio o malopređašnjem razgovoru s Pavlom, o svom djetinjstvu, i čitavom životu koji je protekao.

Čudan predosjećaj da je na kraju tog puta uznemiri ga toliko da je iznenada privukao raspričanu djevojčicu sebi. Ona se načas priljubi, ali opet odmaknu i nastavi svoju priču tamo gdje je stala.

Preko Tanjinih ramena Bogdan je primijetio Verin pogled; topao, zagledan u kćerku, ali i negdje kraj nje. Nesvjestan onoga što hoće, posmatrao je uporno Verine oči koje se sukobiše sa njegovim pogledom.

U tom trenutku sve mu zaigra pred očima. Srce mu je odzvanjalo u ušima, grudi se burno nadimale. »Vera, V e r a . . .« — čuo je u sebi zvuk njenog imena. Ponavljao je to polako, na mahove, kao kroz san, osjećajući Verinu kosu u svojim rukama. Sklopio je oči i prepustio se prepuna srca naletu svojih probuđenih osjećanja. Nikada nije prestao da je voli! Čak je bio siguran da je sad njegova ljubav i jača nego ranije. Kako sam mogao da je tučem? U užarenim obrazima osjećao je stid; htio je — želio kao nikad do sada — da je zagrli, da moli za oproštenje, da kleči, samo da ga Vera opet voli kako ga je onda voljela.

— Bogdane — ču meki Pavlov glas za leđima. — Noćas je znatno hladnije nego sinoć. Nagovori Veru da Tanjica spava sa djecom u mom »fići«.

Bogdan, još uvijek pod utiskom prekinutih misli, gledao je gotovo mrgodno u Pavla. Ali kad je shvatio smisao njegove ponude, val novog zadovoljstva opet ga obuze.

Kraj Pavla je stajao i Irfan; držao je za ruku malu Fatimu, koja je izmjenjivala radoznale poglede sa Tanjicom.

— Veri sam to predložio još prve noći. Ali ti, bar, nju najbolje znaš.

Ove Pavlove riječi opet ga podsjetiše na misli o Veri. »Ne samo da je poznajem, nego je još uvijek volim«. — Htjede u njemu nešto da krikne. Ali, to se ne dogodi.

Pavle je ćutao, predosjećajući da se u njegovom prijatelju nešto ozbiljno događa. Nije ni slutio da je to u vezi sa Verom, jer je bio ubijeđen da je Bogdan već odavno prebolio svoj promašeni brak.

— Hvala ti Pavle.

Rekao je to, kao da se budi iza sna, i okrenuo se kao Veri.

— Tanjice — ču Verin okrugli glas. — Spavaj večeras u čika-Pavlovom automobilu.

Bogdan se osmjehnu put Vere, koja je odmah pretpostavila zašto su došli Pavle i Irfan. Ona mu uzvrati pogled.

Bogdanu se učini da se nasmiješila.

Dugo je razmišljao, do kasno u noć, je li to zaista bio osmijeh upućen njemu, ali mu se samo pričinilo od odsjaja vatre, koji je igrao po Verinom licu.

***

Tanjin dolazak u Pavlova kola predstavljao je za malu dječju koloniju radost novog poznanstva. Opet je živahna Fatima počela sa svojim vragolijama. Djeca su se smijala i pokušavala, svako na svoj način, da se dopadnu novoprispjeloj.

Tanjica se u početku stidljivo osmjehivala, radoznalo posmatrajući Fatimine vratolomije u preskakanju sa prednjih na stražnje sjedišta. Ali, postepeno

i ona se okuražila i zajedno sa Fatimom prednjačila u preturanju, recitovanju dječijih pjesmica i smijanju, koje je dugo odzvanjalo u unutrašnjosti automobila, zagrijanoj od igranja.

Na kraju su svi umorni od prevrtanja, sanjivo polegli. Zvonko je najkasnije zaspao i, prije nego što je utonuo u san, pažljivo je prekrio ćebadima ostale.

***

Ove noći Bogdan je, za razliku od prethodnih, mogao da predahne i da se konačno ispava. Ali opsjednut teškim mislima, pokušavajući da ih izmijeni, (kad je primijetio da mu one razbijaju san), nikako nije uspijevao da zaspi.

Sve te misli, koje su mu se vrzmale glavom, svodile su se uvijek na događaje iz njegovog života, koji mu nikada ranije nisu izgledali tako čudno, nekako zloslutno konačni. Naime, Bogdan je ranije, kao što svi rade, gledao na prošlost sa stanovišta sadašnjosti i misli bi ga tim vremenskim kontinuitetom uvijek navodile i na pretpostavke šta bi moglo da se desi i u budućnosti. Odsustvo ovog nagađanja o sutrašnjici, čak nedostatak želje da o tome razmišlja, gomilali su u njemu saznanje onog čudnog predosjećaja, svojstvenog nekim ljudima koji unaprijed predvide zlo, iako nesvjesni u kakvom će obliku ono doći.

Sve ove slutnje kljucale su skrivene iza svih i najobičnijih misli o događajima iz prethodnog dana ili planiranju sljedećeg; zapravo, on je stalno bježao od tih slutnji, pokušavajući da se od njih potpuno odvoji i utone u san. I onda, kad je već uspijevao da ga san počne obuzimati, odjednom bi ga, kao ubod pčele, povratila ona nejasna strepnja. I opet bi se

sve vraćalo na isto: novi pokušaj da se drugim mislima izbori za san. Možda je baš ova grozničava namjera da se konačno ispava, bila najveća smetnja i razlog što u tome nikako nije uspijevao.

Već iznerviran zbog brojnih neuspješnih pokušaja, Bogdan je ustao i prišao jedinoj vatri koja je još gorjela. Pored vatre sjedio je Bekir, boležljiv i tih čovjek koji je prije godinu-dvije proglašen invalidom rada. Oko njega su, povaljeni na zemlju, ležali: njegova žena, kćerka i dva već odrasla sina. Prekriveni ćebadima, svi su spavali. Samo je Bekir ukočeno gledao u vatru i s vremena na vrijeme pijuckao rakiju iz polulitarske boce, na kojoj je još uvijek bila nalijepljena etiketa fabrike piva

Bogdanov dolazak nije ga iznenadio; svi su već navikli da ga vide uvijek budnog. Ponudio ga je ćutke rakijom, što je Bogdan rado prihvatio, jer mu se sada zaista pilo: i zbog malopređašnje nervoze, a i zbog nade da će ga piće možda uspavati.

Sjedili su tako, jedan uz drugog, gledali u vatru i kao zanijemjeli pljuckali pred sebe. Prije zemljotresa nisu se ni poznavali, pa i poslije, jedva da su izmijenili koju riječ, ali, su ove noći sjedili zajedno kao da se godinama znaju, toliko da više nemaju jedan drugome šta da kažu.

Dugo su tako sjedili. Ne samo bez riječi nego ponekad i bez misli. To je naročito osjećao Bogdan, jer je konačno primijetio da se sav opušta i postaje sve umorniji. Negdje oko tri sata iza ponoći bio je na izmaku snaga. Primijetio je to kad ga je Bekir opet ponudio rakijom. Više mu se nije pilo. Želio je samo da nađe neko pogodno mjesto gdje bi se opružio i zatvorio oči koje su ga nepodnošljivo pekle i širile tupi bol, prema čeonim kostima i zatiljku.

— Laku noć — promrmljao je Bekiru, i tromo, zanoseći se u hodu, nestao u mraku.

Uz put se spotakao o neki panj i pao. Ovo ga, na trenutak, osvijesti.

Oslonivši se na ruke, napravi pokret kao da će da se digne, ali ga snaga izdade, glava mu klonu na zemlju, i tako konačno utonu u san.

Ne za dugo.

***

Kaporovom ulicom kliziła je velika crna limuzina.

Zastala je kod prolaza za Konvikt, a onda skrenula, polako, ulijevo. Iznenadna svjetlost farova prenu Bekira, koji je, ostavši sam, također počeo da drijema.

Primjetio je kako iz automobila izišđoše neki nepoznati ljudi.

Prišli su njegovoj vatri, jer je kod nje bilo najsvjetlije.

— Zdravo, druže — pozdravi ga crnomonjast mlađi čovjek, kratko podšišane, grgurave kose.

— Zdravo — odgovori tiho, još uvijek sanjivi Bekir.

— Koji je ovo punkt? — nastavi crnomonjasti. — Je li to taj Konvikt?

— Jeste.

— A gdje je Bogdan?

— Tu negdje. Prije pola sata sjedio je sa mnom.

— Vidim; pili ste — javi se čovjek visoka čela, krupnih crnih očiju.

— Jesmo, pa šta?

Pridošlice se nasmijaše.

Bekir ih presiječe pogledom.

— Probudićete ove ljude — reče prijekorno.

Ove riječi zaustaviše smijeh, koji i nije bio mnogo glasan.

Bekir odjednom shvati da su ovi ljudi sigurno neke važne osobe, čim su u ovo doba noći došli u ovako velikom automobilu. Neko nejasno uzbuđenje prostruji mu kroz grudi, zbog pomisli da je maločas bio previše odbojan.

— Izvinite, drugovi — reče ustajući. — Trebate li, baš Bogdana — glavom?

Crnomonjasti se osmjehnu predusretljivo.

— Da ga potražimo — predloži.

Zaputili su se između ugaslih vatara i tiho, na prstima, prolazili pored ljudi koji su ležali na slami, daskama, poneko na zemlji prekrivenoj ćebetom, — svi priljubljeni jedno uz drugo, da bi im bilo toplije. Ponegdje je žar usamljene cigarete odavao da ih ima i budnih. Onih koji su pušili i ćutke posmatrali nepoznate ljude.

Kad su već mislili da neće pronaći Bogdana, odjednom ga ugledaše kako, onako širok i dugonog, leži potrbuške, zagnjuren u zemlju.

Ovaj neočekivani prizor zaustavi pridošlice.

Obišli su već desetine punktova, ali još nigdje nisu vidjeli čovjeka da spava ovako: nepomičan, na goloj zemlji.

Živko Babić, koji je znao da je Bogdan srčani bolesnik lecnu se i gotovo ustravljeno prignu nad svog starijeg zemljaka.

Začuo je hrapav i šištav dah usnulog, koji je spavao otvorenih usta i duvao u izgaženu travu pod sobom.

Živko se na trenutak premišljao da li da ga probudi, ali pomisao da Bogdan spava na goloj zemlji pokrenu ga, i on zadrma rame usnulog.

— Bogdane, ustani!

Kad je vidio da se ovaj ne budi, prodrmao ga je još jače.

— Probudi se... Ustani — ponavljao je sve glasnije.

Bogdan se napokon pokrenu, ali se ne probudi, nego samo okrenu glavu na drugu stranu.

— Prehladićeš se — Živko zastade i odjednom podviknu — U s t a j!

Bogdan skoči kao oparen i zagleda se u pridošlice onim razrogačenim pogledom koji, iako su oči širom otvorene, još uvjek jasno ne vidi šta je pred njim i gdje se i sam nalazi.

— Žiko! Žika! — reče mu meko crnokosi, pokušavajući da ga značenjem svoga imena vrati svijesti.

Bogdan se osmjehnu, što je značilo da ga je prepoznao, ali je, u stvari, još uvijek bio u onom prelaznom stanju između sna i jave, u kome čovjek još uvijek nije siguran da li ono što vidi sanja, ili to stvarno postoji.

Zato nije ni bio svjestan ko su ti ljudi koji mu govore svoja prezimena i rukuju se sa njim.

Kad ih je vodio po zbjegovima uz Vrbas, bilo mu je nezgodno da ih opet pita ko su. Ali, po tome kako su sa njima razgovarali Žiko, Mihajlo Đonović i Mišo Popović, koje je znao, pretpostavljao je da su to neki visoki rukovodioci iz Beograda ili Sarajeva. Konačno, za njega to nije bilo toliko ni važno, jer je vidio da su oni, pa makar ko bili, saosjećajno razgledali razbacane ljude, koji su ležali u gomilama, sanjivo zaklanjajući gole glave od vjetra koji je, jedva čujan, ali sve hladniji, nadolazio iz mraka gdje je šumio Vrbas.

Početak zore počeo je da rastjeruje još uvijek mračnu noć.

Rastali su se pred Dječjom bolnicom. Bogdan se polako uputio prema Konviktu. Kad je već prišao onom prolazu sa ulice, osjetio je kratak bolni ubod na lijevoj strani grudi. Iznenadna malaksalost prođe mu cijelim tijelom. Noge ga nisu držale.

S naporom je sjeo na rub pločnika i široko otvorenih usta udisao hladni vazduh, jer ga je iznutra nešto gušilo i stezalo mu dah.

***

Širokom ulicom, s druge strane Vrbasa, promicala je ona crna limuzina. U njoj su sada bili samo Živko i njegov šofer Miralem. Slušali su prve ranojutarnje vijesti. Spiker je nabrajao brojne darodavaoce iz zemlje i sve brojnije iz inostranstva. Na kraju je ženski glas čitao poruke upućene rođacima i prijateljima u porušenom gradu.

Poslije vijesti, zvuci vedre melodije ispuniše unutrašnjost automobila: negdje daleko, od ovih opustjelih ulica, započinjao je još jedan običan dan.

Živko ugasi radio-aparat i sanjivo reče Miralemu:

— Skreni malo.

Šofer ga ćutke posluša.

Za ove četiri noći »skrenuo je malo«, samo tri puta. Zastali bi ne više od petnaestak minuta, jer ga je uvijek probudio odlučni Živkov glas.

— Dosta je bilo spavanja. Vozi u Štab.

Ovoga jutra parkirao je kola na pločniku ispod široke krošnje jednog kestena, na kojoj su dživdžukali već probuđeni vrapci.

— Probudi me za pola sata — reče mu Žiko, jedva čujno i sklapajući sanjive oči.

Nebo je postajalo svjetlije. Činilo se da će dan biti, za ovo vrijeme godine, veoma topao, ali oblačan; jedan od onih sparnih dana kada je nebo teško, spremno za kišu, koja se skuplja gušeći jesenji vazduh, pritiskujući drveće i sumorne ljude.

X

Tog jutra u Domu kulture bilo je vrlo živo. Pošto je u gradu rijetko koja zgrada bila ovako masivno građena, mnogobrojna nadleštva su iz svojih porušenih kancelarija prešla u široke prostorije Doma kulture. Tako je Privredna komora zaposjela, sa svojim širokim činovničkim stolovima i visokim ormarima, salon gdje su se ranije održavale slikarske izložbe. U sobi do ove, smjestio se opštinski Srekretarijat za informacije, a u velelepnom ambijentu gradske čitaonice — na spratu — postavljeni su kreveti za brojne novinare, koji su do prije dan-dva takođe provodili noći na otvorenom. Tu, ispod teških starinskih lustera, kraj zidova obloženih tamnom hrastovinom u duborezu — zvrčali su telefoni, šuštale magnetofonske trake, premotavali se filmovi u kamerama, sa kojima su rukovali uglavnom mlađi ljudi: u džemperima, umorni od nedovoljnog spavanja, ali neumorni u svom poslu i nastojanju da svoje redakcije što je moguće ranije obavijeste o najnovijim događajima iz porušenog grada.

Ovakav naporan tempo bilo je vrlo teško izdržati. Zato su za skoro svakim stolom stajale brojne boce, uglavnom ispijenih žestokih alkoholnih pića. U kratkim pauzama između brojnih, sjednica, koje su održavane u malom amfiteatru Vijećnice, ili između telefonskih razgovora sa svojim redakcijama, novinari su navraćali u zadimljeni, pretopao od mnogih ljudi, bife Doma kulture. Tu bi, uz šank, popili poneko piće, a kad bi se oslobodila mjesta oko kojeg stola, brzo prisjedali, razmjenjivali informacije i zagledali rijetke žene koje bi se ovdje zatekle, ili slučajno ušle da nešto kupe.

Plavokosa, stasita Nađa, koja je radila kao daktilografkinja u Sekretarijatu za informacije, izazivala je posebnu buru komentara, ali i dobacivanja, dok je onako uspravna nosila kafe ili neku drugu porudžbinu u svoju kancelariju.

Najčešći i gotovo stalni gost bifea bio je beogradski novinar Tihomir Lešić. Onako zelenook, sa kosom nabačenom na čelo, rijetko kada bio je trijezan. Mnogi koji su ga ovakvog sretali, sutradan su bivali nemalo iznenađeni, čitajući njegove članke sa mnogobrojnim činjenicama i veoma trijeznim rasuđivanjima, ali još više s toplinom napisane riječi koja je nalazila najsigurnije puteve do ljudskih srca.

Sticajem okolnosti došao je u Banjaluku uoči zemljotresa, i od tada je nije napuštao. Pio je neumorno. A često, kao da ga odjednom nešto pokrene, podizao ruku i započinjao svoje tirade, zapličući jezikom i zbunjujući oštrinom svog pogleda slušaoce, koji su ga površno slušali, ali su sutra ove iste rečenice, neznatno izmijenjene, čitali u najpoznatijim beogradskim i sarajevskim listovima. Iako većinu ljudi pretjerana količina alkohola uspravljuje, kod Lešića je bilo obrnuto: tek tada bi, izgleda, oslobođen svih

kočnica pisao najbolje, a to su uvijek one riječi koje pogađaju direktno, istinito.

I ovog jutra pojavio se iznenada; raširenih ruku, podbulog osmijeha i pomodrjelih očiju, ušao je kao poplava. Ljudi su mu pravili prolaz, uklanjali se, iako ga nisu poznavali; pretpostavljali su da treba tako da čine, ovako raspoloženom čovjeku.

Uz visoki šank stajali su Bogdan i Pavle. Čekali su Mišu Popovića, koji je svaki čas trebao da se pojavi iz Vijećnice. Ugledavši Bogdana, nasmiješeni Lešić uputi se prema njemu.

— Prijatelju, šta ćeš da popiješ?

Nekada i najobičnije riječi, koje se svaki čas izgovaraju, mogu da imaju poseban smisao, pogotovo ako su kazane ljudima koje prvi put vidimo. Ovoga puta raspoloženom novinaru nije pao na um prikladniji način da se približi tamnoputom snažnom čovjeku, koji je imao onaj poseban pogled, svojstven samo izrazitim ličnostima. Zato je, vođen onim neobičnim instinktom svoje profesije, na najjednostavniji način stupio u razgovor sa Bogdanom.

— Hvala Vam... Prepun sam alkohola.

Duboki glas nepoznatog još jače je privukao Lešića, jer ga je i ovo uvjerilo da je njegova pretpostavka bila na svom mjestu.

— Mnogo se pije, ovih dana? — upita Bogdana.

— Da... Tako se najlakše bježi od svega.

Ovaj odgovor pokoleba novinara. Nije očekivao malodušnost. Ali se nepoznati dopuni.

— Bježi, ali ne predaje se — osmjehnuo se onim karakterističnim osmijehom, koji je Lešić ovih dana viđao na mnogim ljudima; čak i kod Vase Trivanoviča, oca male Snježane, prve žrtve zemljotresa. Pričao mu je o tupoglavoj sporosti Uprave gradskog groblja, koja mu nije dozvolila da sahrani djevojčicu sve dok nije donio prepis iz liste mrtvih. Na tvrdom

licu ojađenog čovjeka, pojavio se osmijeh, sličan kao u ovoga tamnookog neznanca.

— Šta ćete, budale su svuda iste — rekao je to, kao da opravdava pred novinarom ograničenost ovih svojih sugrađana.

Za obližnjim stolom, onim istim za kojim je sjedio uoči svoje smrti Simo Maunaga, bilo je vrlo bučno. Rade Bašić, čuveni kozarski partizan, pisac i penzionisani general, koji je u Banjaluci išao u školu prije rata, pozdravljao je svakog od novoprispjelih starih drugova ljubljenjem i nazdravljanjem. I on je ovdje već nekoliko dana. Došao je sa suprugom iz Beograda. Kod njenih rođaka spavaju po dvoje u krevetu, i nije im sigurno udobno. Ali, znali su da će tako biti, a došli su da budu uz svoje i da kao nekada u ratu, zajednički podijele zlo, da bi im svima bilo lakše.

Znao je Rade dobro da bi u ovakvoj situaciji bilo najbolje da rođaci njegove supruge odmah pređu kod njega, u Beograd, ili kod drugih rođaka; ipak do toga nije došlo. Najveće zlo svake nesreće nije u samoj nesreći, nego u nevjerovanju ljudi da se baš njima ona dogodila. Zbunjeni iznenadnim događajima, otupjeli, neosjetljivi za sve što se oko njih događa, mnogi ljudi se prepuste svojoj sudbini i nesvjesni šta čekaju, na kraju otkriju da nisu ništa ni čekali, nego su samo trpjeli posljedice nesreće s kojom nisu mogli lako da se pomire.

To čudno čekanje obuzelo je mnoge stanovnike porušenog grada. Naročito starije ljude. Iako su iz cijele zemlje stizali bezbrojni pozivi pojedincima, čitavim porodicama, hiljadama nejake djece i penzionerima, koji su ostali bez krova nad glavom, veoma mali broj pozvanih napustio je svoje porušene kuće. Trebalo je da prođe prilično vremena da ljudi odžale sve one napore i odricanja koje su godinama činili

gradeći svoje kuće, nabavljajući krevete, ormare, stolove, posteljinu — sve što je potrebno za udobniji život. I sada, odjednom, sve to napustiti i prepustiti ovako nezaštićeno kiši koja svakog časa može da izbije! To nemirenje sa posljedicama nesreće i zabrinutost zbog mogućnosti da ona postane i gora, vezivalo je starije ljude da ostanu tu, gdje su već odavno odlučili da uz svoju djecu i unuke provedu ostatak života.

Ova tvrdokorna upornost postradalih podsjećala je Radu Bašića na one hiljade kozarskih seljaka koji su se poslije strašne kozarske ofanzive vratili u svoja porušena sela na planini, i pored zgarišta nekadašnjih kuća podizali kolibe i opet počinjali život: u šumištima, na krčevinama pored potoka ili na visovima kozarskim, sa kojih su prvi put, kad su se nekada davno rodili, ugledali široko Sansko polje i bezbrojna sela od Potkozarja do Ljubijskih planina i još dalje prema Grmeču.

Svi ti ljudi su u posljednji čas izbjegli uništenje, jer su partizani uspjeli da probiju njemačko-ustaški obruč i da se sa stanovništvom povuku na oslobođeno područje, prema Podgrmeču. Pa ipak, poslije svega nekoliko mjeseci, ljudi su krenuli nazad. Niko ih nije mogao zaustaviti. Partizani to nisu ni pokušali: i sami većinom seljačka djeca, znali su dobro onaj čudni poriv koji nosi u sebi svako ko se rodio i odrastao, a pogotovo ostario u svom selu, na svojoj planini, u kojoj su svaka šuma, svaki brijeg, pa i oblaci koji samo s jedne strane donose kišu — sastavni dio ljudi koji tu žive.

To isto događalo se i sada, u srcima sinova potkozarskih seljaka. I ne samo njih, nego i svih onih koji su se ovdje doselili iz Lijevča, Podgrmeča, Janja, a možna najviše u dušama rođenih Banjalučana koji su, iako u poodmaklim godinama, uporno čekali kraj

razvalina svojih kuća i, gledajući u uspravne fasade višespratnica, preželjkivali čudni preokret: da će sutra, prekosutra, sve biti isto kao što je i bilo — opravljeno, bez ruševina, spokojno. Tako su željeli, ali su i dobro znali da su ove uspravne zgrade samo obmana očima, jer iza onih čak nepolupanih prozora stoje dopola srušeni pregradni zidovi i popucala stepeništa. Sve to vide umorni ljudi unutrašnjim očima i pitaju se koliko će trebati godina, koliko napornih dana, da se sve to popravi i opet bude onako kako je bilo. Da li će imati dovoljno snage da sve ovo izdrže, u gradu gdje su sve bolnice i većina škola ruševine? Hoće li ljudi iz drugih krajeva zemlje održati obećanja koja ovih dana pristižu sa svih strana? Većina vjeruje, ali ima i onih koji sumnjaju.

Sve ovo poznato je i Radi Bašiću. I sve ga, opet, podsjeća na rat; i onda su vjera i sumnja preplitale misli svakoga čovjeka, i onda se lijegalo sa željom da će sutra biti bolje, ali i sa sumnjom da bi možda moglo biti i gore. Nikada u normalnim prilikama ne mogu kod ljudi biti tako izoštrene krajnosti, kao što je to slučaj u katastrofalnim situacijama: ratu, poplavama, ili zemljotresu. Tek tada, svaka lična nesreća postaje još teža, kad vidimo oko sebe i nesreću drugih; ali istovremeno i lakša, jer je dijelimo sa svima. Možda baš zato, poneseni zbivanjima oko sebe, lakše vjerujemo ako i ostali vjeruju, ali i lakše sumnjamo, ako se počne sumnjati.

— Zdravo, generale! — prekinu Bašića u razmišljanju neki promukao glas.

šicom u ruci. Poznavali su se odavno, a najčešće ga je sretao ovakvog — namjerno teatralnog, naoštrenog kao da samo očekuje najmanji povod da se tobože posvađa, ali, u stvari, spremnog na široko grljenje i ljubljenje umjesto običnog rukovanja.

— T i h o! — Rade se iskreno iznenadi i obradova! Ustao je da se rukuje i dodao — Ostavi to generalisanje za drugu priliku, a sada sjedi s nama.

Nikako! — Lešić je bio u svom elementu, — Prvo jedan pravi — slovenski — pozdrav, onda jedna runda pića i tek tada biću počašćen da sednem sa Radom Bašićem.

— Vrlo duhovito, nema šta — upade u razgovor jedan momčić sa dugom kosom i otvorenim podsmjehom.

Bio je to jedan od onih mladih besposličara koji uvijek nađu pogodnu priliku da se u kafanama priključe starijima — koji imaju podebeo novčanik — i naručuju piće nikada samo za sebe, nego uvijek za sve koji sjede za njegovim stolom.

— Ma šta kažeš, mali! — odbrusi mu Lešić i podviknu — K e l n e r! Piće za mladiće... A ovom braci — čašu mlijeka.

Svi se zasmijaše.

Konobar u besprijekorno čistoj bluzi pojavi se kao da je iznikao iz zemlje.

Ova gotovo nametljiva bjelina tkanine odudarala je neprirodno naspram oznojenih, neobrijanih ljudskih lica. Postavljao je na sto plastične čaše, jer je zbog moguće zarazne epidemije u čitavom gradu bila zabranjena upotreba staklenih; redao ih je vješto, sitnim pokretima, poput mađioničara uoči nekog od svojih čuvenih trikova.

Po zadimljenoj kafani ne prestaju da se kreću televizijski reporteri, ogrnuti bundama.

Neki dolaze sa snimanja, a drugi se tek spremaju da pođu.

Zdravko Kukrika naumorno objašnjava jednom povisokom novinaru da se ne slaže sa nekim njegovim člankom. Visoki ga pažljivo sluša, jer zna da je Kukrika najobavještenij čovjek u gradu, ali se ipak

u njemu nešto opire načelniku Sekretarijata za informacije. Uvjeren je da je pisao nezlonamjerno, od srca, i uvjeren je da je to u ovakvoj situaciji jače i od tvrdoglavih činjenica. Ipak, na kraju, nalaze zajedničko mišljenje i srdačno se rukuju.

Lešić se okreće Bašiću sa namjerom da mu nešto kaže, ali u tom trenutku potmuli udar uzdrma zidove, zazvecka bocama na šanku i utiša sve razgovore.

U nastalom muku sve ljude obuze napregnuto osjećanje opasnosti, koja još uvijek lebdi nad gradom u kome se nalaze.

Svi se osjetiše sitnim i nemoćnim pred nadmoćnom stihijom, koja se poigravala sa njihovim nervima, i nenajavljena, svakog časa, podsjećala na svoju prisutnost.

***

Ovaj iznenadni jutarnji udar opet je uznemirio sve ljude, jer se jače podrhtavanje zemlje, do sada, uglavnom događalo noću, onda kada preumorni ljudi spavaju, pa im se ponekad čini da ove kratke potrese samo sanjaju. Međutim već u zoru, kada počnu prvi ljudi da se razbuđuju, začas se sazna koliko je potresa bilo prethodne noći, u koje vrijeme su se dogodili, jer uvijek ima budnih, čijoj pažnji ništa ne promakne.

Međutim, danju je sve drukčije; svi ljudi su budni, svi svjesni da svaki manji zemljotres može da bude samo prethodnica jačeg i razornijeg, svi opsjednuti gorkim iskustvom da su oba razorna potresa bila u dnevnim časovima, i što je najgore, svako na svim

licima vidi one misli koje i njega proganjaju. Sve su to uzroci koji su činili dnevna podrhtavanja zemlje gorim od onih noćnih.

To isto preživljavala je i Jelena, kad je uplašeno zastala pred Dječijom bolnicom, gdje ju je zatekao ovaj kratki udar. Ipak se brzo povratila i krenula prema obali Vrbasa. Ima već više od jednog sata kako traži Olju. Još u osam sati ujutro kćerka joj je rekla da mora ući u Gimnaziju, jer je navodno radio-stanica javila da učenici Gimnazije dođu pred zgradu škole radi formiranja radnih brigada.

Jelena je nešto kasnije, bez nekog određenog razloga, posumnjala u kćerkine riječi i počela da se raspituje kod drugih žena, koje su također imale djecu u srednjim školama. Niko od roditelja nije znao za tu radio-vijest o formiranju đačkih brigada, iako su svi imali prilike da viđaju omladince sa zaštitnim šljemovima, koji su često prolazili ulicama, na natovarenim ili praznim kamionima. Uvjerivši se da ju je kćerka obmanula, postajala je sve ljuća, ali i upornija da je pronađe.

Na Haremu nije je vidjela, a ni u voćnjacima pored zapuštenog muslimanskog groblja, gdje se nalazio jedan od zbjegova. Svuda je nailazila na mnoštvo ljudi. Onako ozbiljna i povezana maramom, Jelena je zapitkivala nepoznate žene da li su vidjele djevojku sa bijelom kosom i crnim očima, u vrlo kratkoj crvenoj suknji. Viđali su — odgovarale su — mnoge »obojene« plavuše, bilo ih je i crnookih, ali nijednu u crvenoj suknji nisu primijetili. Jelena nije objašnjavala šta joj je djevojka koju traži, a to je posebno podstrekavalo radoznalost žena. Pratile su je kako prilazi drugim grupama i opet se raspituje. Pretpostavljajući najnemogućnije varijante, žene se nisu dosjetile najobičnijem: da, u stvari, majka traži kćerku. Neke su, doduše, napomenule ovu mogućnost,

ali bi bile brzo razuvjerene od onih koje su tvrdile da ta žena otvoreno kaže kako joj ta plavuša, koju traži, nije kćerka. Premda je i među ovim ženama bilo takvih koje su se zbog ovog ili onog razloga znale da crvene zbog svojih kćerki, nijedna nije mogla shvatiti da se neko može toliko stidjeti, da za rođeno dijete kaže da nije njegovo. Ali, Jelena je i ovdje imala, kao i u mnogim drugim stvarima, svoj stav. Ako već najbliži susjedi znaju da joj je ona »bjela vrana« kćerka, ne moraju i drugi. Zato se pred ovim nepoznatim ljudima i ženama, odricala kćerke, iako je postajala sve zabrinutija što je nigdje ne nalazi.

Premda je bila opsjednuta ovim traganjem, ponekad je nezadovoljno gunđala, jer je primijetila da su na ovim zbjegovima mnogi već dobili šatore. Po svom običaju i ovo je objašnjavala onako kako je njoj odgovaralo: »Onaj Bogdan zna samo da se dere! Zato i nije još dobio šatore!«

Da se bar malo potrudila i upitala one koji su podizali šatore, mogla je saznati da su to većinom radnici Fabrike »Rudi Čajavec«, koji su dobili šatore od svog preduzeća, a ne od Štaba na Mejdanu, od koga je jedino zbjeg kod Konvikta mogao da ih dobije.

Ali i ovdje je šatora bilo malo: zato su mnogi pravili druga privremena skloništa. Bile su to najčešće drvene nadstrešnice. Ljudi su ih užurbano dizali, testerisali daske, zabijali direke u tvrdu zemlju, odustajali na trenutak, jer bi se grubo istesanom drvetu nešto ispriječilo na putu, vadili direk i snažnim udarcima pijuka produbljivali rupu, a lopatama izbacivali crnu zemlju i bijeli šljunak. Ponekad bi obrisali oznojena lica, zagledali se u oblake koji su postajali sve brojniji i onda još snažnije zamahivali pijukom, znajući da jedino ubrzanim radom mogu blagovremeno podići krov nad glavom, i zakloniti se od kiše koja će, do noći, sigurno pasti.

***

Gomilanje sivkastih oblaka posmatrala je i Olja. To joj je uvijek pričinjavalo posebno zadovoljstvo. Čas su joj ličili na razigranu debeljuškastu djecu, a kad bi naišao neki veći i tamniji, izgledao joj je kao da neki rasrđen stariji čovjek, ogrnut modrim plaštem, plaši i rastjeruje mališane. »Svi su oni — ti stariji — dosadni. Zašto nas ne puste jednom na miru?«

— Šta si to rekla? — upita je Mišo.

Olja, primijetivši da je razmišljala naglas, prasnu u smijeh.

— To se... meni... smiješ? — zamuca Mišo i zbunjeno obori pogled.

Olja se pridiže, oslonjena jednom rukom na zemlju, na kojoj je ležala cijelo vrijeme.

— Smijem se svojoj majci — reče.

— Teti Jeleni?

— I tebi, zvekane jedan.

Mišo se popustljivo nasmiješi; bio je već navikao na ovakav način Oljinog izražavanja.

Prošla su skoro dva mjeseca otkako se potajno sastaje sa Oljom. Ona mu se već dvije godine sviđala, još dok je bila mršuljava djevojčica. Ali kada je počela da se pretvara u djevojku čvrstih izazovno uspravnih grudi, a pogotovo kad je obojila kosu i počela da nosi mini suknje, koje su otkrivale njena gipka bedra, Olja mu je zavrtjela glavu.

Primijetio je da se slično događalo i sa većinom njegovih drugova. Olja je za sve mladiće u ulici bila najljepša djevojka u gradu. Ubijeđeni u ovo, svi su je priželjkivali. Ali baš zbog toga i bojali se da joj otvoreno iskažu svoje osjećaje.

Bili su previše zaljubljeni da bi mogli rizikovati da izgube bar njeno prijateljstvo.

Zato su svi, na raznorazne načine, pokušavali da joj budu što simpatičniji prijatelji. Ponekad bi neki hrabriji napravio aluziju da mu se djevojka dopada, ali bi Olja sve ovakve izjave brzo skretala na šalu. U stvari, ona je vrlo dobro znala da je svi obožavaju i to joj je pričinjavalo veće zadovoljstvo nego da je samo jedan voli.

Mišo joj je u početku bio čak mrzak. Razlikovao se od drugih, ne samo stasom nego i svojim držanjem: sa svima, pa i sa njom, razgovarao je uvijek sa visine i izgledalo je da ga jedino fudbal i sviranje na gitari iskreno zanimaju. Baš zato, iako je imao najljepši glas i veoma istančan sluh — Olja mu je često prebacivala da pojedine melodije pjeva pogrešno i da njegovi drugovi to čine mnogo bolje. Mišo je sve ovo trpio i pravio se nezainteresovan, iako je svaku noć maštao o Oljinim očima, i jedino tada, sam, u krevetu, mogao neskriveno da uživa u svim onim trenucima koje je preko dana pamtio, a koji su bili vezani za nju. Oblačio ju je opet u njemu dobro poznate Oljine haljine, zamišljao je u drugim, koje je viđao u ilustrovanim časopisima, a vrhunac zadovoljstva je doživljavao kad bi je, omamljen snom koji ga je obuzimao, stiskao uz sebe, bar u mašti.

Olja je tek ovog ljeta, kad se vratila s mora, otkrila da joj Mišo nije baš mrzak. Naprotiv, prvi put u životu je uzdrhtala, kad ga je poslije dvomjesečne pauze opet vidjela. Opaljen suncem, vitak, sav u bijelom — izgledalo joj je da nikada u životu nije vidjela ljepšeg mladića. I tako je počelo. Zapravo, ona je učinila prvi korak. Upitala ga je gdje je tako lijepo pocrnio i predložila mu da tog popodneva zajedno odu na Vrbas da se sunčaju, jer je još uvijek vrijeme bilo lijepo.

Ubrzo su svi mladići u ulici saznali za njihove odlaske na rijeku. Neki su zavidjeli, ali je za većinu Mišo postao pravi heroj — neodoljivi zavodnik, kakvim su svi, u tim sedamnaestim i osamnaestim godinama, željeli da postanu.

Međutim, »neodoljivi zavodnik« bio je sve, samo ne to.

Olja, iako još vrlo mlada, spadala je već u one buduće žene koje isuviše vole sebe da bi u bilo čemu gubile svoju poziciju u odnosu na muškarce. Čak mu, za cijelo ovo vrijeme, nije dozvolila ni da je poljubi. Istina, Mišo je u nekoliko navrata uspio da joj ukrade nespretan poljubac u oko ili kosu. Ali, ove »drskosti« bile su vrlo opasne, jer bi se Olja tada toliko narogušila, počela da ga naziva »idiotom«, »kretenom«, »zvekanom«, i sličnim izrazima; jednom prilikom čak mu je opalila šamar.

Tako rasrđena, poput tigrice, nije nimalo nalikovala na onu tihu i uvijek uplašenu djevojku koja je pokorno i hitro izvršavala svako majčino naređenje. Naprotiv, tek sa Mišom, postajala je njena prava kćerka: prkosna, tvrdoglava, gruba i spremna da daje najbesmislenija naređenja svom popustljivom mladiću, koji je često i sa suzama u očima, sve trpio.

Tako je bilo i ovog puta.

— Znaš, Olja... — Mišo zastade, iako je upravo htio da je upozori da on nije »zvekan«, kako mu je maločas rekla.

Olja ga prezirno odmjeri.

— Šta si zavezao: reci! — brecnu se na njega.

Mišo se preznojavao, borio se sa sobom, da je zamoli za pažljiviji odnos prema njemu. Pretpostavljajući da će se ona samo nasmijati, kad joj to bude rekao, prećutao je odgovor.

— Baš si budala — nastavljala je Olja kroz smijeh. — Šta me se bojiš? Nisam je zemljotres!

— Gora si i od njega! — izleti iz Miše.

Olja se zasmija. Neobuzdano. Toliko da se onemoćala od smijeha osloni na mladića, koji iskoristi priliku i poljubi je u lice.

Djevojka odjednom poskoči i, poput narogušene mačke, udari mu dva kratka šamara.

***

— Gdje li je, sveca joj njenog rospijskog! — gunđala je Jelena, dok je stajala na obali Vrbasa i posmatrala dva para koji su zagrljeni sjedili na travi, ne primjećujući nikog i ne misleći ni o čemu.

Iz jedne srušene kuće ljudi su, preko ruševina, spuštali kauč sa koga se osipala prašina.

Jedan postariji čovjek, koji je kopao plitki kanal oko tek postavljenog šatora, stajao je s nogom na ašovu, zagledan u Jelenu.

Ona se lecnu, naglo okrenu i pođe niz obalu.

Stotinjak metara dalje, raspoložena Olja trčala je uz samu rijeku, preskakala s kamen na kamen, ponekad zagazila bosim nogama u vodu i sa uzvikom skakala iz hladnog plićaka na meku travu, po kojoj je ubrzavala trk, mlatarajući cijelo vrijeme zimskim čizmicama i đačkom torbicom koje je držala u jednoj ruci. Na kraju je zadihana, ali nesmanjeno vesela, posrnula i pala na zemlju. Mišo brižno pritrča da joj pomogne, ali se djevojka odjednom zagleda u njega i prestade se smijati. Naredila mu je da sjedne.

Mladić je posluša, a ona, sa nekom čudnom odlukom u očima, ustade i stojeći nad njim, pridiže mu grubim pokretom glavu, i onim već uobičajenim ljutitim tonom reče:

— Imaš li ti ogledalo kod kuće? Kakva ti je to frizura? Sad ću ja tebe da udesim!

Hitro je otvorila školsku torbu i iz jednog pregratka izvadila pribor za dotjerivanje. Odabrala je češalj i makazice.

Tek tada, odlučno se okrenula mladiću.

Mišo uplašeno pokuša da ustane, ali ga Olja nasilno vrati u sjedeći položaj.

— Ne mrdaj — reče mu.

Mladić pokuša da je spriječi.

— Olja, nemoj molim te... Zezaće me klapa.

— Ćut' — djevojka je bila neumoljiva. — Sad ću ti napraviti šiške, k'o Ringu!

Prošla je češljem kroz mladićevu kosu nekoliko puta i nabacila mu je preko lica. Zatim je sitnim mačkastim pokretima, za razliku od prethodnih — nježnim, skoro milujućim, počela da namješta buduću Mišinu frizuru, koji je zbog ove njene iznenadne mekoće odjednom prestao da se opire, opustivši se pod ovim toplim dodirima voljene djevojke, koje je do sada samo u maštanjima doživljavao.

Zato je poslušno, čak sa osmijehom na licu slušao frakanje makazica, gledao kako se niz bijele Oljine ruke kližu srni čuperci njegove kose i bio presretan što ima tako neobičnu i lijepu djevojku.

Olja je brzo završila dotjerivanje mladićeve frizure. Malo mu češljem popravila kosu na tjemenu, i sa strane.

Ne ispuštajući makazice, zaglavljene među prstima, podigla je rukama Mišinu glavu.

Bila je oduševljena svojim djelom.

— Sad si pravi... Moderan... i lijep.

Zagledana u krupne kestenjaste mladićeve oči, iznenada je osjetila onaj isti drhtaj kao prije dva mjeseca. Glava joj se, kao privučena magnetom, spu-

stila prema njemu. Zažmirila je i poljubila njegove zažarene usne.

U Miši je sve zabuktalo od neočekivane sreće. Čvrsto je obujmio djevojčin vrat i njen gipki struk. Oko svog vrata osjetio je Oljine tople mišice i privukao je na sebe.

U tom trenutku pojavi se Jelena.

Kad je ugledala svoju kćerku kako leži na nekom mladiću, kojeg u prvi mah nije mogla da prepozna, učinilo joj se da će pasti u nesvijest od zaprepašćenja. Posebno se zgrozila zbog ovog položaja; najcrnje misli projurile su joj u magnovenju kroz glavu.

Bijes koji se u njoj kupio već satima, otkako je u potrazi za kćerkom, odjednom je prokljućao iz nje.

Pritrčala je paru koji je, ne primjećujući ništa, nastavio sa ljubljenjem i milovanjem, i kao sumanuta počela da udara rukama, nogama.

— Tu li si, kurvo jedna... Kurvetino! — ponavljala je udarajući sve jače, ne samo kćerku nego i mladića, koji je kao i Olja prekrio lice rukama i stenjući trpio sve udarce.

Kad su je već ruke zaboljele, dišući duboko i prekidajući se u riječima, zgrabila je Mišu za kosu.

— Što ti... i ko ti daje to pravo... da napadaš moju kćerku?

Mišo je oborio pogled, brisao okrvavljenu usnicu, i mucao. — Ne! — Ne-na-pa-dam! — teta Jelena.

Oslovljavanje njenog imena, opet je razbjesni. Stisnula ga je za uho.

— Otkud ti znaš moje ime, pokvarenjače jedan?

— Mama, ovo mi je prvi put — mucala je uplakana Olja.

— Šta? Kako to — prvi put? Zar se usuđuješ da mi to spominješ! Vodiću ja tebe doktoru, znaj!

Uhvatila je Olju za uho, i gurnula je pred sebe.

— Marš kući, gaduro lažljiva... Uvijek si lagala: i sa tom »poblijedjelom« kosom, koju ću čim se vratimo odmah ošišati... I jutros!... U ovakvo vrijeme, kada svi ljudi muku muče, kada pošten svijet na sve načine pokušava da napravi kakav-takav krov nad glavom, ti meni lažeš da ideš u Gimnaziju... A, ovdje, sa ovim pokvarenjakom, zbog tog vašeg seksa, sahranjuješ svoju jadnu majku.

Jelena se zagrcnu, oči joj se ispuniše suzama, ramena joj počeše drhtati, a iz nje provališe jecaji glasnog plača.

Olja, i sama uplakana, zaplaka još jače i zagrli majku. Ali se ova, kao da je neko stavio usijano željezo na njeno rame, zatrese i odbaci kćerkinu ruku.

— Ne dotiči me tim prljavim rukama — ridala je. — Sram te bilo! Kuku meni, jadnoj i prejadnoj. Gdje god krenem, svuda nezahvalnost. Pa, i od rođene kćerke. Vidim ja, sve je krenulo naopako. Nije onda ni čudo što je ovaj zemljotres doš'o!

Raščupana Olja išla je pred majkom oborene glave. Jelena ju je svaki čas gurkala.

Za njima se šuljao Mišo. Znao je da ništa ružno nije učinio. Htio je Jeleni reći da je Olja jedina djevojka u ulici koja se ne ljubaka sa mladićima, da mnoge druge djevojke njenih godina već odavno znaju, i sa muškarcima rade svašta, što njihovi roditelji ni ne sanjaju.

Ali Jeleni ništa nije moglo izagnati iz nje onaj bol, ono strašno razočaranje, koje je doživjela kad je ugledala kćerku kako leži na muškarcu.

— Šta sam ja ljudima zgriješila? — jecala je. — Uvijek sam svima pomagala, a uvijek mi se ružno vraćalo. Ona tvoja sestra, i onaj njen Bogdan, pola su mi života oduzeli... A sada i ti, njenim stopama...

Uz put su nailazili na usamljene parove. Mladi su šetali držeći se za ruke. Promicali su između de-

belih stabala kestenova uz samu rijeku. Kroz žbunje se primjećivalo lako šuštanje, neodređen žamor glasova, a ponekad i prigušeni smijeh.

Sve ovo je utišalo Jelenu. Pa i ako je prijekorno zagledala sretna lica zaljubljenih, nesvjesno je primjećivala da baš ova mladost vraća normalne tokove života gradu, u kojem se još uvijek spava pod otvorenim nebom, ali u kome, kao što uvijek biva, bezbrižnost mladih opet obnavlja već danima zaustavljenu životnu radost.

Visoko iznad rijeke i ljudi, koji su užurbano podizali pokoji šator, nadograđivali šupe, ili drijemali na blagom suncu, umorni od višednevnog nespavanja — nebo je bilo prozračno plavo; ali na strme padine Starčevice sve više se nadnosila sjenka mrkih oblaka; spuštala se niz ride šumarke, provlačila kroz rijetke voćnjake povrh Đurđevca i zatamljivala crvene krovove prizemnica, koje su se jedva nazirale kroz prašinu koju su podizali teški kamioni tegljači.

Širokom Kaporovom ulicom prolazila je kolona vojnih teretnih vozila. Vojnici sa dubokim šljemovima na glavi sjedili su na drvenim karoserijama teretnjaka, pušili, zagledali u natmurene ljude i vozili se niz ulicu, negdje prema centru grada.

***

Nešto ranije, kod Konvikta, se sve uskomešalo. Jedan debeljko, oznojen od testerisanja dasaka za šupu koju već drugi dan pravi, primijetio je odjednom da mu je nestao novčanik iz stražnjeg džepa. Pošto se, zauzet poslom, svaki čas saginjao, pretpostavljao je da mu je novčanik ispao. Znao je da se cijelo jutro pomjerao najviše desetak metara oko

svoje skoro završene šupe, pa je mislio da novčanik mora tu negdje biti. Ali, kada ga i pored pomnog traganja nije našao, počeo je o njemu da zapitkuje ljude. Pojavila su se mišljenja da ga je, možda, neko dijete u igri našlo. Pitali su i malu Fatimu, koja je čitavo jutro sa Tanjicom i ostalim društvom trčkarala okolo. Mala je zbunjeno odgovorila da nije vidjela nikakav novčanik, i čak se zaplakala, što je ovako ispituju. To je nagnalo Veru da se prvi put umiješa i prekori ljude što sumnjiče nedužnu djecu.

Tada je neko rekao da je vidio Cocu kako je prolazio ovuda i čak se prisjetio da se mladić saginjao i nešto kao čeprkao po zemlji.

— On je ukr'o. Ko će, ako ne takav! — grmnu zdepast čovjek koji je na glavi imao šubaru, iako je sunce još uvijek sijalo.

Okupljeni ljudi podržaše njegovu sumnju. Nekolicina požuri u susjedni šljivik, gdje su vidjeli Cocu da, tobože, pomaže nekim ljudima koji su podizali šator.

Ubrzo su doveli problijedelog mladića.

— Pazi ga, kakav je — šaren k'o poskok! — reče neka žena.

— Lopov ostaje lopov!

— Vračaj novčanik čovjeku.

Sa svih strana saletješe ga povici.

Coco je treptao. I od sunca koje mu je svijetlilo ravno u oči, i od ovih povika koji su postajali sve glasniji. Bio je nevin, a tek kad su ga dovukli ovamo, čuo je za nestali novčanik.

— Čekajte: kome je ukraden novčanik? — upita.

Bura ljutitih glasova, prekinu ga.

— Kako je samo napravio naivno lice?

— E, nećeš nas prevariti!

Onaj sa šubarom uhvati Cocu za kaput.

— Kad te ja uhvatim mijesiti, propjevaćeš gdje si sakrio novčanik — zareža.

— Ne diraj me — zasikta Coco i odgurnu čovjeka.

Ali njegov otpor izazva obrnutu reakciju.

Ljudi skočiše sa svih strana i ščepaše ga za ruke. Coco se očajnički trzao u gomili, koja je postajala sve veća!

Vera, koja je sjedila nedaleko, odjednom ustade i odlučna u svom ubjeđenju da Coco nije kradljivac, razmaknu okupljene ljude i unese se u lice onoga sa šubarom.

— Pustite Cocu... On nije ukrao!

Oštri pogled ljutite Vere olabavi stisak onih koji su držali osumnjičenog. Coco oslobodi ruke i zakorači ka Veri!

— Znam gdje treba tražiti novčanik — reče.

Ove riječi zbuniše okupljene, ali ih i ponovo uvjeriše u pravednost svog sumnjičenja.

— Znači, priznaješ da su i tvoji prsti umiješani — reče onaj u šubari!

— Rekao sam samo da znam ko ga je zdipio.

— Ko je taj?

— Govori!

— Mamu li mu poganu — onaj u šubari opet je bio najglasniji. — Pokaži ga da ga ja priupitam za zdravlje!

— Od tebe neće pobjeći, znaj sigurno! — reče mu sa čudnim prizvukom u glasu Coco. — Ali, taj neće lako priznati. I to znaj.

— Pa šta predlažeš? — javi se Vera!

— Drugarice Vera, znam da mi vjerujete, ali jasno mi je da mi ovi ne vjeruju, zato...

Coco je predložio da ga puste mirno i bez buke. Posebno je tražio da niko nikome ništa više ne govori o novčaniku. Ni muž ženi, ni otac sinu. Ako

njemu ne vjeruju, neka prepuste Veri da ga iz daljine prati. Primijeti li ona da je sa nekog skrivenog mjesta uzeo novčanik, neka svima kaže da je on taj kradljivac. A sada, neka ga pretraže.

Izvrnuo je pred svima džepove, i pantalona, i kaputa. Raskopčao je i košulju, preletio pogledom po licima koja su ga posmatrala, pljunuo u zemlju, i prošao između njih.

Išao je polako. Ponekad neprimjetno zagledao Veru da li ga dobro prati i napregnuto razmišljao. Poznavao je od ranije većinu ljudi koji su se našli u ovom zbjegu. Ostale je upoznao ovih dana. Znao je vrlo dobro da niko od ovih ljudi ne bi ukrao. Niko tako dobro ne poznaje po licima ljudi ovaj porok kao što to mogu oni koji su i sami krali, i kretali se u društvu sličnom sebi. To bi mogao da bude jedino neko od mlađih — bio je ubijeđen. Mala djeca nisu, jer su uvijek u društvu sa starijim, ili sa svojim vršnjacima. Znači, neko ko se obično usamljen kreće.

Ovaj zaključak otkri u Cocinim mislima jedan lik. On! Samo se on uvijek usamljen negdje muva. Radostan što je konačno riješio problem, osmjehnuo se Veri i dao joj neprimjetan znak da ga slijedi.

Pošao je u onaj šljivik, odakle su ga maločas domamili, da ga, tobože, zove Bogdan. Neko vrijeme pomagao je ostalim mladićima oko podizanja šatora, a kad su konačno razapeli — izblijedjelo od sunca, plavozelenkasto platno, iskrpljenog šatora — povukao je u stranu žgoljavog Draška i pošao sa njim prema obali.

Sjeli su uz debelo stablo jednog jablana i počeli da razgovoraju.

Vera je primijetila da više govori Draško, dok Coco samo odobrava klimanjem glave ono što je slušao. U jednom trenutku, učinilo joj se da su prestali razgovarati; Coco je čak zagrlio sitnog Draška.

U stvari, on ga je snažno stisnuo oko vrata, toliko da je ovaj počeo stenjati, neuspješno pokušavajući da se otrgne od čeličnih Cocinih ruku, koje su mu nanosile nepodnošljivi bol. Tek poslije nekoliko minuta, Coco mu je rekao, tiho i preteći:

— Dosta si blebetao. Sad slušaj mene. Prije jednog sata ukrao si novčanik? Ako ga ne vratiš, za pet minuta, ja ću te zadaviti. Nemoj misliti da samo prijetim. Već sam dva čovjeka 'vako zadavio! — Pritisnuo je još snažnije. Draškove oči ispuniše se suzama. Pokušavao je da vikne. Ali Coco mu, kao da ga miluje rukom, začepi usta. Nije mogao da izusti ni riječi, ali za to vrijeme govorio je Coco — šapatom. Opisivao mu je sada u detalje, kako je, tobože, isto ovako davio onu dvojicu. Kako će i njemu postajati sve teže da diše, i onda će, odjednom, u njemu nešto kvrcnuti i sve će da bude gotovo — umrijeće.

Sleđenim pogledom predočio mu je da će se izvući jedino ako bude sve priznao, a to samo može učiniti sklapanjem očiju, u znak potvrde da će mu pokazati mjesto gdje je sakrio novčanik. Ali, dok god Coco ne bude imao novčanik u svojim rukama, život mu je u pitanju. Tek kad mu dadne novčanik, pustiće ga na miru. Ne treba da se boji da će ga odati, jer nikome neće ništa reći.

Ima namjeru da zadrži novac za sebe.

Vera je sve ovo gledala, ali kako ništa nije mogla zbog udaljenosti čuti, strpljivo je iščekivala dalji razvoj događaja. Jedino ono »grljenje« nikako nije mogla sebi da objasni.

Poslije nekog vremena vidjela je kako i dalje zagrljeni idu prema Vrbasu. Kad su se spustili niz strmu obalu i nestali iz njenog vidokruga, žurno je potrčala do obale i krijući se iza jednog žbuna, ugledala Draška kako se saginje ispod jednog velikog kamena i vadi nešto crno i daje ga Coci.

Povukla se. Sva uzdrhtala i skoro zadivljena zbog nevjerovatne brzine kojom je Coco otkrio pravog kradljivca, prisjela je na jedan panj nedaleko od obale.

Počela je da razmišlja o Bogdanu i pitala se da li će danas konačno nabaviti šatore. Zabrinjavalo ju je i što se ne vraća Jelena, koja od jutros traži Olju.

— Evo, novčanika! — ovaj iznenadni glas, koji je odjednom začula iza svojih leđa, svu je prodrma.

— Coco, kako si uspio? Gledala sam cijelo vrijeme: samo si ga grlio i milovao.

— E, od tog »grljenja« i »milovanja« — nikad mu više neće pasti na pamet da krade! Samo, molim vas, nemojte reći ko je ukrao... Obećao sam.

Coco se osmjehnu i pođe, ali se opet okrenu i zagledan ravno u Verine oči, reče tiho:

— Hvala vam, Vera... Vjerovali ste u mene.

Otišao je vukući se naizgled lijeno, ali svaki njegov korak podsjećao je na mačka koji je uvijek spreman na skok.

Vera je, stežući u ruci novčanik, pošla prema grupi ljudi koja je još uvijek sjedila oko pokradenog. Kad su je ugledali, poustajali su i skoro ne vjerujući gledali u novčanik koji su odmah primijetili.

— Coco je izvršio obećanje — rekla je i pružila novčanik presrećnom debeljku.

— To je vanredno! — oduševi se Režek. — Coco je pravi čarobljak!

— Nisu to čista posla! — zabrunda opet onaj u šubari.

— Zašto, nisu? — siknu Vera. Opet je osjetila u sebi onu pomamnu navalu krvi koja ju je nekada svu obuzimala, kad je ni kriva ni dužna bila objeđivana od Bogdana za tobožnje nevjerstvo.

— Pa, to je jasno — čovjek u šubari bio je uporan. — Za petnaest minuta onaj kriminalac, baš on, da nađe novčanik?

— A zašto: »baš on«? — Sličnim riječima je i nju sumnjičio Bogdan: »Ti tako lijepa i mlada — da ne zapneš nekom za oko?«

— Jeste li vidjeli tog koji je ukrao novčanik?

Vera je već zaustila da mu kaže ko je kradljivac, ali se sjetila svog obećanja i u pola riječi je zastala.

— Vidjela sam, ali neću da kažem.

— Takvi uvijek imaju kompanjone, znao sam.

— Šta si ti znao, grmalju jedan! — provali iz nje rječnik njene majke; onaj isti bijes s kojim se obrušavala na Bogdana, na njegovo: »Siguran sam da me kao i sve žene praviš budalom i rogonjom!« — obuze je cijelu, i kao što uvijek biva s njom, ruka joj sama poleti i pljesnu po crvenom, nabreklom također od ljutine, licu — sa koga spade šubara.

Ovaj zamahnu rukom, ali ga ostali spriječiše da uzvrati udarac Veri.

— Oštrokonđo jedna, kriminalce štitiš! — brektao je, dok se upinjao da se oslobodi onih koji su ga držali. — Sigurno si i sama jedna od takvih.

Ova uvreda potpuno izbaci Veru iz ravnoteže.

— To je tvoj sin Draško — počela je da viče koliko je grlo nosi. — Vidjela sam ga svojim očima kad je ispod jednog kamena uz Vrbas izvadio ovaj novčanik i dao ga Coci, koga si ti najviše sumnjičio!

Čovjek riknu, kao ranjeni bik, i nadnaravnom snagom odbaci sve oko sebe.

— Gdje je on? G d j e j e? — huknu iz njega. Stežući zubima, krenuo je teškog daha prema onom šljiviku.

U početku je išao polako, ali ga ponovni nalet bijesa i sramote pokrenu. Potrčao je.

Naletio je na tek postavljeni šator i, onako zahuktao, umalo da ga nije srušio. Ali od Draška nije bilo ni traga ni glasa. Vjerovatno je ranije čuo očevu svađu sa Verom i odmah pobjegao.

Jedan od rijetkih koji se u sve ovo nije uplitao, čak ni običnim komentarima, bio je Irfan. Sjedio je nedaleko, pijuckao iz pivske flaše jeftinu rakiju i čak se smiješio, kao da ga sve ovo što se događa u njegovoj blizini raduje. Bio je, u stvari, pripit; nalazio se u onom blaženom stanju kada, nepokretni, uživamo u sopstvenom mirovanju, ne samo tijela nego i svih nepovezanih misli, koje iščeznu u tolikoj mjeri kao da su pripadale nekom drugom a ne nama.

Sanjivim očima posmatrao je ljude oko sebe; uzrujane glasove, nesporazume i njihovo komešanje — sve ovo činilo ga je sretnim, jer je, iako omamljen alkoholom, znao da se opet život vraća u svijet oko njega, da se opet dešavaju sukobi bez kojih ljudi ne mogu, a svi ti zapleti i raspleti, za koje su sposobni opet samo ljudi — dešavaju se kao i ranije.

XI

Pokazalo se da izbor mjesta za glavno skladište prispjele pomoći nije bio najbolji.

Kako je koji dan prolazio, a pomoć sve više stizala, roba se gomilala i kamioni često zabrtljavali čitav saobraćaj. Na kraju je skinuta drvena ograda s jedne strane prostranog dvorišta, što je donekle olakšalo prijem i otpremanje robe.

Iako je dan bio sunčan a vazduh sve topliji, crnokosa Goga nije skidala svoju bundu. Nekada je bila jedna od onih djevojaka za kojom se okreću muškarci, a sad je preumorna, pocrnjela od nespavanja, uvela u licu od briga. Godine su učinile svoje. Bliži se i četrdeseta. Već čitavu deseniju radi kao portirka u Domu kulture. Nekada je ona navraćala u Dom samo zbog plesa. Jedno vrijeme je i pjevala, i to veoma lijepo. I sada zna da zapjeva na molbu starih znanaca. Najviše voli ruske i mađarske romanse. Ali, došla su nova vremena i nove generacije koje polako smjenjuju stare, pa i njihove romanse.

Evo, sada posmatra ove mladiće i djevojke iz radne brigade KAB-a. Sa njom su zajedno već četiri dana na ovom skladištu. Neispavani su kao i ona, ali, lakše se i brže kreću. Čak imaju vremena i da se nasmiju. Na Goginim usnama zaigra umorni osmijeh, kad je primijetila onog dugačkog Raku kako na brzinu poljubi smeđokosu Azru, dok je joj dodavao vreću s krompirom.

Ispred velikog šatora, postavljenog u dnu dvorišta, gura se stotinjak ljudi. Svi drže listiće, sa trebovanjem za svoje mjesne zajednice. Svi su nestrpljivi i žele da im se što prije trebovanja odobre.

Jedan veliki kamion sa prikolicom upravo je došao pred nisku upravnu zgradu.

Oko ovog kamiona okupila se grupa ljudi koja se zbog nečega žučno prepire.

Visok, tamnook čovjek, uzbuđeno mlatara rukama ubjeđujući u nešto načelnika štaba. Kraj njega je plavokos stariji čovjek, neobično crven u licu, kome se na kraju obrača načelnik.

— Dobro, Rifete, vozite ove šatore na Mejdan?

Bogdanu se srce ispuni zadovoljstvom; stisnuo je Pavlovu mišicu, koji mu potvrdi glavom da je i sam radostan.

Već deset sati borili su se zajednički za šatore, obećavali su im, ali su to isto činili i drugima, kojima su također bili potrebni. Ali, sada su konačno uspjeli, zajedno sa Rifetom, sekretarom Mjesne zajednice SSRNJ na Mejdanu.

Mimo ljudi, oznojenih od napora, prolazi Tihomir Lešić. Zaokupljen je jednom jedinom mišlju: čemu pisati opširne reportaže? Zašto ne bi redakcija lista, preko čitave stranice, krupnim naslovnim slovima — umjesto stotina opisnih riječi, oštampala samo nekoliko rečenica:

»POČETAK JE NOVEMBRA.
KIŠA SE SVAKOG ČASA OČEKUJE, USKORO I PRVI SNJEGOVI, A U BANJULUCI LjUDI VODE BITKU ZA ŠATORE;
NE ZA BARAKE I TOPLE STANOVE, KOJE VI IMATE, NEGO ZA OBIČNO ŠATORSKO KRILO, KOJE ĆE IH ZAŠTITITI OD PADAVINA.
TO JE MOJ RAPORT IZ PORUŠENOG GRADA!«

— Tako bi trebalo objaviti, misli Lešić, koji se, za divno čudo, gotovo otrijeznio, ali ga iskustvo opominje da će redakcija sigurno odbiti ovaj njegov prijedlog. Neko će, vjerovatno, čak, reći: »Lešić se opet naljoskao. Bulazni!«

A nad njim, nad ovim oznojenim mnoštvom, gomilama konzervisane hrane i kamiona koji stalno pristižu, skupljaju se oblaci; ne tako bijeli kao jutros, nego sve sivlji, poneki već tamni, pomodreli od kiše koja se u njima skuplja, spremna da se za koji sat prelije po svim ljudima: ovdje na skladištu, po parkovima, šljivicima, na travnjacima pored aleja, i još dalje — izvan gradskih ulica, do prvih sela, a zatim još dalje, na čitavom području od Vrbasa do Save, po stotinama hiljada ljudi, žena i djece, bez krova nad glavom.

***

Bogdan se prerano obradovao zbog šatora, jer je novu bitku za njih trebalo voditi i na Mejdanu.

Tu su već čekali predstavnici svih punktova i zbjegova gradskih naselja preko Vrbasa. Iako je oče-

kivao da će mu dodijeliti više, bio je zadovoljan i sa stotinu dvadeset šatora koliko je dobio za punkt.

Kad ih je na kraju, zajedno sa Pavlom, izbrojao i potrpao u vojni kamion, opet ga je zahvatila sjenka nove nevolje. Kako objasniti ljudima na svom punktu zašto nisu dobili dovoljno šatora. Sa tim mislima, stojeći na papučici kamiona, pokazivao je vojniku šoferu najkraći put do Kovnikta.

Napokon su izbili na onaj prolaz od Kaporove ulica prema Bogdanovom zbjegu.

Već je počeo da pada sumrak. Bogdan i Pavle su vrlo rano — u zoru, krenuli u štab. Tamo, a i na skladištu, nisu ništa jeli. Ni sada, za dugo, neće imati prilike, jer tak sada trebalo je učiniti najvažnije: podijeliti šatore na najpravedniji način.

Glas da dolazi kamion sa šatorima, proširio se munjevitom brzinom.

Prvi su se pokrenuli najmlađi; dječaci, djevojčice i mladići potrčaše ususret kamionu. Iza ove prve bujice, mladalački kliktave, naiđoše ćutljivi ljudi i žene.

Iako su oblaci činili sumrak tamnijim nego što je bio, Bogdan je jasno vidio radost u očima ljudi. Ali sa njegovog lica, nije silazio onaj mračni, namršteni izraz, koji ima već danima. Čak je, kad se zaustavio kamion, postao još namršteniji. Znao je da sada nastupa onaj trenutak u kome će morati da razočara ove ljude, jer mu je bilo jasno da niko od okupljenih i ne pomišlja da, možda, on i njegova porodica neće dobiti ni sada šator. Svi su jednako postradali, nečija kuća je, doduše, potpuno razorena, a kod drugih manje, ali, sve u svemu, svodi se na isto, jer niko u kuće ne smije da uđe. A ako su svi jednaki, zašto onda neko da dobije šator, a drugi da ga ne dobije.

Bogdan je bio uvjeren da tako svi misle. Nije griješio. Svi su bili ubijeđeni da će dobiti šatore, ali

on je jedino znao da ih nema dovoljno. Da je samo zbjeg na Konviktu u pitanju, razmjestio bi nekako sve ljude pod ovih stotinjak šatora, ali tu su bili i zbjegovi kod ambulante na Mejdanu, pa oni koji su se sklonili u dvorištima porušenih kuća u Habitovića ulici, zatim oko Dječje bolnice i niz obalu, sve do Kestenova. Skoro dvije hiljade ljudi smjestiti u šatore gdje u normalnim prilikama ima mjesta za samo po četiri osobe — bilo je neizvodljivo.

Pritisnut ovim mislima i još uvijek nemoćan da nađe rješenje, Bogdan je ćutao kao zaliven i posmatrao svojim tamnim pogledom po svim licima, koja su ispod njega, okružila kamion sa svih strana.

Ljudi i sami osjetiše da nije nešto u redu.

Povici i pozdravi s kojima je dočekan Bogdan, polako se stišaše; preko radosnih lica prevuče se nijema zavjesa ozbiljnosti i napregnutog iščekivanja.

Bogdan primijeti nastalu ćutnju i svjestan njenog značenja, prenu se. Naglim pokretom zakoračio je na teretni dio kamiona, sa namjerom da se popne na njega. Ali bolni grč iskrivi mu lice, a u grudima mu ponestade daha. Činilo mu se da mu srce igra iznad prsa, u grlu; ruke mu izgubiše snagu i on snažnim naporom volje zažmiri.

Stajao je tako nekoliko trenutaka kao ukočen.

Vera je ovo posmatrala suzdržanog daha.

Znala je dobro da je taj naoko snažni Bogdan teški srčani bolesnik. Zaboravljajući na sve one njihove svađe čak i na to da su razvedeni, stiskala je u svom naručju Tanju — dio sebe i onog čovjeka koji je još uvijek i njen.

Bogdan je za to vrijeme pokušavao da diše; lagano, jednomjerno i sve dublje. Ovo je uspjelo: osjećao je kako mu se u ruke i cijelo tijelo vraća snaga.

Coco, koji se zajedno sa Mišom i drugim mladićima, bio već popeo na kamion — pruži Bogdanu

ruku. Ovaj je prihvati i oslonivši se drugom rukom na vratnice kabine, pope se gore.

Bogdan se uspravi svom svojom visinom. Onako nepočešljan, u raskopčanom kaputu sa široko razmaknutim nogama, izgledao je viši nego što je bio.

Udahnuo je još vazduha i onda promuklo, i mnogo tiše nego što su ljudi navikli da ga čuju, rekao:

— Nisam dobio onoliko šatora koliko je potrebno.

Gomilom prođe mrmor čuđenja i nejasnih pitanja.

— Kako?

— Zašto?

Bogdan podiže ruku.

Ljudi ućutkaše one koji su malo čas govorili.

— Svih sedam punktova preko Vrbasa, dobili su jednako... Prema broju stanovništva i...

Bogdanov i onako jedva čujni glas se prekide.

Ljudi ga posmatraju zabrinuto.

Oblaci se gomilaju i spuštaju zemlji.

Sumrak je sve tamniji.

Bogdan, prikupivši snagu, ali još uvijek malaksao, opet progovori.

— Sutra se očekuju novi šatori... Ovi su manji: Za četiri osobe... Ako padne kiša, niko neće ležati. Sjedićemo! Po deset... petnaest... u svakom šatoru.

Okupljeni ljudi već otvoriše usta da nešto kažu, ali ne rekoše ništa. Svi su opet jednako mislili i svi se osjećali dijelom svih. Jedino što su vidjeli izdvojeno i pojedinačno bio je mukli i spori Bogdanov dah, za koga su svi strijepili.

Kad je opet progovorio, olakšanje izleti iz mnogih grudi.

— Važno je da ove noći svi imamo bar neki krov nad glavom!

Odgovoriše mu uzvici odobravanja. Ali se i oni brzo stišaše, jer su sva ta blijeda od sumraka lica, okrenuše u nebo — kao po nekoj nečujnoj komandi.

Kako nekada i najobičnija riječ dobije posebno značenje, kad se izgovori u posebnim prilikama! Da je rečena prije svega šest dana, bila bi obična konstatacija koja, doduše, sa sobom nosi potrebu da se obuče drugo odijelo, mantil, ili da se ponese kišobran, ali ove večeri riječ — »Kiša« — značila je opasnost od novih nedaća: prehlada, bolesti, besane tjeskobe i još veće hladnoće.

Tihi ženski glas, koji je rekao — »Kiša«, opet se ponovi.

— Kiša... Šta ću sa djecom?

Ove prve kapi kiše kao da doniješe Bogdanu novu snagu. Uspravi se naglo, i pogleda oštro kao što je to činio u prethodnim danima; bio je opet onaj čvrsti, veoma snažni čovjek, koji već pet dana ne spava, ali se ne žali ni na šta i uvijek ima snage, ne samo za sebe nego i za druge.

— M o m c i! — viknuo je koliko ga grlo nosi. — Grupe za postavljanje šatora — n a p r i j e d — n a p o s a o!

Desetak mladića poskakaše hitro na kamion i počeše da bacaju vreće sa šatorima onima koji su ostali dolje.

Bogdan zgrabi dvije nešto veće vreće i svojim toplim osmijehom preleti po licima ljudi koji su već počeli da se kreću.

— Nadvladaćemo mi i kišu! — reče sigurnim glasom. — **Vidjećeš!** — ponovi i pogleda u tamne oblake kao da njima govori.

Vera zasija od radosti, u grudima joj zaigraše ubrzani otkucaji srca i kao što se nekada mirila sa Bogdanom i praštala mu sve, kada je skrušeno molio

za izvinjenje, još uvijek izgreban od njenih noktiju, poželi da ga i sad zagrli.

Podšišana Olja primijeti začuđeno kako se i Jelena smiješi na Bogdana.

Međutim, on ništa nije primijećivao. Zanesen opštom žurbom da se što prije podignu šatori skočio je sa kamiona i sa prvom grupom mladića odjurio na obližnju čistinu, izvukao šatorsko platno iz vreće, i sa još četvoricom počeo da ga hitro razmotava. Coco i Mišo su sklapali metalne dijelove šatorskih nosača. A kišne kapi, sve češće i gušće, dolijetale su iz oblaka koji su se utapali u nadolazeći mrak.

Bogdan je, nasreću, još ranije, očekujući već danima šatore, uvježbao dvadesetak mladića iz zbjega kod Konvikta, a ovi su prenijeli novostečeno znanje u razapinjanju šatora i na druge zbjegove.

Posebno vješt bio je Coco. Sva ona njegova ležernost, čak opuštenost u pokretima, pretvorila se u nevjerovatnu hitrinu ruku, nagle i snažne zamahe mišića koji su razvlačili platna, prebacivali ih preko nosača, zatezali na kratke metalne kolčiće, koje je za razliku od drugih, sa svega dva-tri kratka udara brzo zabijao duboko u zemlju. Ni drugi mladići nisu mnogo zaostajali.

Ubrzo su i ostali shvatili kako se razapinju šatori, i svako, — prema svojoj snazi i uvjerenosti u sebe, počeo je da pomaže u zajedničkom naporu; žene su razmotavale šatorska krila, muškarci zabijali nosače za njih, a djeca raspetljavala zamršene konopce i razvlačila ih do kolčića koje su stariji već zabili.

Nevjerovatna je snaga i brzina zajedničkog i združenog rada, pogotovo ako za njega nije potrebno posebno znanje, nego samo volja, izdržljivost i nužnost da se uradi nešto na vrijeme.

Pavle je upravo zabio jedan kolčić, uhvatio za konopac koji mu je prinijela Marija i slučajno pogle-

dao po ovom uskomešanom mnoštvu, čiji su uzvici odjekivali sve do Vrbasa, pa niz Sabitovića ulicu, do šljivika koji su se jedva nazirali u tami.

Nije mogao da vjeruje svojim očima. Na sve strane, gdje god pogled može da dopre, već su stajali bezbrojni šatori. U trenutku mu se učinilo kao da ih ima mnogo više nego što su ih Bogdan i on donijeli. Radostan, osmijehnu se na Mariju, koja je takođe svijetlila od neke unutrašnje sreće.

Između šatora koji su se podizali i grupa koje su tek prebacivale platno preko nosača, trčao je Bogdan. Ponekad bi ispravljao one koji su slučajno naopačke okrenuli šator, negdje bi nategnuo konopac kad bi primijetio da onome koji je to pokušavao ponestaje snage, ali je najviše povicima sokolio ljude i požurivao ih da još brže rade.

Kada je bljesak prve munje obasjao čitav ovaj mravinjak ljudi i šatora, a udaljena grmljavina upozorila na kišu koja je sve bliža — sve ljude obuzeo je nalet nove snage i volje da se ona preduhitri.

Oznojena lica imala su isti izraz nekog grozničavog zanosa koji razbuktava poglede, oduzima sve misli koje se ne odnose na ono što ruke rade i puni grudi onim čudnim zadovoljstvom, bez riječi, bez glasnog smijeha.

Čak su i djeca, koju su ljudi smjestili pod već postavljene šatore. imala slična lica: živahna u očima, ali nekako čudno ozbiljna i zagledana u ono što se dešavalo oko njih. Činilo se kao da misle da bi njihov glasni smijeh u ovakvim trenucima bio nešto što nije u skladu sa raspoloženjem njihovih očeva, majki, braće — svih starijih.

Sve gušća kiša, popraćena čestim sijevanjem munja i grmljavinom koja je još uvijek bila daleko, ali sa svakim novim javljanjem duža i snažnija — nije više predstavljala onakvu opasnost, kakva se

činila ljudima, dok su je ovih dana zabrinuto očekivali. I sada, kao i uvijek kada neka strepnja postane opipljiva stvarnost, odjednom je došlo do neočekivanog preobražaja. Ona unutrašnja jeza, bremenita najcrnjim mislima duge strepnje, pretvorila se u akciju bez odlaganja; saznanje da je kiša ipak došla i prestanak ranijih nadanja da će ih možda mimoići, prisilila je ljude da se pomire sa svojom sudbinom. Suočeni sa dolaskom očekivanog, ljudi su razmahnuli sve snage i zanosom svih svojih bića činili sve da tu svoju sudbinu učine snošljivijom. Opstati, nadvladati sve što iz ugrožava, ovoga puta kišu — bilo je svojevrsno buđenje onih naoko zaboravljenih ljudskih nagona, koji se uvijek vrate iz svog milenijskog mirovanja kada se čovjek nađe u životnoj opasnosti. U takvim trenucima ljudi su upućeni jedni na druge. Prastari zakoni životnog iskustva učine čovjeka opet prirodnijim, rasterećenim od samoživih navika stečenih civilizacijom. Čovjek postaje opet istinski, sastavni dio zajednice, ne prilazeći od ličnih interesa ka njoj, nego od sviju ka sebi. A kada doživi zajednički uspjeh, onda u radosti bliskih sebi vidi i svoju.

Bogdan, Pavle, Vera, Marija, Coco, Jelena i grupa mladića, svi oni, imali su isti sjaj u očima kada su konačno razapeli i posljednji šator.

Ispod mokre kose, iz lica oblivenih znojem i kišom, svjetlucave su oči, jednako žarke od čudne, unutrašnje, skoro dječje radosti.

Gledali su jedni druge.

Zanijemjeli.

Neosjetljivi na kišu koja je u novom naletu postala još jača, ali zadovoljni i neopisivo sretni što svoje uzbuđeno disanje i otkucaje razigranih srca dijele sa svima.

Iznenadni prasak groma nad samim glavama pokislih, prenu ih iz obamrlosti. Svi, opet opomenuti na ono protiv čega su se borili, počeše da ulaze u ovaj posljednji šator.

Napolju je ostao jedino Bogdan.

Stoji. Gleda u nadošli mrak. Kiša mu pršti licem. Razrogačeno, sa prijetnjom u očima, zagleda se u nebo nad jednim provaljenim krovom, u povijanje visokog bora, koji samo po huku granja prepoznaje u mrkloj noći.

Ljubičast blijesak munje prosu svijetlo niz Vrbas i preko njega. U visini Bogdanovog iskošenog pogleda pojavi se bezbroj nategnutih šatora: žutih, plavih, zelenih, narandžastih. I opet mrak. Ali i u njemu svijetle sve ove boje; igraju se sa otkucajima njegovog srca, koje mu skraćuje dah ali veseli dušu.

— Padaj! Padaj! Majku ti krvavu!

Čuje zvuk svojih riječi i čini mu se da to one grme, a ne nebo: rasrđeno, crno-modro, spušteno nad samu zemlju.

— Padaj, kišo. P a d a j — napadala se. — Eh-he-he! Nema više kukuruza da ih lomiš! Nema ni nas da nas mokriš. E-he-heeej!

Glas mu gubi snagu. Dah ga opet izdaje. Mokrim prstima raskopčava kaput, niz koji se sliva kiša kao niz oluk. Osjeća kako mu zalijeva vrat i silazi ispod košulje, niz leđa, u prsa koja mu opet hvataju duboki uzdah.

Iz džepa je izvadio bocu politarku. Prinosi je ustima i zakreće se u nebo, na kome izlomljena strijela munje razdvoji modri oklop neba i otkri njegovu drugu stranu: prozračnu, beskonačnu.

Rakija klokoće. Ždrijelo ne guta, nego se raširilo i propušta kao otvorena brana. Tek se ponekad stisne, da tečnost gurne dalje, da se razjapi pod bocom koja se prazni i kišom koja mu obliva čelo; po-

gled se razbija u blijeskove, u svijetle treptaje, u stisnute trepavice, pod kojima još sijevaju ostaci ugašene munje.

— Kišice — sad joj tetoši, odjednom. — Samo ti padaj. Šta bi usjevi bez tebe?

Lice mu preliva široki osmijeh. Ponavlja stalno: »kišice«, i kruži raznježenim pogledom po šatorima, po lokvama koje su sve dublje, po kružno poredanim panjevima oko mokrog ugljevlja današnjih vatara.

— Bogdane, u koji šator si sklonio Tanju? — gura ga za lakat Vera, ogrnuta preko glave ćebetom.

— Vera, V j e r o č k a — nešto se odlomi u njemu i on je zgrabi svojim mokrim rukama.

Njegov vreli dah traži Verina usta, a ona se, kao uhvaćena riba, praćaka; vruća, u obrazima, bradi, nosu, čelu, koje kao da su rogovi, odbija Bogdanovu glavu; ali, Bogdanov snažni smijeh zvoni joj u ušima, treperi nekim davnim strunama za koje je mislila da su odavno iščezle. I ona postaje slaba, bespomoćna, poslušna u jakim mišicama koje su dobro poznavale tu njenu slabost.

A Bogdan, kao da siše život iz njenih uhvaćenih usnica, povija je oko sebe, vrti je u krugovima i pada sa njom u lokvu, po kojoj pljušti kiša.

Ne dižu se ni iz nje; srasli sa zemljom i sami ona, i sami kiša — stežu se jednim zagrljajem, bez vremena, jednoga tijela, iste duše...

Napokon se uspravljaju.

Raskrečene, blatnjave, Bogdanove noge idu s naporom. U raskorak. Nose njihova mokra priljubljena lica i onu neobičnu ćutnju, poznatu samo onima koji kad se vole najrađe ćute da bi čuli otkucaje srca voljenog bića.

Kad su odgrnuli prokislo platno na ulazu u jedan šator, dočeka ih Tanjin uzvik.

— T a t a! — glas joj se stiša, promijeni se i postade nesiguran — M a m a? — pitala se zbunjena djevojčica.

Ali, odjednom je poskočila kao oparena, i bacila se u zagrljaj oca i majke. »Mamice, tatice« — šaptala je kao u groznici, umotana u toplo ćebe i još topliji dah Bogdana i Vere, presretna što su se otac i majka pomirili.

Sve troje, na jednim — Bogdanovim nogama, pretrčaše do Verinog šatora.

Kad ih je ugledala onako zagrljene, Jelena je od zaprepašćenja otvorila usta.

Ne samo ona, nego svi u šatoru, nisu mogli da vjeruju svojim očima. Ljudi, kao zanijemjeli, posmatraju pokislog Bogdana kako nježno i pažljivo, kao da su lomljivije od stakla, spušta prvo djevojčicu, pa Veru.

Pavlu zaigraše obrazi:

Tanjica je zagrlila oca i pokazivala onima koje nije poznavala.

— Moj tata... tatica — govorila je sa naivnim dječjim ponosom, kako to čine sva djeca u njenim godinama, kada pokazuju nešto što je samo njihovo.

Jelena odjednom uzdrhta i poče da se trese od nijemog plača.

— Ne plači, mama — pomilova je Vera i zakrenu se ovlažena pogleda u Bogdana, koji je svoje oči pokrio šakom.

Niko nije mogao ni da zamisli šta se odigravalo u duši ovog snažnog čovjeka. Pretpostavljali su da i on plače, ali nisu znali u koliko dubok ponor klize te suze. Neizmjerna praznina, u kojoj je nestajala njegova duša, otkako je nepovratno počeo da gubi Veru, tek sada je obuzela njegovo srce strahom. Ovaj nagli povratak voljene žene, toliko ga je ošamutio da su mu se sve misli prekinule. Umjesto shvatanja, pre-

pušten podrhtavanju osjećanja, činilo mu se da raste i da leti kao na krilima: olakšan, bez težine, i srećan.

Zanesen svojim letom, činio je grčevite pokrete poput ptice koja želi da se popne sve više i dalje; dah mu je postajao kratak i on se opet upinjao da udahne više vazduha.

— Bogdane, šta ti je? — Mokre Verine ruke podigoše mu glavu.

Pazio je da ne otkrije oči i ponavljao promuklo: »Ništa, ništa ... Samo malo vazduha!«

Vera hitro otkri šatorsko krilo na ulazu.

Bogdan osjeti svježi dah kiše koja nije bila više onako plahovita; sada je padala brže i gušće, ali ujednačeno.

Ovo mu je pomoglo. Opet je mogao duboko da diše. Oči i lice bili su mu suhi, jedino ga je nos svrbio. Spustio je šaku sa očiju, protrljao ga i nasmješio se na Veru.

— Sad mi je dobro — rekao je i zadovoljno primijetio kako sa njenog lica nestade onaj zabrinuti izraz.

Sjedio je još neko vrijeme, posmatrao kćerku i Veru. Nije skidao pogleda sa njih, kao da ne primjećuje ostale koji su ga i dalje bez riječi posmatrali. Osjećao je Bogdan njihove ćutljive poglede, ali kao da se nečega bojao ili se, možda, stidio, uporno je izbjegavao da se sretne sa njihovim očima.

— Sad ću ja ... Samo da vidim jesu li svi pod šatorima — reče iznenada, još brže ustade i iziđe napolje.

***

U omanjem šatoru, kraj samog izlaza, sjedio je Irfan. Onako skrštenih nogu, ogrnut dekom. U naručju mu je već spavala mala Fatima. Irfanova žena, budna kao i on, držala je u naručju Ismeta koji je također spavao.

Priljubljeni jedni uz druge, sjedili su zbijeni kao sardine ljudi, žene, djeca. Neki su se borili sa snom, a drugi slušali kišu koja je ravnomjerno dobovala po razapetom platnu iznad njihovih glava.

Irfan je, s vremena na vrijeme, slobodnom rukom, podizao bocu s rakijom, pijuckao gutljaj-dva, osvrtao se oko sebe i opet vraćao ukočeni pogled na tamnosivo platno vratnica šatora, iza kojih je šumjela nevidljiva kiša.

Odvojen od vremena omamom rakije, mrkog lica — i zbog umora, a i briga koje mu se nadovezuju jedna na drugu, pogleda sve odsutnijeg i mutnijeg — dobio je odjednom izgled ojađenog beskućnika, pred koga ljudi dobroga srca u prolazu ćutke bacaju milostinju, a on dalek od svega, i od svoje nesreće, i od ljudi, ne vidi nikoga i ne čuje ništa.

Kada se otvorilo platno na ulazu, Irfan je podigao pogled i kao da se budi iza sna, u početku zbunjen, a onda sve smireniji, ozaren onim njegovim dobrodušnim smiješkom, pozdravio je Bogdana. Ovaj je odmah prisjeo uz njega, predbacujući mu:

— Tako ti, Irfo? U potaji pijuckaš, a prijatelje ne zoveš, a?

Irfan, opet onaj stari; prijazan, očiju stisnutih u usku prugu iz koje iskri toplina, potapša Bogdana po ramenu, pružajući mu bocu.

— Potegni, Bogdane, i ne zanovijetaj. Bar ti znaš da se najslađe pije u društvu.

Bogdan povuče nekoliko dubljih gutljaja.

— O-ho-hoo! K'o grom! To je rakija!

Osjećao je u utrobi njenu vrelinu, a u tijelu toplotu koja se prijatno širila na sve strane. Još jednom je nagnuo bocu i obrisavši nadlanicom usta, podigao se na noge.

— Znači, ovdje je sve u redu. Idem da vidim kako je kod ostalih. Zdravo!

Skoro u svakom šatoru nudili su ga rakijom, a Bogdan nikome nije mogao da odbije. Naprotiv. I samom mu se pilo. Bio je radostan. Nikada u životu nije bio punijeg srca i žednijeg grla. Pred očima mu stalno stoji nasmijana Vera. Oko vrata još uvijek osjeća stisak njenog zagrljaja, a kad se god sjeti i vrcavih radosnih očiju male Tanje, u njemu nešto zaigra i, odjednom, postaje lak; tijelo mu je bez težine, kao što čovjek ponekad biva samo u snovima.

Idući tako od šatora do šatora, Bogdan je postajao sve razdraganiji. Činilo mu se kako iz njegovog tijela lije vesela snaga, daleko jača od ove »kišice«, obnavljana sa svakim pogledom na guste šatore, za koje se danima borio i, evo, pred nosom ove »kišetine« (sad je tako naziva) pokrio sve ljude, djecu — raste mu ona u grudima u nadnaravnu moć, sposobnu da njegove korake učini ogromnim skokovima, odavde do Vrbasa, pa sve do bolnice i Kestenova, a kad bi mu se prohtjelo — i do Starčevice, da je razgrne ogromnim rukama i da duboko, ispod zemlje, kao pokvaren zub, izvadi taj zemljotres, koji se stalno šepuri i podrhtava od nekakve ljutnje, kao da je on nešto, a ovamo obična podmukla životinja, sakrivena od ljudi i ustrašena od ove džinovske snage koja je ušla u njega, toliko moćne da bi, čini mu se, jednim udarcem poravnao ne samo Starčevicu nego i Šehitluke, pa i dalje, — sva brda i sve planine na kugli zemljinoj.

***

Prošla su skoro dva sata, a Bogdan se još nije vraćao.

Vera je postajala sve zabrinutija.

— Što ne dolazi? — odjednom je upitala Jelenu.

Postoje ljudi, naročito žene, koji su, kad sebi uvrte nešto u glavu, toliko uporni da nekada, iako im razum i osjećaj govore jedno, oni »ono svoje« tjeraju, uporno i uvijek onako kako su jednom rekli i čvrsto odlučili da samo takvi moraju biti.

Takva je bila Jelena. Iako je onomad zaplakala od radosti kad je vidjela Tanju kako se hvali sa pomirenim ocem i majkom, sada je, već smirena i hladnokrvna, opet počinjala »ono svoje«. Zato je i odgovorila kćerki, hladno i nemilosrdno.

— Zar te to čudi? Uvijek je bio takav! Sigurno i sada loče rakiju.

— U m u k n i! — Vera se izdera na majku i naglo ustade, ali zbog iznenadne izmjene oslonca, izgubi ravnotežu i pade na zategnuto šatorsko platno.

Rukama je pokušala da se osloni na njega da bi se uspravila. Ali težina njenog tijela, pomjeri čitavu šatorsku konstrukciju koja povuče glavni nosač šatora.

Ovaj se polako iskrivi u zemlji, i, uz Verin i Jelenin vrisak, pade preko već usnulih ljudi.

Pavle se razbudi, ali ne sasvim; još uvijek je bio pod utiskom sna, koji već nekoliko noći sanja . . .

. . . Na nekom neobičnom polju, bez drveća, okruženom crvenim žbunjem, a u daljini žutim planinama — leže hiljade ljudi. Svi na leđima. Svi zagledani u providno ljubičasto nebo . . . I onda, tako se u snu uvijek pojavljivalo — začuje se tutnjava kamiona i Bogdanov glas. On je omotan crnim ogrtačem, izve-

zenim širokim srebrnim linijama. Nešto uzbuđeno govori. Pokazuje u nebo, na onom mjestu gdje se, ljubičasto, zgusnulo u modro. Pred njegovim koščatim kažiprstom sve iznenada bljesne. Pavle skoči na noge, kolači oči prema ljudima koji su također poustajali, i svi zajedno poigravaju na zemlji, koja se njiše kao da se pretvorila u valove. Tada se sve boje stope u jednu: plavu, pa crvenu, žutu, ljubičastu, i iznova plavu... Pavle se, u tom trenutku, uvijek probudi oznojen; dočekaju ga bezbojna siva lica usnulih ljudi, a još dalje od njih mrkla noć...

Ovoga puta nije ugledao ništa. Ovlaženo šatorsko platno pritiskivalo mu je lice; čuo je uzbuđene glasove, zapomaganje žene i pisak rasplakane djece.

— Pavle, probudi se... Pavle! — čuje Mariju, ulijevo od sebe, ali je ne vidi, iako osjeća njenu vrelu ruku koja mu steže prste.

Svi ovi iznenadni utisci vratiše ga u javu.

Uspravio se na koljenima i zadižući jednom rukom teško platno, a drugom vodeći Mariju, počeo je da se izvlači ispod oborenog šatora. Uz put se sudario sa nekom ženom koja se koprcala, zapetljana u jedan od širokih šatorskih džepova. Podigao je platno naprijed, oslobodio nepoznatu i uskoro su sve troje izbili napolje.

Kiša je padala nemilice.

Uzvici onih kojima je srušen šator, razbudili su ljude i u susjednim šatorima.

Vera je držala u naručju Tanju, umotanu u ćebe. Djevojčica je tiho cvilila i treptala u uplakanu majku.

Niz Verinu mokru kosu ulijepljenu od znoja, slijevala se kiša; licem su joj klizile slane suze. Posmatrala je kao u polusnu ustumarane ljude i obuzeta grižnjom savjesti što je onako nespretno srušila šator, nije mogla da se pomakne sa mjesta.

— Kćeri, ja sam kriva... Ja! — zapomaga Jelena i raširenih ruku, sa namjerom da utješi Veru, požuri kćerki.

Ali, gledajući u nju, a ne pred sebe, noga joj zape za konopac susjednog šatora. Tijelo joj izgubi ravnotežu i Jelena, onako zdepasta i teška, pade preko drugih razapetih konopaca.

Za njom se omače i Olja.

Drugi šator se zaljulja i, poput probušenog balona, odjednom izgubi svoj nategnuti oblik, splasnu i poklopi one koji su bili u njemu. Novi krici i kuknjava pojačaše galamu i opšti metež.

Iz mraka dotrča Bogdan. Zadihan, osvjetljujući baterijom porušene šatore i uskomešane ljude, primijeti uplakanu Veru i Tanju.

Njegov prodorni glas nadjača sve druge.

— Šta stojite? Sklanjajte djecu i žene u kuću! — pokaza na jednu fasadu, koja se jedva nazire kroz kišu i mrak. — Pokrećite se, neće valjda, sad i — zemljotres!

Neka žena, ogrnuta preko glave zimskim kaputom sa krznenim okovratnikom, pođe prva. Jedno dijete nosila je u naručju, a drugo vukla za ruku. Uz nju trči muž, sa trećim djetetom na rukama.

Ovo pokrenu ostale i oni potrčaše prema zgradi koju je pokazao Bogdan.

Iznenadni nalet vjetra donese još jaču kišu. Bogdan prileti Veri koja je još uvijek kao omađijana gledala u srušene šatore.

— Ja sam kriva... Ja sam srušila šator! — zaplaka se, obarajući mokru glavu u Bogdanove grudi.

Bogdan otkopča svoj kaput i prebaci ga preko Verine glave. Jednim krajem, još uvijek toplim od njegovog tijela, prekri Tanjicu koja je uplakanih očica virila ispod ćebeta.

— Niko nije kriv. Krivo je nebo, zemlja... Sve! Samo ne ljudi. — tješio je, Veru sabranim glasom, čak se smiješio, pokrećući je prema zgradi odakle je dopirao žagor glasova.

Na pola puta, zastao je.

— Idi. Čuvaj Tanju! — Klimnu joj glavom, ohrabrujući je.

Okrenuo se i požurio natrag.

Vera je malo zastala i pogledala za njim. Čula je Bogdanov glas; odjekivao je kroz šum kiše i noć, kao da dolazi iz više pravaca.

— M o m c i! Dižimo ponovo ove šatore!

Odgovoriše mu neki povici.

— Tako je, Coco... Mišo, raširi platno... Ne treba kaput, Pavle! Šta meni kiša može?

Pod natkrovljem ulaza u zgradu stoji plavook vojnik, oslonjen leđima o zid. Gleda netremice u mračno nebo iz kojeg lije prava bujica kiše i kao da negdje, tamo visoko, odgoneta pitanje koje ga muči; naređeno mu je da nikog ne pušta u kuću, a on je prekršio naređenje. Samo da se ne desi opet zemljotres! Ali, šta je on mogao drugo da uradi? Ove pokisle žene i djecu, sve da je htio, nije mogao da zaustavi. Automatska puška pritišće mu svojom težinom grudi. »Upotrijebi i oružje, ako budeš morao!« — Glupost! — kaže za sebe i primjećuje na horizontu odsjaj dalekog sijevanja i mrmor jedva čujne grmljavine.

»Kad je počelo odozgo, neće valjda i odozdo,« — tješi se i pripaljuje cigaretu. Iza njega, na gomili srušenih cigli, sjede pokisli ljudi i žene. Čuje im teški dah.

Jedan mališan zaplaka. Blagi glas nevidljive žene smiruje rasplakano dijete.

Za to vrijeme prokisli mladići i nekoliko sredovječnih ljudi — nemirnim pokretima, kao da su u

groznici, podižu srušene šatore. Poneko se oklizne na raskvašenoj zemlji i padne, ali se još brže podigne. Bogdan i Coco zabijaju kolčiće; paze da to učine na čvršćem tlu, i svaki udaraju što god mogu dublje.

Šatore su već podigli na nosače i sada zatežu konopce. To radi Bogdan — najsnažniji je. Pavle mu prinese mokar konopac, Bogdan ga ovije oko široke šake, stegne zube i jako zategne, a onda, ne popuštajući stisak, natakne na nosač omču, omota je još nekoliko puta i zaveže.

Ponekad pogleda u bilo šatora, koje je sve nategnutije, a onda prilazi novom konopcu.

Posljednji kolčić Coco je zabio nešto dalje nego što je trebalo. Zato Bogdan u prvom pokušaju nije namakao omču. Košulja mu je potpuno mokra, ali Bogdanu nije hladno, čak se znoji od unutrašnje vrućine i napornog zatezanja.

Kad je opet prihvatio konopac, prignuo se nešto dublje i ustranu. Počeo je da ga navlači, zatežući se tijelom kao lukom; omča se pomjeri nad kolčić i koščati prsti počeše da je spuštaju, ali se palac i kažiprst odjednom raširiše i zadrhtaše.

U Bogdanovim plućima ponestade vazduha. Otvori široko usta, oči mu izbiše iz duplji, ali vazduh nikako da sklizne niz stisnuti grkljan.

Ruka mu ispusti mokri konopac.

Zadrža se onako prazna, — u vazduhu, još drhteći od stezanja — i onda, kao beživotna, pade na mokru zemlju, a Bogdanovo krupno tijelo preko nje.

Pavle i Coco pritrčaše Bogdanu, koji se opet polako pridiže, ali samo glavom.

Oči mu mrko gledaju omču i konopac koji su iskliznuli.

Posljednjim naporom pokušava da dohvati konopac, ali ga nešto presiječe, velika usta mu se uviše, pa razvukoše, kao da hoće da gutaju kišu koja se

slivala po licu. To potraja samo trenutak, jer mu narasle oči zapljusnu mlaz tečnosti koja se preli sa hukom vjetra. U njemu nešto bljesnu, pa se pretvori u iskričave trnce, ali se i oni pretvoriše u mrak koji se uvlačio unutra, gušeći polako svjetlost.

Iznenadni povici i nejasno komešanje oko šatora podigoše Veru sa stepenika, na kojem je sjedila. Usredsređeno je osluškivala razne glasove, ali je primijetila da se više ne čuje Bogdanov.

Val hladne jeze stegnu joj srce, usnulu Tanju pruži Jeleni i, kao da su joj noge tuđe, nesigurno siđe niz stepenište. Kiša je malo razdrma, a novi povici obnoviše njenu strepnju.

Potrčala je u mrak, kao sumanuta.

Pred samim šatorima spotače se o neki panj i pade. Ali, brzo ustade i krišteći sunovrati se prema mladićima koji su upravo stavljali opuštenog Bogdana na neko mokro ćebe.

Vera izbezumljeno razgrnu mladiće i kao divlja mačka zgrabi Bogdana u naručje.

Njegove zamućene oči, izgleda prepoznaše Veru. Mokre usne pokušavaju nešto da kažu.

Čini joj se da čuje, ali, u stvari, samo nagađa po pomjeranju usta — svoje i Tanjino ime.

A onda, i to posljednje treperenje života, prestade. U Bogdanovom vratu, nešto se slomi, a glava mu pade na njene grudi.

Vera zavrišta i poče da drma nepomičnog Bogdana, kao da pokušava na taj način da pokrene neki nevidljivi mehanizam, koji će opet ovom tijelu vratiti život.

Sa svih strana pristižu ljudi i žene.

Glas o Bogdanovoj smrti proletio je kroz šatore na Konviktu brzinom vjetra.

Svi, čak i odrasli dječaci, izlaze u kišnu noć.

U šatorima su ostala samo najmanja djeca. Uplašena, jer su ostala sama, ne prestaju da plaču. Sitni glasići jecaju u predasima, a kad se ponovo pretvore u plač, čini se kao da ih je više.

Oko Vere i Bogdana, čije su oči još nezatvorene, — obasjane brojnim baterijskim lampama, staklasto bijele, kao u slijepca — skupilo se preko stotinu ljudi.

Svi ćute.

Niko se ne obazire na kišu koja je sve jača. Mnogi brišu nijeme suze.

Verino lice sablasno blijedo i mokro pomjera se u blagom ritmu nekih samo njoj razumljivih riječi koje govori Bogdanu, ne prestajući da ga njiše, kao da ga želi uspavati u svom naručju.

— Pet noći ... Pet noći ... p e t ... Pet, pet, pet — mrmlja.

Oni koji su bliže njoj, čuju ove riječi i znajući da Vera broji neprospavane Bogdanove noći, ne mogu da savladaju suze koje naviru. Ima ih koji ne mogu da plaču. Njima je najteže. U grudima im se stišće bolni čvor koji im prekida dah.

Neko skide kapu.

To primijetiše i ostali, i uskoro stotine otkrivenih glava obli kiša. Sada je nešto tiša, jer je vjetar prestao. Sa jednoličnim šumom kiše, miješa se neravnomjerni, čas slabiji, čas jači, duboki ljudski dah, a ponegdje tihi plač i usamljeni jecaj.

U jednom šatoru uplakani mališan pruža ruku prema tranzistoru, koji je neko ostavio na zemlji. Aparat se prevali, zakrča, ali ne prestade da emituje ponoćne vijesti:

»Nad porušenom Banjalukom kiša ne prestaje

Sreća je da su ovih dana svi stanovnici dobili ka-

kav-takav krov nad glavom.
Pod hiljadama razapetih šatora, u brojnim garažama i šupama, nalaze se hiljade ljudi.
Niko ne kisne . . .«

A napolju, desetak koraka od šatora sa tranzistorom, stotine ljudi još uvijek se ne razilaze.

Svi dobrovoljno kisnu, sakupljeni u veliki nepravilni krug oko Vere i njihovog Bogdana, koji kišu jedini ne osjeća.

Nad krivudavom linijom brda prema Kotor-Varošu zasvijetli munja, koja odvoji svijetlo nebo od mrke zemlje. Eho udaljene grmljavine nestade, ugašen upornim šumom kiše koja navire iz tamnog nebeskog ždrijela.

XII

Prošla su skoro dva mjeseca, vrijeme neosjetno u običnim prilikama, ali predugo za one koji trpe nedaće i svakog dana doživljavaju nove.

Bogdanova smrt pogodila je sve koji su ga ranije poznavali, ali i one koji su poslije oktobarske katastrofe tek upoznali ovog čovjeka. Ali vrijeme je kao i uvijek blijedilo ljudske ukomene. Neprestana borba sa zahtjevima grube stvarnosti nije dozvoljavala bilo kakva duža razmišljanja o drugim ljudima, jer su vlastite brige bile i preobilne za ono malo slobodnog vremena što je ljudima preostajalo.

Jedino oni koji su iskreno voljeli ovog prerano umrlog čovjeka nisu zaboravljali. Naprotiv. Kako vrijeme protiče, a nevjerovanje postaje mirenje sa nepovratnim gubitkom onoga što volimo, tako i tuga postaje sve dublja i nepodnošljivija.

Veri je bilo najteže.

Pavle i Marija svakodnevno su bili sa njom, Irfan je takođe često navraćao, ali svi su bili bespomoć-

ni gledajući ovu ženu koja iz dana u dan, pred njihovim očima vene.

Irfan je pokušavao blagim osmijehom i tihim šalama da vrati život u njene ugasle oči, koje su postale nekako umorne i daleke, kao da sve posmatraju odsutno, ponekad toliko odsutno, da se činilo kao da ne gleda u sagovornika, nego u nešto iza njega, pa i dalje. Jednom prilikom Pavle se nehotično okrenuo, jer je po oštrini Verinog pogleda pomislio da ona zaista posmatra nešto za njegovim leđima. Kad je vidio da iza njega nema ništa što bi privuklo njenu pažnju, čak ni ljudi — vratio je pogled na Verine oči koje su i dalje oštro gledale to nešto, i ne primjećujući Pavlovo zakretanje.

Najčudnija je bila promjena koja se desila sa Jelenom. Postala je ćutljiva. Teška na riječima. Neosjetljiva, čak i, na često odsustvovanje Oljino, koja je više vremena provodila »kod Dubravke«, nego u svojoj porodici. Djevojka je, zapravo, učestala, krijući se i dalje, sastanke sa Mišom, Ali, i ona je izmijenila svoje ponašanje prema zaljubljenom mladiću. Nije ga više vrijeđala, češće ga je slušala, nego sama pričala i olakšana zbog njegove pažnje i razumijevanja, kojim je nastojao da ublaži njenu nejasnu tugu, shvatala je da ga započinje voljeti. Olja je, kao i svako mlado biće, bila daleko od pomisli na smrt, a kada se ipak to dogodilo i posljedice smrti obrhvale čitavu njenu porodicu, bježala je od svega instiktom onih koji prirodno žele život. Bilo bi nepravedno reći da je mlađa djevojka neosjećajna. Ona je bila samo mlada, a to je dovoljno objašnjenje i opravdanje za sve one u kojima klijaju i rastu životni sokovi, koji se uporno bore protiv svega onog što ih guši i sprečava da budu ono što jesu — djeca koja tek postaju ljudi.

Jelena nije imala vremena da posmatra svoju mlađu kćerku, čak ni stariju. Istina, ojađeno Verino lice pričinjavalo joj je veliku bol, ali i to je bilo vezano uz misli koje su grizle njenu dušu i ostavljale je prepuštenu samoj sebi, što je ljudima uvijek najteže. Nekada je ona nepokolebljivo vjerovala da svog »nemogućeg« zeta mrzi, ali kad ga je izgubila, tek onda je shvatila da ga je voljela. Mnogo više nego što joj se ikada desilo sa nekim drugim, sa kojim nije bila u krvnom srodstvu. Sva njena ranija odbojnost bila je, u stvari, posljedica Jelenine povrijeđene sujete, koja se nije mirila sa njenim ondašnjim mišljenjem da Bogdan nju zapostavlja, da je čak i potcjenjuje. Tek kada se nešto sudbonosno dogodi, onda nalazimo i volje i snage da analiziramo ono što je dovelo do onoga što nismo željeli. I baš zato što smo poraženi često i prenaglašavamo svoju krivicu. Kajanje je isključivo posljedica neuspjeha, a svaki neuspjeh doima se jedino onih koji najintimnije trpe njegove posljedice. Jelena se najiskrenije kajala, jer je u njenoj savjesti nastala nepreboljiva rana nepravde, koju je učinila prema drugom. Ova sposobnost da se priznaju vlastite greške i da se zbog njih pati, nije svojstvena svim ljudima. Samo široke duše, kao što je bila i Jelenina, mogu zbog svojih postupaka da krive sebe i da do samouništenja odbacuju sve protudokaze koji olakšavaju njihovu krivnju.

Čvrsto vjerujući da je jedini krivac za Bogdanovu smrt, ponavljala je iz dana u dan Pavlu, Irfanu, Mariji, ali nikada Veri, (jer se još borila za njenu ljubav) da je čitavu nesreću prouzrokovala njena primjedba da je Bogdan nepopravljiv i da će »uvijek lokati rakiju«.

Pavle je strpljivo razuvjeravao ojađenu Jelenu, govorio joj o neizlječivoj Bogdanovoj bolesti, »angini pektoris«; kao primjer je uzimao i svoju bolesnu —

jetru, ali sve to nije moglo da pokoleba njeno tumačenje: »Da nisam onda naljutila Veru, ona ne bi onako ustala, šator se ne bi srušio...«

Dalje nije mogla da govori od suza, koje su joj uvijek zaustavljale dah i prekidale riječi, po njenom mišljenju — nepotrebne i suvišne, da se dokaže ono što je uvrtila sebi u glavu — njenu isključivu krivicu za Bogdanovu smrt.

Irfan bi, u takvim trenucima, podsjećao da Bogdan pet noći nije spavao. Ali i za to je Jelena imala svoje protivobjašnjenje: »Da je one noći, kad su već šatori bili postavljeni, s mirom odspavao — nadživio bi i mene. On! Onako snažan, onako dobar... A ja? Stara ženturača, da nadživim onakvog čovjeka!«

Zanesena sjećanjem na najmanje detalje one sudbonosne noći, Jelena je neutješno plakala, zatvarala zamagljene oči i u unutrašnjem pogledu opet doživljavala onu neizbrisivu kišnu bujicu, sijevanje munja i grmljavinu, koja nije prestajala da zvoni u njenim ušima, podsjećajući njenu savjest na najveću nepravdu koju je ikada nekome nanijela.

***

Sredinom novembra počela je evakuacija djece i đaka iz porušenog grada. Bili su to najbolniji trenuci poslije zemljotresa. Skoro svakog dana hiljade mališana, dječaka i djevojčica iz osnovnih škola, i približno isti broj srednjoškolaca, rastajao se od svojih roditelja, koji su ostajali da čekaju zimu u šatorima, garažama, šupama, a i vagonima i prikolicama, koje su već počele da pristižu.

Odlazak svake škole bio je za one koji putuju, kao i za one koji ostaju, još jedna prilika da se uvjere

u tragediju koja nikako ne prestaje, nego, naprotiv, postaje sve gora i nepodnošljivija. Problijedjela dječica, koja su stizala na željezničku stanicu udaljenu od centra grada skoro dva kilometra, nisu prestajala da plaču. Mnogi očevi počinjali su da piju još od ranog jutra, pokušavajući da u alkoholu utope tugu koja se zarazno širila kod svih koji moraju da se razdvoje od djece. Oni koji nisu pili pokušavali su da pomognu umornim majkama koje kao što to samo žene čine svaki čas briznu u plač, iako naoko nemaju neki poseban razlog.

Vojna muzika svira neumorno marševe, uspjevajući da one sklone ritmu i melodiji, bar na čas, odvoji od stvarnosti. Djeca se ljubopitljivo zagledaju u dirigenta muzike, čiji nagli pokreti izmame poneki osmijeh, ali čim ugledaju uplakane majke, opet se prisjete zašto su došli na stanicu, i kao da im neki nevidljivi dirigent dade znak, odjednom zaplaču.

Govorljivi učitelji i nastavnici uvjeravaju djecu i roditelje da je mnogo bolje što se djeca evakuišu. Svi oni znaju da je pametnije hladnu zimu provesti u tim dalekim gradovima koji gostoljubivo nude prihvatanje djece, pa, ipak, plač ne prestaje.

Najveća uzbuna i žagor nastajala je onog časa kada bi pisak lokomotive oglasio polazak voza. Majke su stiskale u posljednje, grčevite zagrljaje one koji odlaze; očevi su odjednom postajali trijezni i odlučni, pazeći da djeca uđu u voz blagovremeno, a kada bi pretovareni vagoni konačno krenuli, najupornije majke su trčale za njima, gurale jedna drugu da bi bolje vidjele, dozivale djecu i, nadvikujući huku lokomotive, upućivale posljednje poruke onima koji odlaze u nepoznato, u nepredvidive neprilike i tuđim ljudima, koji nikada ne mogu da nadoknade ono što jedino majke mogu da pruže svojoj djeci.

Skoro svakog dana odlazila su djeca i sa Konvikta. Manja su pohađala samo nekoliko osnovnih škola, ali su odraslija bila upisana u skoro svih desetak srednjih škola, koje su bile predviđene za evakuaciju.

Zato nije bilo dana kada nije po nekoliko porodica pratilo svoju djecu. Pošto su škole išle u razna mjesta, podosta je takvih koji su bili prinuđeni da pristanu na odlazak djece čak i na tri, pa i četiri razne strane. Tako je, na primjer, Olja otišla sa svojom Gimnazijom i njenim Mišom u Crikvenicu, a mala Tanja u Sarajevo; Pavlova Sanja evakuisana je u Neum, a Fatima i Ismet nedaleko od nje — u Gradac; Režek je sa svojom školom otišao u Sloveniju, a njegova Lidija sa djecom u Osijek.

Pavlov »fićo« neumorno je razvozio djecu i njihove roditelje.

Oni đaci, koji su evakuisani autobusima, polazili su ispred svojih porušenih škola. Na svakom ispraćaju ponavljalo se isto: gužva, uzbuđeni glasovi, tihi plač, a ponegdje i bodri smijeh onih koji su mislili da će na ovaj način razdrmati ojađene i ublažiti njihovu tugu. Kada bi predstavnik vlasti ili direktor škole uzimao riječ — žagor bi se stišavao. Pavle je u takvim prilikama posmatrao okupljene ljude i čudio se kako to da mu i oni liče jedni na druge.

Sva lica koja je viđao na raznim ispraćajima tih dana, imala su isti izraz. Ljudi se najmanje razlikuju u tuzi; kod svakog čovjeka neveselo lice izgleda kao nevidljivi zastor, koji oduzme onaj posebni odsjaj očiju pojedincima; karakteristične kretnje postanu jednako umorna opuštenost; a ispod smrknutih lica svih ljudi, kriju se iste ili vrlo slične, ali turobne misli.

Prilikom ispraćaja Sanjine škole, Pavle se sreo sa Anom. Sanjina škola nalazila se nedaleko od Ani-

nog stana, tako da nije bilo potrebno da ih prevozi automobilom. Vozeći se prema školi, slučajno je naišao ispred njihove zgrade i primijetio visokog Ivana, koji je tješio uplakanu Anu. Izgledalo je kao da ona putuje, a ne ćutljiva djevojčica, koja je stajala pored majke i »čika Ivana«.

Pavla je, već odavno, prestao da interesuje Anin intimni život. Ni u braku nije bio ljubomoran, ali ovu Aninu vezu, koja traje već godinama, nije odobravao. U početku je, doduše, priželjkivao da se njegova bivša žena uda za Ivana, jer bi za malu Sanju bilo bolje da živi u pravoj porodičnoj atmosferi. Ali kada je po gradskim kafanama počeo da sreće ljepuškastog Ivana sa drugim ženama, postalo mu je jasno da od tog braka neće biti ništa. Jednom prilikom, dok se sa Anom moglo još razgovarati, rekla mu je da je Ivan zaista premlad za nju: »Ni školovanje nije završio, iako je vrlo inteligentan i, sve u svemu — drag mladić.«

Prošlo je od tada skoro deset godina, a sve je ostalo isto: Ivan nije završio svoje školovanje, nije se čak zaposlio stalno, a ostao je i dalje »drag mladić«, koji se već bližio četrdesetim godinama.

Godine su ostavile još veći trag na Ani. Njena nekadašnja živahnost pretvorila se u neprestani umor, a sve deblje noge nisu više bile onako hitre, nego teške i trapave. Na licu su promjene bile još veće; nekada prozračnorumeni ten postao joj je bezbojan, podočnjaci sve niži, a oči nekako ispupčene, skoro buljave. Jedino je frizura ostala ista. Iako su žene skoro svake godine mijenjale način češljanja i dužinu kose, Ana je uporno nosila svoju visoku crnu punđu, koja se Pavlu činila čak bujnijom i sjajnijom nego što je ranije bila.

Njega nikada nisu zanimale tajne ženskog dotjerivanja, tako da nije mogao ni znati da žene već odav-

no pod svoju kosu stavljaju umetke tuđe. Jedino je pretpostavljao da Ana ponekad boji kosu, jer je primijećivao da joj se odsjaj mijenja: nekad je bio crvenkast, zatim zagasitocrn, a zimi svijetlorid.

Sve to nije smetalo da bivši supružnici normalno razgovaraju, jer Pavle nikada nije zapostavljao svoju kćerku. Dolazio je po djevojčicu svake sedmice, a nekada i češće. Izvodio je u šetnju, i uživao, kao i svi roditelji, što mu dijete poprima mnoge njegove osobine i svatanja.

Ali nemirni i stalno neizvjesni Anin život, bio je ispunjen čestim burama i neuspjesima koje su kod ove vrste žena najbolnije i najdublje, kada su povezane sa muškarcem uz kojeg se vežu.

Mirni Pavle, ni kriv ni dužan, morao je da trpi sve njene nesporazume, svađe i povremene prekide sa Ivanom. Tada je postajala nemoguća. Kinjila je Pavla stalnim prebacivanjima da se nedovoljno brine za Sanjicu, razgovarala sa njim na potcjenjivački način, iskorištavala svaku priliku da ga što gore uvrijedi.

I Pavlovo strpljenje imalo je svoj kraj. Kad su Anina vrijeđanja došla do vrhunca i čak postala stalni način njenog obraćanja, on je počeo da izbjegava svaki duži razgovor. Prestao je da joj postavlja bilo kakva pitanja, a kad je Sanja porasla, to mu je bilo i lakše, jer je za sve što ga je interesovalo o kćerci mogao da nju direktno pita. Tako se sva komunikacija između Ane i Pavla svela na kratke konstatacije, ili još kraće »da« i »ne«, s kojim su potvrđivali ili odricali i ono malo zajedničkog što je ostalo među njima.

Na ispraćaju Sanjine škole, Ana je svojim glasnim plačem i frizurom privlačila opštu pažnju, naročito onih koji su trezvenije i mirnije shvatali ovu evakuaciju i više posmatrali druge, pokušavajući na

taj način da se odvoje od sopstvenih misli koje su, kao i u ostalih, bile neprijatne.

Osjećajući da je u neku ruku postala centar pažnje, Ana je opet počela da prebacuje Pavlu: »Gdje si uspio da uzmeš ovako malu čokoladu?«; »Nisi joj trebao kupiti toliki veš! Razmazićeš mi dijete!«; »Znam ja da nemaš vremena od one svoje . . .«

To njeno pominjanje Marije kao »one« bio je poseban način vrijeđanja Pavla i njegovog »neukusa«. Za ove tri godine nikada nije nazvala Mariju punim imenom ili prezimenom; u njenim riječima to »ona« zvučalo je kao uljez, nešto što ima nedoličnu prošlost, nešto beznačajno, što ne vrijedi ni da posjeduje ime, jednom riječju — ništa.

— Prestani da vrijeđaš! — opomenu je Pavle.

Ana zastade, a onda najiskrenije zaplaka.

— Tebi je do svađe — govorila je kroz suze. — U ovakvom trenutku opet započinješ svoje — jecala je. — Kćeri moja, jadna moja sirotice.

Zagrlila je očajnički Sanju, koja je stidljivo oborenih očiju, trpjela majčino grljenje i u jednom trenutku pogledala oca, onim dugim pogledom razumijevanja, koji mogu da imaju samo prerano sazrela djeca.

Kad su autobusi krenuli, opet se ponovila ona uzbuna i žagor pozdrava, plača, dovikivanja koje Pavle već danima posmatra.

Ovoga puta potrčao je i on za autobusom koji se polako probijao kroz uznemireno mnoštvo. Pristigao ga na izlazu iz dvorišta, još jednom pomilovao uplakanu Sonju i dugo mahao brojnim ručicama, koje su poput krila nekih neobičnih ptica lepršale kroz otvorene prozore, treptale u daljini i nestale na zavijutku ulice.

Kroz ogoljele krošnje drvoreda proleti šum iznenadnog vjetra. Iako je sunce sijalo, vazduh je bio hladan, a oblaci na horizontu sve tamniji.

Ljudi se raziđoše kućama, noseći u srcima olakšanje poslije predugog rastajanja, ali i nejasnu strepnju pred danima koji dolaze.

XIII

Sa pristizanjem prikolica, izbili su prvi sukobi među ljudima, koji su do tada disali jednom dušom. Istina, bilo je i ranije onih koji su isključivo mislili o sebi, ne birajući sredstva da uzmu što bolji šator ili više ćebadi i kreveta nego što su dobijali drugi. Ali takvi su brzo otkrivani od većine, koja je svaku sebičnost osuđivala i borila se protiv nje.

Onih prvih dana, pod otvorenim nebom, ljudi su bili toliko povezani zajedničkom svakodnevnicom, tako da su su svi koji su se podvajali bili lako uočljivi. Za vrijeme jednomjesečnog života pod šatorima, stanje se nije mnogo izmijenilo. Ako je neko i dobio tjesniji šator,znao je da je imao ili manju porodicu, ili je jednostavno bio takve sreće pri raspodjeli.

Osim toga, svi ljudi su znali da će pod šatorima provesti kratko vrijeme, jer su već uveliko počele da se grade barake, a i broj prikolica bio je sve veći.

Treba napomenuti da je Štab za smještaj postradalih dugo premišljao o najboljem i najpriklad-

nijem načinu smještaja ljudi. Duge jesenje kiše počele su drugom polovinom novembra. Svi su znali da će uskoro i snijeg. Vlasnici garaža dobili su besplatno daske da provizorno potpode ove hladne prostorije, u koje su unijeli i peći, i tako od garaža napravili najudobnija privremena skloništa. Barake su, doduše, bile još bolje, ali su se sporo gradile i bilo ih je malo. Pošto je nekada željeznička pruga prolazila kroz centar grada, a tek prije nekoliko godina glavna željeznička stanica premještena na periferiju grada — na stare šine, koje se već odavno nisu upotrebljavale za saobraćaj, i zato bile zarasle u travuljinu i korov, postavljene su stotine dotrajalih vagona, koji su kao pomoć poslani ne samo iz Jugoslavije, nego i iz Austrije, Mađarske, Njemačke.

Često u raznim prilikama iste stvari mijenjaju svoju vrijednost. Svako zna da je daleko udobnije putovati u putničkim vagonima, ali sada su za duže stanovanje bili daleko prikladniji, obični teretni vagoni. Jedina je nezgoda što su bili uzdignuti nad zemljom, pa je hladni vazduh uvijek duvao kroz drveni, ponegdje i mjestimično razmaknuti pod.

Ali, ljudi su se dovijali na razne načine. Zapušivali su rupe krpama, a oni koji su u mladosti katranisali vrbaske čamce i znali da je to najbolja izolacija protiv vode, sjetili su se svog nekadašnjeg umijeća i ne samo sebi nego i drugima, zapušivali i najmanje pore u vagonima.

Sve bi to malo pomoglo da u svim vagonima nisu danonoćno gorjele peći. I čim bi se vatra zagasila, za svega desetak minuta prijatna toplota bi nepovratno iščezla, a u vagone se uvlačila nepodnošljiva hladnoća, protiv koje nisu pomagali ni dupli džemperi, a ni najdeblji zimski kaputi. Jedini izlaz bio je opet založiti vatru koja je, naročito u zimskim danima, bila osnovni izvor života i opstanka.

Stalno loženje vatre bilo je povezano sa sve većim novčanim izdacima, koji su ionako vrtoglavo rasli, jer su cijene namirnica postajale sve veće i veće. I to je bila posljedica zemljotresa, jer su sva sela, pa i ona udaljena stotinjak kilometara jednako postradala. Ojađeni seljak više je brinuo kako da napravi krovinjaru za svoju brojnu čeljad nego da odlazi na daleku pijacu u porušenom gradu.

Posebne izdatke činilo je i stalno osjećanje dužnosti da se svakog mjeseca, pa i češće, šalju paketi dječici razbacanoj po čitavoj Jugoslaviji.

Uzalud su odraslija djeca pisala da im je lijepo i da se dobro hrane. Sve je bilo potpuno uzalud. Roditeljima je bilo drago što im se djeca ne pate, ali su odmah po čitanju ovakvih pisama, odlučivali da treba poslati novi, još obilniji paket da njihov sin ili kćerka ne pomisle da su ih njihovi zaboravili u dalekoj tuđini.

Međutim, sve ovo predstavljalo je toliko opterećenje da je novac brzo nestajao. Pravi spas bila je odluka Skupštine opštine da se dio upućene pomoći postradalima, dodijeli u obliku kratkoročnog kredita, na četiri godine, i sa svega 2% kamate, svim stanovnicima.

Ova neophodna pomoć, koja je bila i jedini izlaz, za postradale ljude, poslužila je zlonamjernim jezicima (kakvih će uvijek biti) u drugim gradovima, da se prošire priče kako »Banjalučani kupuju naveliko automobile, od dodjeljene pomoći«.

Da je neko od takvih proveo samo jednu noć u bilo kojem nezaloženom vagonu, zavijenom pod snijegom, među ljudima kojima od hladnoće san ne može da zaklopi oči, — nikada ne bi tako govorio. Ali, uvijek je bilo najlakše suditi o drugima, kad nisi i sam u koži onoga o kome govoriš. Sve ove priče gubile su i posljednju mogućnost opravdanja, kada se zna da

svi krediti treba da se vrate, a to je svakom dobronamjernom čovjeku bilo jasno.

Najčudnije je, ipak, bilo onima koji su podigli kredite. Novca su u početku dosta imali, ali je i on, kao i sve na što nisu navikli obični ljudi, brzo nestajao; ne potpuno, ali sve više i brže.

Štab za smještaj stanovništva, vidjevši da baraka i vagona nema dovoljno, donio je odluku da se ubrza kupovina prikolica.

Svakog dana stizale su u grad na Vrbasu raznovrsne prikolice. One manje, sve bijele, dopremane su iz Novog Mesta. Nešto veće, obojene u zeleno i krem, bile su iz Engleske. Stotinjak velikih, za veće porodice, potrebnije stručnjake i privremene kancelarije, dolazile su ne samo iz Engleske, nego i iz Njemačke, Austrije, Norveške, Čehoslovačke, Švajcarske i drugih evropskih zemalja.

Oko prikolica nastajala je prava jagma.

Onako elegantne, modernih linija i pastelnih boja, — činile su se ljudima, namočenim susnježicom, kao vrhunac udobnosti koja će im omogućiti da prebure preko glave ovu tešku zimu. Ali rijetko kada želje svih pojedinaca mogu da budu ostvarene. I ovom prilikom, više je bilo onih koji su tražili prikolice, nego što ih je bilo dopremljeno. Taj stalni nesrazmjer onoga što želimo, i onog što se može, uvijek je bio uzrok svih netrpeljivosti, nenamjernih nepravdi, ali i svih ljudskih marifetluka da se, ne birajući sredstva, postigne cilj. Već smo rekli da je ovakvih pojava bilo i u onom zajedničkom — šatorskom periodu; ali tek sada, kada se pred ljudima pojavio raznovrsniji izbor: garaže ili barake, vagoni ili stari autobusi, a sada i primamljive prikolice — postepeno je počelo da se gasi ono osjećanje zajedničkog. Da su svi imali samo jednu mogućnost izbora — na primjer vagone — razlike bi bile male; iako bi se i tada našli

oni koji bi gunđali zbog »slabijeg« vagona. Ali takvi bi bili brojno neznatni. Međutim, pomenuta raznolikost i nejednakost smještaja, donosila je i raznovrsne posljedice, a već time i ljudsku borbu da se za sebe izvojšte što povoljniji usiovi.

Tih dana izgledalo je da je vrhunac uspjeha dobiti prikolicu. Oni koji su ih dijelili, bili su na velikoj muci. Svi su htjeli da podjelu izvrše na najpravedniji način, i svakome — ko još nema siguran krov nad glavom. Ali, bilo je onih koji su se već smjestili u vlastite garaže, ili čak vratili u manje oštećene kuće — pa su, ipak, tražili prikolice. Zahvaljujući više lakovjernosti onih koji su prikolice dijelili nego nekim posebnim vezama, uspjevali su da ih i dobiju.

Prve susnježice smijenio je snijeg. Još je, istina, bio nestalan i brzo se topio, ali je padao sve gušće i nemilosrdnije.

Oni koji su bili još pod šatorima, postajali su nestrpljiviji, žučniji i sve glasniji u traženju prikolica. Padale su i teške riječi, pa i psovke »onima koji su ih postavili da dijele prikolice«.

Uzalud su mnogi od tih neispavanih ljudi, koji već mjesecima rade na zbrinjavanju stanovništva, dokazivali da ni sami nemaju prikolicu. Svima su govorili da je i predsjednik opštine, Živko Babić, bio jedno vrijeme sa porodicom u šatoru. Ništa nije pomagalo, jer su nezadovoljni uporno navodili druge krimjere, koji su suprotno dokazivali.

Takvih slučajeva, neopravdanog dodjeljivanja prikolica, zaista je bilo, jer je nemoguće kontrolisati sve ljude u gradu koji je potpuno izmijenio svoj izgled, gdje su mnoge porodice promijenile mjesto boravka i čitav život. U ovoj zbrci oko prikolica, u optužbama koje često nisu imale osnova, najosnovnije je bilo da prikolica nema dovoljno i da ih neki nikada neće dobiti, jer su jednostavno bile sve podijeljene.

Među ovim zlosrećnicima koji nisu dobili prikolicu, bio je i Pavle. Poslije Bogdanove smrti povukao se iz Štaba zbjega, a i sam štab, ubrzo je, poslije onih prvih poslijepotresnih dana, prestao da postoji, jer je sva vlast i dalja briga oko smještaja i pomoći stanovništvu prešla na mjesne zajednice Socijalističkog saveza. Na nesreću, i tamo je došlo do smjene ljudi. Premorene, koji su na svojim leđima iznijeli glavni teret onih najtežih dana, zamijenile su nove, svježije snage. Pavle nikoga nije znao. Jedino mu je bio poznat predsjednik mjesne zajednice, ali kako ga ovaj ćutljivi čovjek nikada ništa nije pitao, tako se i Pavle utopio u stotine onih koji su, bezuspješno kao i on, tražili prikolice.

Njegova situacija nije, po mišljenju ovih koji su odlučivali, bila tako kritična. Nije imao djece. On i žena bili su ljudi u dobrim godinama i još uvijek pri snazi. Sve su to bili razlozi zbog kojih nije dobio prikolicu.

Umoran i razočaran zbog neuspješnog traženja, Pavle je kao i hiljade sličnih njemu, odlučio da se vrati u oštećeni stan.

Ali najveće iznenađenje donijelo je prvo iskustvo onih koji su, poslije velikih okapanja, dobili prikolice.

Pokazalo se da su ove lijepe kućice na gumenim točkovima previše hladne, i što je najgore, poslije dužeg boravka više ljudi, u njima se toliko zapari, a kad prestane da se loži, ta para se pretvori u vodu koja sve prekrivače i dušeke toliko navlaži da se poslije moraju sušiti, kraj vatre.

Na masovne pritužbe, čak je i televizija donosila uputstva kako se zimi boravi u prikolicama. Preporučivano je da gornje prozorče uvijek bude otvoreno zbog dovođenja vazduha. To ljudima zadugo nije ulazilo u glavu, jer nikako nisu mogli da se

pomire da im odozgo stalno ulazi hladan vazduh, ali kada su kod drugih vidjeli da je to jedini način sprečavanja nepodnošljive vlage, otvorili su i sami prozorčad; većina je unijela i peći, izvukla rorove kroz onu prozorčad i poput onih u vagonima ložila peći neprestano.

Tako se sve svodilo na isto: i u garažama, kao i vagonima, autobusima i prikolicama, bilo je jednako — neudobno. Čak je najbolje bilo onima koji prikolice nisu dobili, i istina stalno na oprezi, ali u toplom zidanom stanu, provodili sve kraće zimske dane, ali i preduge i još hladnije snježne noći.

Ljudi koji nisu stanovali u oštećenim stanovima, nego u prikolicama, mislili su da su u gorem položaju od onih koji su se vratili u kuće. Međutim, ni ovima, povratnicima nije bilo lako. Zemlja pod kućama, razdrmana od dva snažna potresa i bezbroj slabijih, bila je toliko rastresena, da je prolazak najobičnijeg kamiona odzvanjao i podrhtavao sa zidovima, tako da je izgledalo kao da se zemlja opet trese.

Mnogi ljudi budili su se oznojeni od straha. Napeto su osluškivali prolazak kamiona i razbuđeni, uznemirenim prstima pripaljivali cigarete, razmišljali o dalekoj djeci, svojoj neizvjesnoj sudbini i svemu što samo u ovakvim prilikama može da padne čovjeku na pamet.

Marija je posebno teško podnosila stanovanje u rasklimanoj zgradi. Njeni nervi, i ranije narušeni od dugotrajnog samovanja, bili su toliko prenategnuti da joj je i najmanji šum presijecao dah i pojačavao rad srca. To stalno strahovanje umaralo je i jače osobe, a kod nje je dovelo do trajne nesanice. Danima je skrivala od Pavla da već noćima ne može da zaspi; pila je i meprobamate za spavanje, ali ništa nije pomagalo.

I tako, dok je očekivala blijedu svjetlost zore, razmišljala je o svom životu i činilo joj se da je uvijek bi-

la na teret drugima. Još u djetinjstvu ocu i majci bila je preteška. Stalno su bdjeli nad nježnim zdravljem svoje jedinice i možda su zato pomrli onako iznenada, jedno za drugim, čim se Marija udala. Intimnih prijateljica nikada njie imala, iako je to uvijek priželjkivala. Njena sklonost za samoćom i razmišljanjem bila je najveća smetnja svim tim veselim djevojkama koje su bučno odlazile na plesove, beskonačno pričale o svojim simpatijama i ljubakale se sa svakim zgodnijim mladićem kojeg su upoznale. Često su joj govorile da je trebala ranije da se rodi, »onda, kada se uzdisalo, jer sada se nema vremena za gubljenje.«

Kada bi ponekad izašla sa svojim kolegicama, opet im je smetala. Pojava lijepo obučene djevojke, koja još ima izrazito krupne oči i neobično dubok pogled, uvijek je privlačila sve mladiće. Marija po prirodi nepovjerljiva, ali još više predobra da bi mogla povrijediti bilo koju od svojih prijateljica, odbijala je sva tiha udvaranja njihovih momaka. Radila je to veoma taktično, jer nije željela ni mladiće da uvrijedi; ali baš ovo odbijanje nagonilo je smjelije muškarce da joj još jasnije i ubjedljivije povjeravaju svoje simpatije, pa čak i predlažu sastanke. Marija nikada nije pristala ni na jedan od ovih poziva, iako je bilo i takvih mladića koji su joj se pomalo i sviđali. Jače od svega što joj je željelo mlado srce, bila je njena savjest i snažna volja da odoli svim iskušenjima koja su mogla drugom nanijeti nepravdu.

Prijateljice su zavidjele lijepoj Mariji, a kada bi primijetile da njihov mladić postaje razgovorljiviji, duhovitiji i veseliji kad je god u društvu sa svojom privlačnijom kolegicom, počele su da izbjegavaju zajedničke izlaske s njom.

Marija se kasnije sjećala, sa umornim osmijehom, svih tih mladića koji su se poženili sa drugim djevoj-

kama, a zbog kojih je svojevremeno gubila prijateljice koje joj to nikada nisu ni bile.

I njenom prvom mužu postala je skoro nepodnošljiva smetnja. Kad je ispričao sve što je znao i mogao (a to je nekada činio vrlo zabavno), postao je manje razgovorljiv.

Ćutljiva Marija nije mogla da nadoknadi nastalu prazninu, bez koje on nije mogao da živi, i, malo po malo počeo je sve češće da izlazi sam, pričajući novim poznanicima, a kasnije i ženama — opet na onaj svoj, veseli i pun neočekivanih preokreta način, koji je plijenio sve slušaoce.

A kod kuće, ćutao je kao zaliven.

Ponekad je pokušavao da počne neki od svojih razgovora, ali je brzo gubio volju, nestrpljivo šetkao iz jedne prostorije u drugu, kao da ga nešto goni, a na kraju grabio kaput i bez riječi izlazio.

Taj strašni osjećaj, da je za nekog teret, stvara kod osjetljivih žena duboku ranu koja se ničim ne može izlječiti, nego, naprotiv, postaje sve teža i nepodnošljivija.

Strah da će zbog svoje nesanice postati teret i Pavlu, nagonio je na takva bespoštedna odricanja Mariju, da je u onim prilikama kad bi se on zbog prolaska kakvog kamiona, budio — čvrsto zatvarala oči, čak disala duboko, pretvarajući se da spava, ali je cijelo vrijeme netremice pratila kako Pavle puši cigaretu za cigaretom i zbog toga postajala još tužnija.

Ali ako je uspijevala da ga obmane po noći, danju je njeno sve upalije lice odavalo da nešto s njom nije u redu.

Ipak, odbijala je sva Pavlova nagovaranja da je pregleda ljekar, uvjeravala ga da je potpuno zdrava, a svake sljedeće noći opet je, bezuspješno pokušavala

da zaspi i kopnjela, kao prerano ubrani cvijet u čaši koju smo zaboravili da napunimo vodom.

***

Sve hladniji dani natjerali su i Žiku Babića da promijeni smještaj. Njegov stan bio je, kao i mnogi u gradu, oštećen i opasan za stanovanje. Zato se sa porodicom privremeno smjestio kod Fikretine majke, Zehre. Ali, ovdje je bilo prilično tjeskobno, čak nije bilo dovoljno ni ležaja. Sredinom decembra došla je iz sarajevske bolnice i Žikina majka, Anđa. Zehra i Anđa su spavale na kaučima, a Žiko i Fikreta na patosu. Djeca su ležala u drugoj sobi.

Žiko je dolazio veoma kasno. Dešavalo se da neka od brojnih sjednica završi duboko u noć, čak pred zoru. Tada nije ni dolazio kući.

Ručavao je sa porodicom samo ponekad. U tim prilikama nastojao je da bude što raspoloženiji; to je činio naročito zbog zabrinute Anđe, koja je još imala onu nezdravu boju lica što se sreće samo kod onih koji su dugo tamnovali ili ležali u bolnici. Na njeno često: «Jadni moj sine, pretrgnućeš se«, odgovarao je u šali: »Šta je to prema ratu!«, a znao je dobro šta za njegovu majku, koja je izgubila muža u ratu, to znači. Ponekad bi mu bilo žao što povređuje stare rane, ali je smatrao da je, ipak, bolje bliži bol — liječiti daljim. Samo oni koji su patili u životu, znaju kako se patnja može najbolje ublažiti. Ako smo nešto teško preboljeli već davno, onda je i nova teškoća, pogotovo ako je manja, lakše podnošljiva jer nas podsjećanje da smo i gore preživjeli hrabri da novu nedaću lakše prebrodimo.

Ali ljudi u Anđinim godinama, kada iskustvo sve gleda u dužim vremenskim razmacima, nikada ne griješe kada pretpostave sve posljedice onoga što se mladima, u trenucima doživljavanja, čini ne toliko strašnim kao što jeste. Ona je znala da će i ovi teški mjeseci proći, kao što sve u životu prolazi. Ali se tužnoga srca sjećala svih onih koji su nekada isto ovako nepoštedno trošili zdravlje, a poslije, ne odmah, ali uvijek ranije od onih koji su vodili miran život, naprečac umirali. Neprospavane noći i stalna napregnutost, morale su uvijek, na kraju krajeva, da plate svoj račun gubitkom zdravlja. Zato Anđa nikada nije mogla da zaspi prije nego što joj sin ne bi došao. Krila je to od njega, ali nije mogla da sakrije i brižne poglede s kojima je pratila svaku promjenu na licu sina, nagovarala ga: »hajde — malo odspavaj«, i premda mu je govorila da je »užutio kao vosak«, tužno klimala glavom, jer joj je on uvijek odgovarao da nema vremena, i da žuri na neku „važnu sjednicu!"

I Fikreta je, kao i sve žene koje vole, stalno razmišljala i na razne načine pokušavala da poštedi muža. Znajući njegovo nepopustljivo shvatanje dužnosti, birala je što kaloričniju hranu, natjerivala ga da sve pojede i molila da dođe ranije kući. Bar zbog njih, jer niko neće spavati sve dok on ne dođe. Vesna i Zlatan, mladi i željni radosti, često su nalazili povod za dječije nemirluke i smijeh, ali su i oni postajali popustljiviji i ne tako svojeglavi, kad ih je nervozna majka grdila, nekad i bez vidljivog razloga.

Tako su u kući ćutljive Zehre tekli dugi umorni dani i napregnute noći. Čak je i Vesnin ljubimac mačak Marko bio uznemiren. Mjaukao je češće nego ranije. Ali ne zbog onih razloga koji su tištili ljude oko njega; on je na svoj, mačji način, tugovao za starom kućom u kojoj je poznavao svaki najmanji ugao. Ovdje mu je bilo sve čudno, sobe kraće, a zidovi ne-

kako tuđi, bez onih prijatnih mjesta na kojima je znao polako da prede i žmirka zelenim dremljivim očima na televizor, kao da ga ni najmanje ne zanimaju državnici i najnoviji događaji koje su ljudi oko njega pomno posmatrali.

Nije samo kod Živka Babića bilo ovako.

Većina njegovih saradnika živjela je u sličnim uslovima. Sjednice su smjenjivale sjednicu. Tu su svi provodili daleko više vremena nego kod svojih kuća. »Gradskim očima« — kako obično ljudi zovu one koji su postavljeni ili izabrani da upravljaju gradom — nije bilo nimalo lako. Naprotiv. Pored svojih briga, trebali su da razrješavaju i tuđe. Nepravedno bi bilo da se i to ne navede.

Zbog kritične situacije i sve mnogobrojnijih teškoća, pored ranijeg potpredsjednika grada izabrana su još dvojica: Ranko Ćurčija i Tomislav Javor. Bila je to za njih čast, ali i preteška obaveza.

Odlučivati o ljudskim sudbinama nekada čini zadovoljstvo. Ali pomagati unesrećene — nikada nije zahvalno, pogotovo kada, i pored najbolje volje, ne možemo sve da učinimo i svakom jednako pomognemo.

A tako je bilo tih dana: svi traže, svi očekuju pomoć, iako je nemoguće svakom udovoljiti u potpunosti. Zbog toga su i bile potrebne te neprekidne sjednice na kojima se vagalo — pokušavalo da se nađu najbezbolnija riješenja za većinu ljudi, a ne za pojedince.

To »uopštavanje« prešlo je i na »gradske oce«, ali njihove porodice — i ne samo njihove, nego u svih koji su trebali da odlučuju za druge — jednako teško su podnosile nedaće kao što je to bio slučaj sa većinom u porušenom gradu.

Ljudi se u blagostanju mnogo razlikuju, ali u zajedničkoj nesreći nevolje više nalikuju nego što se odvajaju jedne od drugih.

U porušenoj Banjaluci opet se potvrdila ova životna istina. Očiglednije nego ikada. Bar za ljude koji su sve to preživjeli.

Ipak, krajem decembra raspoloženje postradalih toliko se popravilo da su ljudi, a naročito žene, već uveliko počeli da se pripremaju za doček Nove godine. Na povremeno drhtanje zemlje već su toliko navikli da ih je skoro začudilo što nijednog od osjetljivijih »smirivanja tla« nije bilo tokom čitave posljednje sedmice stare godine. I Žikine sjednice nisu bile više onako dugotrajne. Dolazio je kući ranije. Čak su ponekad, opet zajednički, gledali televiziju. Na radost Anđe i Fikrete, Žikino lice počelo je da dobija onu zdravu boju koja kod veselih ljudi ima poseban odsjaj.

Trideset prvog decembra Žiko je naručio uobičajenu novogodišnju pečenicu, a Fikreta završavala sa šivanjem crne tunike i istobojne suknje.

Najbolji znak poboljšavanja svih tegoba, uvijek je bilo buđenje ljudskog zanimanja za svoj spoljni izgled. To se naročito osjeća kod žena, koje i svojim polom i navikama unose u svakidašnjicu lepršavost, kult ljepote opipljivih malih stvari, a najviše načina odijevanja, koji nepogrešivo govori o njihovom ukusu ili neukusu, senzibilnositi, temperamentu, pa čak i karakteru.

Sada su u raznim krajevima grada koji je već prestajao da strijepi zbog mogućih novih zemljotresa, razne žene, birale raznu odjeću za praznovanje Nove godine, koja je u posljeratno vrijeme zamijenila nekadašnje božićne, bajramske, uskrsne, ramazanske ili svetosavske svetkovine. Tako je Marija suzila u struku svoju prošlogodišnju tamnozelenu haljinu; prilič-

no je omršala, pa je morala da napravi i dublje ušitke oko grudi; umjesto prošlogodišnje imitacije crvenkasto-okerastog cvijeta, koji je stajao ispod široko isječenog izreza za vrat i ramena, stavila je ovoga puta diskretni broš od starog srebra, sa gotovo neprimjetnim odsjajem crvenog rubina. Ana je sašila novu, duboko dekoltovanu haljinu od tafta plameno crvene boje; spustila je ravno odsječene šiške skoro do obrva, a u punđu, koja je ovoga puta imala crvenkasti odsjaj, stavila je blješteći nakit: neke svjetlucave resice, koje su u sredini imale kružno raspoređen niz staklastobisernih kuglica.

Ravnodušna prema svemu oko sebe, željna odmora i sna, Vera nije ni primjećivala ovo užurbano dotjerivanje; ogrnuta onim Bogdanovim kožnim kaputom, sjedila je u svojoj prikolici uz razgorjelu naftašicu, i omamjena njenom ugodnom toplinom, zurila u natmureno podnevno nebo u kome su počeli da odjekuju prvi revolverski hici, s kojima se u ovim krajevima uvijek popraćuju veselja.

Jelena je sašila svilenu bluzu išaranu crvenim, žutim i zelenim krugovima nejednake veličine. Ova razigrana od boja tkanina, činila je čudan nesklad prema njenom umorno tužnom, opuštenom licu. Bluzu je napravila u posljednji čas, jer je primijetivši dotjerivanje drugih žena, htjela da pokaže tim »šušama« da ni ona nije »niko i ništa«. Ipak, nije to više bila ona nekadašnja govorljiva žena, koja je — ranijih novih godina svojim nametljivim veseljem i muzikom iz radio-aparata, koji je navijala na najjači ton, tako pokazivala značajnost svoje ličnosti.

Ovoga puta bila je ćutljiva; sjedila je nepokretno uz Veru, i u tišini prikolice, slušala ujednačene otkucaje budilnika, popravljajući ponekad odsutnim pokretima svoju šarenu bluzu.

Fikreta je znala da njen nježni ten i meku svijetlu kosu najljepše ističu srebrna i žuta boja. Zato je preko crnog kompleta obukla bluzu takve boje, ovlaš zakopčanu i diskretno uočljivu, kao što je bio i njen blagi svijetleći osmjeh.

Muškarci nisu bili tako izbirljivi u odijevanju. Najveću pažnju su posvećivali izboru pića i dovoljnoj količini svega onoga što ide uz njega: pečenom mesu, raznovrsnim salatama, a oni mlađi — izboru gramofonskih ploča.

U hotelu »Palas«, velikoj sali Doma kulture, salonima gradskog Pozorišta — sva mjesta bila su unaprijed otkupljena, a sale ukrašene dekoracijama; istina ne onako bogato kao prethodnih godina, ali ipak dovoljno, čak iznenađujuće veselo u odnosu na one ne baš daleke dane neizvjesnosti i pritajenog straha.

Čitav grad, možda i nametljivo, ali opravdano, upinjao se da noć između trideset prvog decembra i prvog januara hiljadu devet stotina sedamdesete godine učini što ljepšom i veselijom. Niko nije htio da misli kako će poslije slavlja da se vrati u rashlađene garaže, prikolice, ili stanove sa napuklim zidovima. Svi su željeli zaborav, a poznato je da niko ne može tako uspješno da upliva u bezbrigu kao oni kojima dugotrajno odricanje svake radosti najviše sakupi rezervi životnog veselja, koje u časovima oduške postaje nemjerljivi zanos, svega onog što napaćeno srce u hotimičnoj obmani želi.

Zato je praznovanje Nove godine u porušenom gradu počelo još od jutarnjih časova. Već oko podneva u rijetkim kafanama i bifeima (većina je bila, zbog oštećenja, zatvorena) odjekivala je pjesma; nekako promukla, već otežalih jezika, ali još uvijek uporna i željna da veselje što duže potraje.

Pavle i Marija trebalo je da dočekaju Novu godinu u salonima Pozorišta. Spremali su se da nešto ra-

nije pođu, jer su namjeravali da navrate na sat-dva do Vere i Jelene. Znali su da su Irfan i njegova žena, sa kojima su one dijelile prikolicu, otputovali u Prijedor da tamo, kod njegovog brata, provedu novogodišnje praznike.

Marija je upravo stavljala onaj broš, ali je zastala jer je primijetila da njeno omršavjelo lice djeluje isuviše turobno. Zato je svjetlijom nijansom pudera naprašila obraze, zagledala se u svoj sada već podnošljiviji lik i upravo zatvarala pudrijeru.

Ponekad vodovodne cijevi zbog iznenadne promjene pritisku počnu da krkljaju i huče, naročito u stanovima na četvrtom spratu.

Tako je i ovom prilikom pomislila Marija, kad je čula nenadani šum, ali već poslije nekoliko trenutaka, poučena gorkim iskustvom, ustravljeno se zagledala u tavanicu i bijele, od ranije napukle zidove.

Uz zaglušni tutanj, zid sa ogledalom za toalet, poletio je prema njoj, a ona ka njemu; četke za kosu, pudrijera, kutije sa kremama, Pavlov brijači pribor — sve to, od naglog udarca, izletjelo je preko ograde staklene stalaže na Mariju, i uz zveku stakla koje se razbija, popadalo na pod.

Marijin ustravljeni krik prenuo je Pavla, koji je dotrčao do nje i čvrsto je stisnuo uza se.

Zidovi su počeli da se napinju, kao da se s njihove druge strane nešto nalazi što pokušava da ih onako tanke izbaci iznad drvenog okvira vrata, koji se uvijao prštići ispod lakirane površine. Žbuka je počela da otpada, a iskolačene oči Marijine netremice su gledale u ogoljene cigle, koje su se pomjerale, pucale, opuštale se i podrhtavajući, ulijetale među donje; ne prestajući da se drmaju, krivile su vrata, oko kojih se dizala sve gušća prašina.

— Gotovi smo! Gotovi! — hruptali su iz zadihane Marije nerazgovijetni krici.

Pavle je osjećao njen očajnički stisak, ali je svojim još snažnijim povukao njeno uzdrhtalo tijelo pod otvorena vrata.

— Sad će prestati! Nije to ništa! Sad će prestati! — pokušavao je da umiri njenu paniku i svoj strah.

Ali to »sad« izgledalo je dugo kao vječnost.

Televizor u uglu sobe prevalio se na ekran.

Ror od peći ispao je iz zida, a povješane slike, jedna za drugom, počele su da se klate, a zatim da padaju.

U prostoriji se jedva vidjelo od nastalog sumraka, prašine i dima, koji je kao pomaman sukljao iz ispalog rora.

Pavle nikada u životu nije osjetio takav strah od smrti, kao što je to sada bilo: činila mu se toliko blizom da se čak pomirio s njom.

Stegao je Marijino krhko tijelo još jače uza se i, pomiren s krajem, zažmirio.

Odjednom je sve prestalo.

Otvorio je oči polako, ne vjerujući skoro da je još živ; u rukama je osjetio pojačanu težinu Marijinog tijela, koja je sa prestankom napregnutosti, naglo izgubila svijest. I sam iznemogao, prestao je da se opire o tlo, a noge kao da su tuđe izgubile su mu svu snagu. Ne prestajući da stišće onesviješćenu Mariju, klizao se leđima niz iskrivljeni rub okvira vrata i sjeo u prašnjavu gomilu žbuke ispod njih.

Pripio je ohlađeno lice uz Marijine vrele sljepoočnice i bezvoljan da učini najmanji pokret, zatvorio oči.

***

Ovaj novogodišnji potres istjerao je na maglovite, hladne decembarske ulice, sve što je moglo da kreće. Ljudi i žene, neke sa najmanjom dječicom koja nisu evakuisana, nisu više kričali; nisu ni onako bezglavno tumarali. Svi su stajali kao ukopani: na pločnicima, po sredini ulica — gledali su u natmureno nebo, raspukle zgrade i mokri asfalt, koji je mjestimično bio utonuo. Nije bilo nikakve panike, ali je u ljudskim dušama kao čeličnim kliještima stezao grč beznađa, onog strašnog osjećaja kada mislimo da smo bespomoćni da bilo šta učinimo, osim da se pokorno prepustimo neumitnosti svoje zlosretne sudbine.

Bezizlaz uvijek stvara pomirenje i apatičnu bezbolnost prema svemu što može još da se dogodi. Umor svih naših nastojanja da se odupremo tome, toliko nam opusti sve fizičke snage, misli, oduzme radost svih nadanja ka boljem — da čovjek, slabo biće od krvi i mesa, duže ili kraće, ostaje samo to — bezlični objekt, s kojim neko drugi radi što god hoće i kako to hoće.

Tog zimskog popodneva u srcima svih ljudi, istjeranih od stihije na ulice, vladalo je beskonačno beznađe, daleko gore nego u onim oktobarskim danima poslije prvih potresa.

Oni u garažama, barakama, vagonima i prikolicama primali su ojađene beskućnike koji su pokušali hrabro da se vrate u svoje oštećene stanove, i tu proveli sve do kraja decembra. A sada nemaju gdje da se sklone.

Opet je zajednička briga ujedinila ljude. Ovoga puta preumorne da pomisle bilo šta što bi moglo da predstavlja životnu radost. Jedini izlaz bilo je bježanje od života. A to je moglo najlakše da se učini u al-

koholu. Te novogodišnje noći veliki broj ljudi pio ga je prvi put u životu. Neki su poslije prve čašice štucali, pa i povraćali, ali su drugi neumorno pili, sve do onog kovitlaca pred očima, koji nenaviklim na alkohol stvara neodoljivu želju za snom; a san je oduvijek bio najbolji način da se pobjegne od stvarnosti.

Tako je i nježna Marija, već poslije dvije rakijice, koje je po Pavlovom nagovoru popila u jednom dahu, uskoro povraćala, a onda otežala od višednevnog nespavanja i šoka koji je sad preživjela, prvi put, poslije toliko dana, zaspala u Jeleninoj prikolici.

Fikreta je sjetno skidala srebrnastožutu bluzu i crnu tuniku, sjećajući se svih proteklih novogodišnjih praznika. Od onih dalekih dana kada je Žiko bio još student, proteklo je punih dvadeset godina. Svaku novu godinu zajedno su dočekali, a ove dvadesete njega nema. Negdje je daleko. Možda obilazi stotine zbjegova razbacanih po čitavom gradu, ali je sigurno umoran i tužan kao i ona, jer ove teške noći dok odlaže svoje novogodišnje haljine, čini joj se kao da se nikada više neće vratiti oni bezbrižni dani, kada je sve lako, sve moguće, i kada sva ljudska lica dijele isto osjećanje, radost.

Umjesto radosti čak i olovno nebo preplavila sjenka zagasite tuge.

Prve kapljice kiše pecnu po licu zanijemjelih ljudi, koji umorni za bilo kakav pokret, gledaju pretovarene automobile i nemoćno žale što ih i sami nemaju da potrpaju svoje najbliže i krenu daleko od ovih sumornih opustjelih zgrada, od ovog tužnog neba — tamo gdje postoje tople kuće i nebo blaže i milostivije; da odu sa ove zemlje, koja, kao prokletstvo, guši sva nadanja i poput aveti uništenja skuplja nove podmukle snage da se opet razbjesni i poigra sa njihovim opstankom.

XIV

Kao što početak svake zime liči na drugu, tako su i azijske gripe, koje se pojavljuju u ovo doba godine, uvijek slične i samo se u ponečemu razlikuju.

Ove zime gripa je bila posebno teška, jer je mogućnost sprečavanja širenja zaraze, bila, skoro u potpunosti, neostvarljiva. Nevidljive klice boleštine lako su nalazile svoje žrtve, iako je cijepljenje protiv gripe bilo besplatno i masovno. Do udaljenih sela pogođenih stihijom, vakcina je sporo dolazila, a i u gradu nisu je svi na vrijeme dobili. Mnogi ljudi prezauzeti svakodnevnim naporima na poslu — oko smještaja porodica, i brige za evakuisanom djecom — nisu imali vremena ni da odu do ambulanti u kojima su medicinske ekipe davale injekcije.

I tako je u pretrpanim barakama, vagonima, garažama i prikolicama, počela nova nevolja. Skoro da nije bilo mjesta gdje poneko nije ležao u groznici visoke temperature.

U Jeleninoj prikolici gripu je prva dobila Marija, iako je bila vakcinisana protiv ove bolesti.

Njen slučaj nije bio usamljen. Ove godine mnogi koji su primili injekcije sa mrtvom vakcinom nisu uspjeli da se odupru naletu zaraze. Bila je to jedna od osobenosti ovogodišnje gripe. Na ležajima koji su predviđeni za smještaj četiri osobe, bio je pretijesno. Jelena, Vera Irfan i njegova žena spavali su na dva ležaja, a Marija i Pavle na trećem, nešto većem.

Kad se i Vera razboljela, Pavlu je bilo preteško gledati sve ovo i zato je ustajao rano u zoru, odlazio u grad i obilazio sva moguća mjesta gdje bi mogao da dobije još jednu prikolicu, za sebe i Mariju. Obijao je pragove Opštine, moljakao Mišu Popovića, iako je Štab za smještaj ugroženih već odavno rasformiran, obilazio kancelarije mjesnih zajednica Socijalističkog saveza, koje su sada vršile raspodjelu, ali svugdje je dobijao isti odgovor: »Sve prikolice su podijeljene. Naručeno je još nekoliko stotina. Budite strpljivi.«

Pavlovoj prirodi nikada nije nedostajalo strpljenja, ali svaka odlika, u raznim okolnostima, gubi dobar dio svog obilježja. Izmrcvaren višednevnim bezuspješnim traganjem za prikolicom, mirni Pavle postao je toliko razdražljiv da više nije mogao da se savlada. Sve češće navraćao je u kafane i bifee u raznim dijelovima grada. U početku je naručivao samo čaj s rumom, zatim kuvanu rakiju, a na kraju je počeo da pije jedino duple konjake. Tako je poslije svakog neuspjeha liječio nakupljenu srdžbu i nemoć, ono najgore ljudsko osjećanje koje vodi u očajanje i bezizlaz, u kome je sve crno, a čovjek živi leš koji trpi sve; toliko da prestaje i da osjeća udarce.

Prije nego što bi uronio u pripiti polusan, grčio se, znojio, ponekad i glasno sam sa sobom razgovarao. »Zašto nismo opet onakvi kakvi smo bili onih nekoliko dana poslije zemljotresa?« — na to pitanje najčešće se vraćao. Pavle je jedino tražio bar najmanje razumijevanje, ali ovih dana, tako mu se bar činilo,

uvijek su ga dočekivali neumoljivi dokazi ljudskog nerazumijevanja.

U stvari, on je vjerovao svima, ali je malo ko cijenio to njegovo povjerenje. Većina nije ni razmišljala šta se dešava u ovom ćutljivom čovjeku koji je strpljivo čekao da mu drugi pomognu ili bar da mu svoim razumijevanjem ublaže moru koja mu je stezala obruč oko srca.

Vrijeme je prolazilo, predugo i za Pavlovu dobroćudnost, ali i prekratko za ljudsku neosjetljivost. Trebalo je da se dogodi jedino nešto tragično — neuobičajeno i za ljude otvrdle od života — pa da ga neko primijeti.

Tako se na kraju i desilo, a oni isti koji su mu nanijeli nepravdu, najviše su ga žalili. Neki — jer su došli do zaključka da se ljudi kao Pavle rijetko sreću, a bilo je i takvih koji su osjećali nešto što je trebalo da predstavlja grižnju savjesti.

Ipak, sva ova kolebanja savjesnih i nesavjesnih bila su kratka, kako to uvijek biva kod ljudi koji misle o drugima jedino ako su i sami zahvaćeni njihovom sudbinom.

Kad se kasno u noć vraćao u Jeleninu prikolicu, ponekada je uz put povraćao. Gadio se samom sebi i zaklinjao da više nikada neće piti. Ali sutra sve se ponavljalo. Budio bi se najranije, jer su mu već oslabljeni nervi podrhtavali od želje za novom čašicom alkohola. Pušio je cigaretu na cigaretu. Pri slaboj svjetlosti žara vidio je stiješnjene ljudske prilike koje su se prevrtale u nemirnom snu; Jelena je čisto i hrkala, a bolesne Marija i Vera stenjale dahom visoke temperature. Sve ovo toliko je uznemirivalo Pavla da više nije mogao da vlada sobom.

Drhtavim rukama navlačio je pantalone, džemper, kaputе, pomilovao suznih očiju Mariju i ponekad nezapertlanih cipela jurio u noć, prema onim kafana-

ma koje se najranije otvaraju da ugriju rane putnike i u svojim zadimljenim prostorijama žednima pruže prvu jutarnju dozu alkohola.

Jednoga takvog hladnog jutra Pavle je osjetio nenadanu promjenu.

Tijelo mu je podrhtavalo kao i ranije, ali sada je to bilo popraćeno i drhtavicom koja mu je ježila leđa, a kroz glavu sijevala bolnim otkucajima. Popio je, s nogu, dva dupla konjaka i tek tada je primijetio da mu se toplina vraća u tijelo, pošao je teturavim korakom preko mosta i umiješao se u povorku onih koji su još uvijek žurili na posao.

Ponesen njihovim hodom stigao je i pred zgradu Opštine, pred kojom se već nakupilo stotinjak ljudi. Kako još uvijek nije bilo vrijeme za rad sa strankama, Pavle je, zajedno sa ostalima, tapkao po zamrznutom snijegu, duvao zaparenim dahom u hladni vazduh i sakupljao posljednje rezerve strpljenja da izdrži.

Jedna žena, ognuta ćebetom preko glave, sa rasplakanim dvogodišnjim sinčićem u naručju, pričala je okupljenim kako je noćas neki kamion, zanesen po poledici, udario u njenu prikolicu i potpuno je slupao sa jedne strane. Muž joj je otišao prethodnog dana poslom u Sarajevo, a ona i dijete su sada na ulici.

Neki postariji čovjek, koji je stalno kašljucao, žalio se na svoju nevolju: sinoć mu je pod teretom snijega popustio napola srušeni krov njegove prizemne kuće. I on je došao u Opštinu da traži prikolicu.

Pavle je dobro znao da slobodnih prikolica više nema, a ako koja danas i stigne, zar ona žena i ovaj starčić nisu u gorem položaju od njega. On i Marija ipak imaju krov nad glavom. U sebi je osjetio nešto nalik na stid, ali i ponovnu pojavu one hladnoće čiju je jezu još jutros osjetio.

Pošao je preko puta, u bife Doma kulture, a sa svakim korakom, groznica koja mu je tresla čitavo tijelo, postajala je sve jača.

Čim je ušao, u prostoriju zagrijanu od mnogih gostiju, naručio je dva dupla konjaka. Ispio ih je na dušak, ali mu ni oni nisu pomogli da istjera hladnoću iz sebe. Tek kad je pijuckao četvrti, duboko u njemu, počeo je da raste onaj čudni mir koji mogu da osjete samo oni koji alkoholom vraćaju izgubljenu ravnotežu, između onoga šta hoće i onoga šta mogu.

Opušten, odvojen nestvarnom izmaglicom od svega što oči vide, nije u početku razmišljao ni o čemu. Tek kasnije, pred očima mu se pojavio lik nasmiješene Sanje.

Iako ni jednom nije pokušao da djevojčici bilo šta ružno kaže o majci, nikada nije bio ravnodušan prema kćerkinim osjećajima. Mala je, zahvaljujući onoj čudnoj realnosti koja nas kod male djece ponekad zbunjuje, jasno uvidjela da joj je prikladnije živjeti kod majke. Ana je za nju bila isključivi roditeljski autoritet. Pavla se skoro nimalo nije bojala. Kad bi bila sa ocem, čak se potpuno opuštala svih stega i, primjećujući Pavlovu slabost, ponekad bila i nezajažljiva u svojim zahtevima i mnogim »probama« na koje ga je stavljala. Kad joj ne bi nešto kupio što je tražila od njega, namjerno se tresla od plača, ali je kad bi joj ipak ispunio želju, odjednom počela da se nezadrživo smije, radosna i zbog onog što bi joj kupio, a i zbog »pobjede« nad svojim dobrodušnim ocem.

Sva ova djetinja lukavstva donijela su svoj logični rezultat. Sanjica je sve više osjećala razliku između neumoljive majke i široke očeve ljubavi.

Kako su godine prolazile, a djevojčica postajala sve razumnijom, i njeni osjećaji sve izoštreniji, Pavle je primjećivao da mu kćerka postaje sve privrženija.

Zbog svega ovog, Pavle nije zanemarivao svoje roditeljske obaveze koje su mu pričinjavale i veliko zadovoljstvo.

Tako je svojoj kćerki i za Novu godinu poslao u Neum jedan povelik paket.

Ovoga jutra sjetio se da ga je pred kraj prošle zime molila da joj kupi klizaljke. Rano proljeće omelo ga je da ispuni njenu želju. To bi sad mogao da joj kupim — palo mu je na um. Ali pomisao da je Neum na Jadranu i da tamo nema snijega, odvrati ga od ove namjere. Kupiće joj onaj proljetni komplet, koji je vidio prije par dana u izlogu jedne prodavnice u Maslešinoj ulici. Svjetloplave pantalone i žaket sa bijelim porubom, pristajaće lijepo uz Sanjinu boju lica. Bilo bi najbolje da joj to sam odnese. Otputovaće u Neum, čim dobije prikolicu.

Tako je zaključio — opet sa mislima o prikolici.

Povratak sjećanja na ovo što ga već danima muči probode mu srce.

Opet je osjetio nervozu i naručio već peti konjak. Poslije dva gutljaja, napokon je uronio u bestežinsko stanje, bez misli i svakodnevnih briga.

— Zdravo, Pavle — prekide ga nečiji glas.

Okrenuo se polako. Lice mu je bilo opušteno.

Nije spadao u nedruželjubljive ljude, ali mu je sada smetao svaki čovjek. Htio je da bude sam. A kad to zažele ljudi kao Pavle, onda je to više od želje. U ovakvom stanju, koje ga je obuzelo od jutarnjih časova, to je isključivost.

Ugledao je poznato lice plavokosog čovjeka. Pavle nije odmah prihvatio predusretljivi osmijeh plavokosog. Čak mu nije ni odgovorio na pozdrav.

— Šta ti je, Pavle. Izgledaš kao da su ti sve lađe potonule.

Tek ove riječi povratiše Pavla u stvarnost. Čuo je prije nekoliko dana da je Tomislav Javor postao

jedan od potpredsjednika Opštine. Ima već nekoliko godina otkako ga je Bogdan upoznao sa ovim uvijek nasmijanim njegovim zemljakom. Pomisao da bi plavokosi Javor mogao da mu pomogne, razveza mu otežali jezik i on mu ispriča sve: o prikolici koju već danima traži, o bolesnoj Mariji i Veri, o bezizlazu koji je tek na pomolu, jer od jutros osjeća da je i sam obolio od gripe.

Javor ga ohrabri viješću da se u toku dana očekuje dolazak pedesetak prikolica iz Novog Mesta. Pavle nije mogao da vjeruje svojim ušima, kad ga je sagovornik zamolio da sa njim doručkuje, a da će potom otići u njegovu kancelariju i sve dok ne dobiju prikolicu neće ga napuštati. Nekada ljudi. izmoreni iščekivanjem nečega, izgube nadu da će ikada to i dočekati, a kada do priželjkivanog dođe, ne mogu da vjeruju da se to ipak dogodilo. Svako ostvarenje izgleda mnogo lakše, od napora koji je učinjen da se ono pripremi i ostvari. Zato nam u konačnom raspletu i izgleda ponekad isuviše jednostavno; toliko da nam se čini da samo sanjamo da se ostvarilo nešto što smo priželjkivali, što se svakog časa može pretvoriti u samoobmanu koja nam izgleda vjerovatnijom.

U porušenom gradu jedan premoreni čovjek koji se već satima uporno borio sa sve jačom temperaturom od gripe, želio je u ovom trenutku nešto što negdje nije predstavljalo nešto posebno značajno, ali za njega — bilo je sve. I sada, kada mu je njegov poznanik to i obećao, — još uvijek nije vjerovao da će prikolicu zaista i dobiti.

U prvim poslijepodnevnim časovima Pavle je konačno ugledao dodijeljenu prikolicu. Javor mu je obezbijedio i jedan »landrover«, koji je trebalo da je prebaci na Konvikt.

Presretni Pavle sjeo je uz riđokosog šofera i tresući se od sve jače groznice, posmatrao dobro mu poz-

nate ulice, po kojima je sipao snijeg, ali koje su promicale i uvjeravale ga da je napokon uspio.

***

Poslije dva dana, Pavle je bio u tako teškom stanju da su ga kolima hitne pomoći prebacili u bolnicu.

Temperatura mu je prešla već četrdeset stepeni, ali dok je ležao u novodobijenoj prikolici, nije prestajao da pije kuvanu rakiju, koja je samo pogoršavala bolest i iznemoglost cijelog tijela. U bolnici je pored lijekova protiv gripa, dobijao i tablete za smirenje, jer je razorni uticaj alkohola veoma narušio njegove nerve.

Upale oči na bezbojnom licu, postale su mu nepovratno tužne. Nestala je u njima ona napregnutost i iščekivanje, ali nije mu bilo ni bolje ni lakše. Naprotiv, praznina koja se otvorila u njemu počela je da rastapa i njega.

Još je živio, ali je osjećao u sebi da se ne raduje zbog toga.

Napolju snijeg ne prestaje.

U bolnici, koja je smještena u nekadašnjoj Trgovačkoj školi, nedaleko od Konvikta, broj bolesnika raste iz dana u dan. Na svakom širem gvozdenom krevetu spavaju po dvojica. Pavle je na intervenciju njegovog poznanika specijaliste za interne bolesti dr Kecmana, dobio platneni krevet na rasklapanje. Ležaj je uzak. Ali i to je bolje nego da postelju dijeli sa nekim drugim bolesnikom. Nikada nije mogao spavati pored nekog drugog. Sada pogotovo, jer mu je san kratak — tek četiri-pet sati, dok djeluju tablete za spavanje.

Svako popodne posjećuje ga Marija.

Posjete su dozvoljene samo nedjeljom i srijedom, ali Pavlu je i ovom prilikom izišao u susret dr Kecman. Marija uvijek donese ponešto. Ali sve te limunove, narandže i jabuke, čim Marija ode, Pavle dijeli svojim novim poznanicima, jer ne može ni svakodnevne objede da pojede.

Gubljenje Pavlovog apetita najviše je zabrinjavalo Kecmana. Iz dugogodišnje prakse znao je da je to najnepogrešiviji simptom ozbiljnog oboljenja. Ipak još uvijek se nadao da je to samo trenutačna kriza i da će za koji dan sve krenuti na bolje. Ali, dani su prolazili, a Pavle je postajao sve mršaviji, opušteniji i bezvoljniji.

Najgore mu je kad se probudi noću.

Nikako ne može ponovo da se uspava jer ga odmah misli vrate u stvarnost, a ona mu izgleda preteška za njegove snage; nigdje svjetlosti — ničega što bi mu povratilo želju za životom. Naprotiv. Čak i prijatne uspomene sada mu izgledaju nekako manje lijepe nego što su mu se ranije činile. Ponekad se čudi samome sebi, gotovo ne vjeruje da ga je nešto nekad toliko oduševljavalo, a sada kad o tome razmišlja, izgleda mu glupo, naivno, djetinjasto. Tako razapet (to sve jasnije vidi) između ideala svoje mladosti, tih dalekih zanosa i ovih posljednjih godina — sve češće i sveuvjerenije — dolazi do zaključka da je žrtvovanje za opšte principe i za još uvijek nejasnu budućnost — njegov najveći sukob i najbolniji poraz.

Na onaj njegov način — tiho bez velikih riječi — posmatra Pavle svijet oko sebe i izgleda mu — nerado to priznaje, ali mora tako da vidi — kako ljudi i najplemenitiju zamisao uprljaju svojim ličnim interesima. Gorak od ovog saznanja, postajao je bezvoljan i preumoran da se odupre životu. Zato se, kako su godine prolazile, sve više povlačio u sebe. Tražio je že-

ljenu čistoću, bar u svom intimnom svijetu, ali i tu nije mogao da ostane nedirnut. Kad se oženio sa Anom, a pogotovo kad mu se rodila kćerka, mislio je da će uspjeti u svom bježanju od ljudi. Ali, ubrzo, vidio je da je njegova žena isuviše realna da bi mogla da podrži njegovo nestvarno bježanje.

Opet je bio sam.

Čak je bio usamljeniji nego ranije, jer je — nevoljno, ali opipljivo — vidio da je Ana toliko različita od njega da joj više nije mogao ni da povjerava svoja razočaranja, koja su trebala da nađu njeno razumijevanje ili ohrabrenje da ih prebrodi, a ne učestale pridike: da je za sve kriv jedino on.

Tek kada je upoznao Mariju, našao je srodnu dušu. A, evo, on to dobro predosjeća, čak je uvjeren u to — pred njim je opet rastanak. Snage su mu dotrajale da bi se mogao dalje boriti.

Sa tom malodušnošću budi se svakog jutra, sa njom bezuspješno pokušava da zaspi, ona mu se i kroz snove provlači.

***

Tih dana počelo je u razrušenom gradu miniranje onih zgrada koje su bile toliko oštećene da nije postojala ni najmanja mogućnost da se obnove. To su bile većinom zgrade u najužem centru grada, koji je i najviše stradao. Vojna jedinica koja je dobila zadatak da minira zgrade osuđene na rušenje, došla je iz Karlovca. Mineri su obavljali svoj zadatak veoma precizno i zadivljujuće temeljno. Poslije proračunavanja stabilnosti zgrada, bušene su na određenim mjestima rupe u zidovima i temeljima gdje je stav-

ljan eksploziv. Svi ti naboji povezivani su brojnim električnim kablovima.

Saobraćajna milicija je u zakazano vrijeme zabranjivala saobraćaj obližnjim ulicama, a na udaljenosti od nekoliko stotina metara sakupljale su se hiljade ljudi koji su satima znali čekati, kao da žele još jednom da zapamte i za sva vremena ponesu u sebi izgled ovih zgrada.

Na tim nijemim sprovodima: Studentskom domu, staroj zgradi onovne škole »Zmaj Jovanović«, »Titaniku«, »Crnoj kući«, najstarijem gradskom hotelu — »Bosni«, velikoj modernoj četverospratnici srednjoškolskog doma, svim odjeljenjima gradske bolnice, a naročito najstarijoj srednjoj školi u ovom dijelu Jugoslavije, Gimnaziji — najviše je bilo onih koji su rođeni u gradu na Vrbasu. Sve te zgrade, koje su vojnici inženjerci rušili do temelja, za svega nekoliko sekundi, nisu za njih predstavljale samo zdanja, napravljena od cigala, betona i ostalog građevinskog materijala. One su bile nešto mnogo značajnije. Bile su uspomena na djetinjstvo i mladost, a to je oduvijek najteže zakopati. Sjećanje će ostati, ali tih zgrada pored kojih su se rađali i starili neće više biti. Neće ih svojim, uraslim u njih oblikom — podsjećati na sve one daleke godine, koje se samo jednom prežive i nikad ne povrate. Zato nije ni čudo da se, na primjer, prilikom miniranja Gimnazije, okupilo na širokom prostoru od Ferhadije, pa pored bedema Kastela do Dolca, skoro deset hiljada ljudi.

Nekoliko dana kasnije Pavle je u bolnici slušao radio-reportažu o rušenju Gimnazije. Uzbuđeni glas spikera, praćen akordima snažne muzike, prenio je i na Pavla svoje emocije. Slušajući radio, Pavle se sjećao onih davnih dana, kada je u toj istoj gimnaziji učio deklinacije iz latinskog jezika, krijući se od profesora, zapalio poneku cigaretu, i prvi put u životu

zadrhtao pred pogledom nepoznate plavokose djevojke, koju je sretao na hodnicima, u razmacima kada se smjenjuju nastave muške sa ženskom gimnazijom.

Mjesecima je namjerno izlazio među posljednjim učenicima, samo da je vidi; maštao je o njoj noćima, ali se nikada nije usudio da joj priđe. Toliko se stidio da nije pokušavao ni posredno da sazna čak njeno ime. Sljedeće godine nepoznata djevojka je napustila gimnaziju, ili se preselila u drugo mjesto. Pred kraj tog, sedmog razreda, Pavle je bio izbačen iz škole zbog učestvovanja u demonstracijama protiv tadašnjeg režima. Teško mu je bilo što je isključen, ali svoju gimnaziju nije zamrzio zbog toga.

I sada, kada je slušao kako hiljade njenih bivših đaka, na hladnom zimskom vjetru očekuju da potpukovnik Pejčinović, i sam nekadašnji učenik ove gimnazije, naredi svojim vojnicima da se aktivira eksploziv — zasuzio je i dugo bio pod utiskom onoga što se dogodilo napolju, iza ovih snijegom prekrivenih krovova, tamo preko rijeke, gdje više nema gimnazije ni mnogih zgrada, bez kojih nije mogao da zamisli svoj rodni grad.

Kada je nepun sat kasnije došla Marija, zatekla ga je još mršavijeg i sumornijeg nego što je bio inače.

Bila je nedjelja, dan kada su posjete najmasovnije. U nekadašnoj učionici ležalo je skoro četrdeset bolesnika. Posjetilaca je bilo dvostruko više. Nisu imali gdje svi da sjednu. Većina je stajala. Neki su se šalili, nastojeći da svojom vedrinom povrate radost oboljelima. Marija je sjedila na Pavlovom krevetu.

Držali su se za ruke, ćutali i smiješili se jedno drugome, poput male djece.

Takve su ih ugledali i Irfan, Marija i Vera.

Nisu im odmah prišli, jer su se i, ne progovorivši riječi među sobom, sporazumjeli da bar za trenutak ne poremete mir i zadovoljstvo ovog tihog brač-

nog para. Tek kad ih je primijetio Pavle, i, radostan zbog njihovog dolaska, pozvao ih, prišli su.

Nikada ljudi nisu mogli, niti će ikada biti sposobni da predvide ni svoju sudbinu; tuđu još teže. Sva nagađanja često se i obrnuto dogode. Pavle je Jeleni i Irfanu izgledao življi nego ranije. Vera nije imala slično mišljenje. Zabrinjavao ju je grozničavi sjaj Pavlovih očiju. Marija to nije vidjela; kad žene vole, rijetko kad vide istinu, pa i onu najobičniju.

Vrijeme za posjete brzo joj je isteklo.

Zato se Marija dugo pozdravljala sa Pavlom, sve dok i posljednji posjetilac nije napustio bolesničku sobu.

Svi su se vratili u Jeleninu prikolicu.

Rođaci sa sela poslali su joj pola pečenog praseta. Jelena je htjela da ugosti sve svoje najbliže poznanike. Pored onih koji su se vratili iz bolnice, došle su Anđa, učiteljica Dragica i Raskan sa svojom ženom.

Nije prošlo ni pola sata, kad je na vrata prikolice zakucao neki mladić. Rekao je da ga je poslao doktor Kecman. Pavlov poznanik poručio je da Marija hitno dođe u bolnicu.

Sa njom je krenula i Vera. Marija je skoro trčala. Dojurile su zadihane, ali tu, na širokom stepeništu pred ulazom u bolnicu, Mariju je izdala snaga. Noge su joj otkazale poslušnost, a tijelo postalo teško kao da je od olova. Skliznula je na betonske stepenike.

Vera i onaj mladić su je pridigli.

— Marija, šta radiš od sebe? Pa, prije pola sata Pavle se šalio s nama! — tješila ju je Vera.

Ali njena prijateljica nije mogla ni da gleda, a kamoli da govori od suza.

Samo je tužno odmahivala glavom, kako to čine one osobe koje su uvjerene da se odigralo nešto nepovratno, nešto čemu se nikakvom snagom ne može oduprijeti.

U tom trenutku pojavio se i dr Kecman.

Vera je, po njegovom stegnutom ozbiljnom licu, vidjela da je Marijino strahovanje bilo opravdano.

— Marija, budite hrabri! — rekao je, prihvativši ojađenu ženu za lakat.

— Ne! Ne! — prvi put je progovorila.

Vera je sva uzdrhtala. Srce joj je tuklo u grudima, kao da će iskočiti. Uhvatila je Mariju oko pasa i zakrenula glavu, skrivajući suze.

Teturavim koracima prošli su kroz široki hol i zaustavili se pred širom otvorenim vratima Pavlove sobe, iz koje su upravo dvojica bolničara iznosila nekog na nosilima.

Kecman je naredio bolničarima da se zaustave.

Marija je razrogačeno gledala u nosila, prekrivena bijelim čaršafom.

Kecman je napravio pokret kao da će da otkrije lice onoga koji je ležao, ali u tom trenutku, Marija je skočila. Očajnički je zgrabila ljekarovu ruku i spriječila ga da pokaže leš.

— Ne! Ne! Ne! — ponavljala je, drhteći i gušeći se u suzama.

Verine ruke izgubiše snagu. Klonula je zajedno sa otežalom Marijom, koja se tresla od plača, a zatim klekla na pod.

Marijini jauci odjeknuše hodnikom.

Iz jednih vrata u dnu hodnika izletješe mladolik ljekar i dvije medicinske sestre. Kad su ugledali nosila prekrivena čaršafom i ženu koja jauče na podu,

lica im prekri ona tamna sjenka, koja se na ljudima pojavljuje samo onda kada ugledaju smrt.

A kroz širom otvorena glavna vrata bolnice, doletje snažni nalet vjetra i snijega.

Vrata se još više otvoriše i zacvilješe nepodmazanim šarkama.

Napolju su vjetar i snijeg postajali sve jači.

Nebo je bilo sumorno sivo. Na provaljeni krov jedne kuće, s druge strane ulice, slijetali su promrzli golubovi. Pokušavali su da nađu zaštitu od sve gušćeg snijega. Ali je nisu nalazili.

Marijin jauk postajao je sve tiši, gasio se sa njenim jecanjem.

Bolničari su odnijeli niz hodnik ona nosila i ono pod čaršafom. Bilo je to sve što je ostalo od Pavla.

Marija duboko uzdahnu, ali joj ni to ne pomože; izgubila je svijest.

Jedan golub sleti sa krova i boreći se sa vjetrom i naletima mećave, preletje između napuštenih prizemnica i nestade u sve tamnijem nebu.

XV

Sljedećeg dana, već oko tri sata popodne, počeli su se pred mrtvačnicom okupljati mnogi ljudi. Iako je Pavlov sprovod zakazan tek za četiri, svijet je počeo dolaziti čitav sat ranije. Irfan je probdio cijelu noć sa Marijom, Verom i Jelenom. U fabriku nije jutros ni išao. Telefonirao je da je bolestan. Prvi put u životu poslužio se neistinom, ali je znao da je to bio najlakši način da ostane pored ojađenih žena.

U osvit zore, sve četvoro su krenuli ka mrtvačnici, koja je začudo ostala neporušena. Preko puta ove tamnozelene zgrade bez prozora stajala je samo još jedna, nešto viša ali sva ispucala, prljavožuta, ružna. To je nekada bila bolnička kuhinja i praonica. Sada je napuštena, iako su sve njene prostorije prepunjene starim inventarom i bolničkom dokumentacijom, koji su sklonjeni ovdje, poslije miniranja, internog, grudnog, ginekološkog, hirurškog, otorinolaringološkog, neuro-psihijatrijskog i rendgenološkog odjeljenja. Sve ove zgrade minirale su inženjerske

vojne jedinice. Ostali su samo temelji koji se pod debelim naslagama snijega i ne primjećuju.

Pred podne snijeg je prestao da pada. Čak se pojavilo i sunce, doduše prohladno, ali ipak dovoljno sjajno da zablješti po snijegu. Ova obla, negdje viša ali većinom poravnana bijela čistina, bila je nekada najveća bolnica u ovom dijelu Jugoslavije. Mogla je da primi blizu 2.000 bolesnika; imala je oko 800 stotina ljekara, bolničara, medicinskih sestara i drugog bolničkog osoblja.

Irfan kruži pogledom po ovoj pustoj bjelini, pod kojom je iščezlo sve što je moglo da predstavlja ostatak nekadašnjih velikih zdanja, u kojima su se liječili mnogi njegovi prijatelji; tamo udesno bilo je porodilište gdje su prvi put ugledali svijet Fatima i Ismet. Ova ćutljiva bjelina čini mu se toliko nestvarnom da je i bolničko drveće koje je sačuvano prilikom miniranja, nekako drukčije; izgleda mu manje bujno, kao da se skupilo od ove hladnoće, pod beskrajem ogromnog neba na kome i sunčev sjaj nije onakav kakav je ranije bio.

Na kraju bolničkog kruga vidi se omanja kućica na sprat. To je, pored mrtvačnice, najmanje odjeljenje nekadašnje bolnice: Očno odjeljenje.

Uskom stazom, kroz snijeg cjelac, približava se neki visoki muškarac u bijeloj bolničkoj uniformi. Preko ramena ogrnuo je smeđu bundu. Irfan prepozna doktora Bracu Smoljanovića, koji mu je prije tri-četiri godine izvadio iz bjeonjače metalnu špenu; upala mu je u oko kad je brusio u fabrici metalne nosače za stalaže u društvenoj prostoriji njegovog pogona.

— Šta tu radiš, Irfo? — upita ga Smoljanović.

Irfan prihvati ispruženu ruku ljekara, prodrma je, ali, zbunjen njegovim pitanjem, ne reče ništa.

Smoljanović pogleda na umorne žene koje su, uvijene u šalove, pocupkivale od hladnoće po utabanom snijegu.

Irfan se napokon javi.

— Umro mi je prijatelj. Čini mi se da ste ga i vi poznavali: Pavle Gvozdenović!

— Šta? Pavle? Pa, on mi je dalji rođak... Kako?... Od čega je umro?

Tek sada prepoznao je Mariju. Nije mogao da vjeruje da je ova smežurana, preko noći ostarjela žena, ona ista osoba sa kojom ga je upoznao Pavle prošle godine. Sreli su se slučajno u Budvi. Marija mu je onda, onako kratko podšišana, bakreno sjajna od sunčanja na moru, oslonjena na Pavlovu ruku, u bijeloj jednostavnoj haljini bez rukava, ostala u sjećanju mlada kao djevojčica.

Nikada u životu nije bio zapanjen zbog takve promjene, i za tako kratko vrijeme. Izgledalo je da je žena njegovog rođaka ostarjela za deset, čak i dvadeset godina više.

Promrmljao je riječi saučešća, upitao kad će biti sprovod, rekao da će i on doći i izvinio se što mora da krene u Upravu bolnice.

I dr Smoljanović je još uvijek trpio teške posljedice zemljotresa. Njegov stan na šestom spratu Džinića palate potpuno je uništen, a čitava zgrada minirana. Sada se sa majkom nalazi u kući starijeg brata; svake noći leže sa strepnjom, jer i bratov stan je obilježen »šesticom«[5]; poduprt sa svih strana velikim drvenim gredama.

Ali sve to — materijalna šteta koju je imao, teški dani koje sada provodi — ne može da se uporedi ni

[5]) Odmah po zemljotresu stručne komisije počele su sa pregledom svih zgrada; stepen oštećenja obilježavan je od »1« do »7«; posljednje dvije brojke »6« i »7« bile su predviđene za rušenje.

sa najmanjim djelićem ovog neizrecivog bola koji je, još uvijek mladu, tridesetogodišnju Mariju pretvorio u nemoćnu staricu.

Tačno u tri časa ključar mrtvačnice otvorio je široka tamnosiva vrata ove hladne prostorije.

Marija, Vera, Jelena i Irfan ušli su unutra i posjedali na podugačku klupu, koja je bila smještena uz stražnji zid. Na niskom postolju uz klupu, stajao je žuti mrtvački sanduk od hrastovine. Poklopac je već bio zakucan. To je učinjeno poslije propisanih dvanaest časova pauze, jer je postojala mogućnost da zarazne bakterije gripe nađu nove žrtve.

Ubrzo poslije otvaranja mrtvačnice, počeli su da pristižu oni koji su poznavali Pavla, žalili njegovu Mariju, i još ne vjerujući zagledali u mrtvački sanduk u kome se nalazio ostatak čovjeka koji je mogao da poživi još dosta godina. U ovom polumraku, sumorna lica mrmljala su svoje kratke izraze saučešća, a, u stvari, mislila o svom životu, koji je isto ovako slabašan i nestalan, uvijek spreman da se svakog časa ugasi i postane ono što sad vide; drveni sanduk koji će grobari spustiti u vlažnu zemlju, zatrpati ga i prepustiti crvima da dokrajče i bijedne ostatke tijela.

Četvrt sata prije polaska sprovoda pojavila se Ana. Na sebi je imala crni kostim. Istobojni kaput pozajmila je od neke prijateljice. Preko pažljivo začešljane punđe stavila je providni crni rubac, zavezan ispod vrata. Sva ova duboka crnina napravila joj je lice blijedim poput mrtvaca. Odmah je sjela na klupu uz Mariju. Nije joj rekla ni riječi, ali nije propustila priliku da je prijekorno odmjeri; smatrala je da su Marijin svakodnevni kaput i široki vuneni šal preko glave — toliko neprikladni da u najmanju ru-

ku ovom svojom nemarnošću vrijeđaju svečani čin sahrane. Marija nije primijetila ovaj Anin pogled. Tek kasnije shvatila je da pored nje sjedi i ona. U srcu ojađene Marije bridio je tupi bol nepovratnog gubitka koji se ničim ne može ublažiti. Gledala je u okupljene ljude, ali ih nije vidjela. Disala je, ali svoje tijelo nije osjećala.

Oni koji su poznavali samo Pavla, izražavali su sada svoje saučešće Ani, umjesto Mariji. Činilo im se da samo ova blijeda žena u crnini, koja ne prestaje crnim rupčićem da briše suzne oči, može biti Pavlova supruga.

Pogrebna povorka krenula je u predviđeno vrijeme.

Ana je pažljivo zagledala i čak brojala vijence koji su nošeni pred mrtvačkim kolima. Bila je ljuta što je Savez boraca, po njenom mišljenju, poslao premalen vijenac. Smirila se tek kad je primijetila da je ukrašen pravim ružama, a ne vještačkim. Ovo crveno cvijeće, odnjegovano u staklenim baštama bilo je jedino životno među šuškavim napadno obojenim i beživotno ukočenim plastičnim cvijećem ostalih vijenaca.

Pojava pogrebne povorke, na snijegom zatrpanim ulicama, zaustavljala je sav saobraćaj. Iz zastalih automobila, ispod drvoreda koji su okruživali većinu ulica, gledala su slična lica, sumorna i duboko zamišljena. Većina nije znala koga sahranjuju, ali su svi predosjećali da je bol ojađenih za umrlim sigurno veći nego što bi bio u normalnim prilikama. Zato su svi saosjećajno zagledali ženu u crnini, koja je oborene glave, odmah iza mrtvačkih kola, polako, s noge na nogu, podržavana dvojicom muškaraca, pratila umrlog na njegovom posljednjem putu.

Tih dana ovakve pogrebne povorke bile su znatno češće nego ranijih godina. Premoreni ljudi, izmučeni

neudobnim smještajem, ophrvani boleštinama, iznemoglih snaga, lako su se predavali. Skoro svakog dana na stablima kestenova i lipa u glavnoj ulici pojavljivle su se brojne smrtovnice koje su javljale o »iznenadnoj« smrti, za nekog nepoznatih ali drugima vrlo dragih i bliskih ljudi. I za jedne i za druge ovakvo obavještenja predstavljala su istu činjenicu: zemljotres još uvijek sakuplja nove žrtve. Da je neko tih dana pravio statistiku, sigurno bi došao do zaključka da je mnogo veći broj ljudi izgubio život zbog posljedica stihije, nego što je to bilo onog oktobarskog dana, kada je zemlja zadrhtala.

Nemali je broj onih koji o ovome razmišlja ovako dok nijemo korača za Pavlovim lijesom.

Na groblju su Irfan i neki Pavlov drug iz đačkih i ratnih dana održali oproštajne govore. Anino glasno plakanje prekidalo je njihove riječi.

Potmuli šum zemlje koja je počela da pada po duboko spuštenom sanduku bio je signal za opšti plač žena.

U tom trenutku neki novi šum pridruži se ljudskom.

Doletio je iznenada, kao da se do tada skrivao.

Huknuo je ispod zemlje i otresao sa širokog granja grobljanskog drveća snijeg, koji je popadao po stotinama zanemelih od straha ljudi.

Ovaj kratkotrajni udarac još uvijek nesmirene stihije, podsjeti sve na mjesece nevolje koja ne prestaje od onog oktobarskog popodneva kada je zemlja prvi put zadrhtala.

Obuzeti ovim utiskom, gledajući u humku koja je rasla povrh još svježeg groba, ljudi su počeli polako da se razilaze. Preteško im je bilo i samima; gledanje u tuđu nesreću činilo im je bol još težim.

Ovo podvajanje i grozničava želja da se od svega ružnog pobjegne, probudi u Ani beskurpuloznu

optužbu da sve ono što joj je peklo savjest prebaci na drugog.

Nikada se ona nije pomirila sa mišlju da je Pavla izgubila zanavijek. I kad se oženio Marijom, smatrala je da ima veće pravo na bivšeg muža od nje. Možda zato što je, za razliku od druge Pavlove žene, imala s njim dijete. Kad bi god govorila sa svojim prijateljicama o Pavlu, Mariju je predstavljala kao ženu koja joj je preotela muža, a malu Sanju ostavila bez oca.

Tu svoju samoobmanu uporno je pothranjivala, a sada na Pavlovom pogrebu nije mogla i da je glasno ne kaže.

— Šta si napravila od ovakvog čovjeka! — odjednom je zakukala na Mariju.

Ova je u početku nije čula, ali kada je Ana nastavila sa optužbama, tek tada počela je da shvaća njene riječi.

— Ti si ga sahranila! Ti si mojoj Sanjici ukrala oca. Vratilo ti se, da bog da!.... Istom mjerom!... Vratilo ti se!... P r o k l e t n i c e!!

Marija je umornim očima gledala u široko bijelo lice koje se unosilo u njeno; odricala je nijemo glavom:

Nemoj, nemoj... — ponavljala je, i preklinjala Anu da prestane.

— Šta ti je trebalo da mi ga preotimaš? Mogla si da biraš... Djetetu si oca sahranila!

Marija je bila nemoćna, ali Jelena nije mogla da izdrži. Odjednom je iz nje provalio neki promukli krik.

— Ć u t i! Prestani da vrijeđaš! Srca ti nemaš, strašilo nafrakano!

Ova posljednja rečenica, koja se ticala njenog izgleda, potpuno izbaci već iznerviranu Anu iz takta.

Zgrabila je Jelenu za kosu, ali nije imala vremena da je jače potegne.

Snažnija Jelena uhvati njenu punđu i naglim pokretom strovali je u snijeg, pored svježe iskopane crvenkaste zemlje.

Anin pad stiša razjarene strasti, posvađanih žena. Irfan pomaže Ani da se uspravi na noge.

Na sreću, pored Pavlovog groba ostalo je samo njih petoro.

Stajali su još neko vrijeme, a onda su Irfan i Vera prihvatili Mariju i skoro silom pokrenuli je da pođe kući. Udaljili su se svega nekoliko koraka, ali se Marija iznenada otrgla, pojurila nazad i bacila preko iskopane humke, boje rđe; na nju su odmah počele da padaju pahuljice; treptale su iz sive pustinje neba koje se opet ispunilo snijegom.

Ana je ljutito nastavila dalje.

Kad je izišla, kod grobljanskih vrata, presreo ju je Ivan.

Zagrlio je Anu preko ramenâ, koja su se opet zatresla od novog naleta plača. Milovao je njenu nešto razbarušenu punđu, stiskao je onako uplakanu uz sebe i primijetivši da mu ona uzvraća zagrljaje, znao je da će po svom običaju uskoro da se smiri.

Za to vrijeme, Marija je potpuno izvan sebe, razmazivala vlažnu zemlju po uplakanom licu, otimala se od ruku koje su je vukle od ovog mjesta gdje su zakopali Pavla, a sa njim i njeno srce, koje je Marijinom nježnom tijelu davalo jedino još suludu snagu da se otima, i ostane tu, pored čovjeka koji je bio njen život.

XXVI

Kada je otpočela obnova porušenog grada, i za taj posao postale potrebne mnoge vrijedne i vješte ruke, Cocin zanat elektro-montera, koji je izučio u popravnom domu, pokazao se veoma potrebnim.

Slučajno se zaposlio.

Prethodna dva mjeseca proveo je sa roditeljima kod sestre, u Novom Sadu. Sredinom mjeseca marta neka neobična snaga povukla ga je da dođe na koji dan u Banjaluku. Možda je presudnu ulogu odigralo pismo koje je dobio od Zlate, smeđokose djevojke s kojom se upoznao onih oktobarskih i novembarskih dana. Pisala mu je da dođe na proslavu njenog rođendana. Tom prilikom saznao je od jednog Zlatinog rođaka da »Elmont« traži brojne električare za postavljanje instalacija u stotinama kuća, koje su već počele da se popravljaju. I, zaista, sljedećeg dana Coco je uvršten u jednu radnu grupu koja je stavljala novu električnu instalaciju u zgradama u Vilsonovoj ulici.

Tek sada je vidio kolika su bila razaranja, u naizgled neznatno oštećenim kućama i koliki je posao potreban da se one poprave.

Prvo su trebali građevinski radnici da postave u svim napuklim zgradama stubove od armiranog betona; od podruma, pa kroz sve prostorije, do četvrtog sprata. U zgradi gdje je on radio bili su uglavnom dvosobni stanovi. Kroz primaću sobu, uz stražnji zid prolazila su dva stuba, a preko balkona koji se nastavljao na ovu prostoriju — još dva. U ionako malu kuhinju, postavljena su takođe dva stuba, tako da mnogi stanari nisu znali gdje će kasnije postaviti neke dijelove namještaja koji su ranije stajali na prostoru novopodignutih stubova. U spavaćoj sobi betonirana su još četiri stuba. Dimnjak je takođe srušen i sazidan drugi. Iskidana električna instalacija zamijenjena je novom, a i vodoinstalateri imali su pune ruke posla, jer su mnoge cijevi popucale prilikom zemljotresa. U većini soba zidari su skinuli žbuku, sve do cigli; neke zidove ponovo su morali da zidaju, a na sve je opet stavljan novi malter i tek onda prelazilo se na unutrašnje i spoljnje krečenje zgrada.

Sve ovo zahtijevalo je ogromna materijalna sredstva; opravka jedne ovakve zgrade sa četrdeset stanova koštala je četiri stotine miliona starih dinara. Ponekad je nestajalo građevinskog materijala, ali je građevinare najviše ometalo i usporovalo to što stanari oštećenih zgrada nisu imali gdje da ostave svoj namještaj, pa su u nekim sobama stajali na sredini ormari i uspravljeni kauči, koje su vlasnici prekrivali ćebadima i plastičnim omotima. U većini stanova, poneka od soba bila je zaključana jer su u njoj, skoro do tavanice, bile potrpane stvari iz drugih soba.

Za to vrijeme postradale porodice spavale su u prikolicama ili garažama, a oni koji ih nisu imali i zimu proveli u kućama, sada nisu mogli da dobiju

prikolice, pa su pravili kolibe i druge drvenjare u blizini svojih kuća, i svaki dan navraćali da vide kako napreduje popravka stanova. Nestrpljivim i preumornim ljudima činilo se da radnici presporo rade. Bilo je dosta onih koji su pribojavali da će ih i druga zima zateći u privremenim skloništima.

***

Među onima koji najčešće dolaze da vide kako teku radovi bili su Savo Vujaković i Blaha. To je i razumljivo, jer Savo već peti mjesec stanuje u maloj kućici svojih roditelja, izvan grada, nedaleko od Ade. Muče se, spavaju po dvoje u krevetu jer su tamo, pored njegove četveročlane porodice, još tri brata, otac i majka. Ni Blahi nije komotno — u jednoj sobi čitava porodica — a do prije nekoliko mjeseci živjeli su u dvosobnom stanu.

Pored onih u prikolicama, vagonima, barakama — ovakvih poput Save i Blahe, koji stanuju kod rođaka i prijatelja, bilo je u Banjaluci blizu deset hiljada.

Svi oni, iako stalno umorni i neispavani, uporno navraćaju skoro svakog dana.

Gledaju u radnike koji se veru po skelama, prate ih na odstojanju, ćute.

Među radnicima sjedi ponekad i Irfan, omršavio je, razgovara sa novim poznanicima, nije više onako veseo kao ranije — više sluša nego što sam govori — ali svakog dana sve više pije.

Koliko ih je takvih koji previše druguju sa rakijom? I do kada će to činiti? Dok se ne vrate u stanove? Kad zaborave, ono što se mora zaboraviti?

Teško je bilo, ali sve mora proći — treba vjerovati i u ono što će doći.

Koliko je god prethodna jesen bila lijepa i dobro vrijeme dugo potrajalo, toliko su zima, a kasnije i proljeće, bili hladni i nenaklonjeni napaćenim ljudima. Snijeg se u nekoliko navrata topio, pa opet napadao, što je uticalo i na početak radova na obnovi grada, a tamo gdje su radovi već počeli, znatno ih usporavao.

Na čistine, ispred mnogih oštećenih kuća, veliki kamioni svakodnevno su istovarali gomile građevinskog materijala: željezne šipke za buduće betonske konsturukcije, debele drvene grede s kojima se podupirani stropovi između spratova, jer su jedino na taj način mogli da se izgrade stubovi od armiranog betona.

U nekim ulicama, kao u Vilsonovoj, gdje je radio Coco, već su uveliko počeli radovi. Od ranog jutra, još od šest časova, započinjala je zaglušna buka koju su stvarali moćni kompresori; desetine motornih bušilica i stotine pijuka, koji kopaju, buše, probijaju: zidove, tavanice, stepeništa — sve gdje su građevinski stručnjaci proračunali i odredili, da bi se stabilnost zgrada pojačala i osposobila da podnese i snažnije zemljotrese od onih koji su se već dogodili.

Prolaznici posmatraju radove na oštećenim zgradama, zastaju da vide kako se neki potkopani zid upravo ruši, progovore pokoju riječ sa radnicima koji su došli iz Sarajeva, Beograda, Zagreba, Prijedora, Skoplja, a neki požure korak da se što prije udalje od ove nepodnošljive buke.

I Coci je u početku smetala zuka bušilica, ali kao i svi ostali ljudi poslije nekog vremena toliko se navikao na nju da mu je čak smetalo kad bi za vrijeme prekida za doručak i ručak ona prestajala.

Radilo se do šest časova naveče.

Kad bi se približavalo vrijeme završetka dnevnih radova, Coco je postajao sve radosniji, jer bi odmah prestao da radi, jurio do obližnje ulice u kojoj je stanovao kod jednog prijatelja, na brzinu se oprao, presvukao, uz put nešto pojeo i još brže otišao na sastanak sa Zlatom, s kojom se nalazio svake večeri.

Ranije je on poznavao samo one djevojke koje su prošle kroz sito i rešeto. Sa takvim djevojčurama nije se mnogo gnjavio. Najvažnije je bilo da ima dobro nabijen novčanik, a onda sve išlo lako. Tada je od djevojaka tražio jedino da spava sa njima, a ni one nisu bile mnogo ljubopitljive na koji način njihovi dragani dolaze do novca, kako to da ga uvijek imaju, i mnogo imaju.

Zlata je bila sasvim drukčija.

Odbijala je njegove prijedloge da navrate u neku kafanu. Ponekad bi pristajala da sjednu u poslastičarnicu, ali bi i tu stidljivo pojela najviše dva-tri kolača, i bila najsretnija kada bi sa Cocom šetala držeći ga ispod ruke, daleko od radoznalih pogleda, najčešće na dugim šetnjama do Rebrovca i nazad. Sve ovo vrijeme provodili su u onim beskonačnim razgovorima u kojima mladi najčešće i najlakše pričaju o svojim prijateljicama i drugovima, a kad treba da kažu o sebi, zaćute ili to reknu nespretno i nikako onako kako stvarno osjećaju.

Prilikom jedne takve šetnje sreli su neku neobičnu ženu, koja je naslonjena na drvenu ogradu Rebrovačkog mosta, gledala u mračni ponor ispod sebe, iz kojeg je dopirao jednolični šum nabujale rijeke.

Pošto se mrak već odavno spustio, nisu mogli najbolje da vide lice nepoznate, ali se Coci, tek kad su prošli, učinila odnekud poznata.

Već su zakoračili na raskaljanu cestu, koja je vodila od mosta, kad je Coco naglo uhvatio za Zlatinu ruku i zaustavio je.

— Čekaj! — rekao je. — Stani malo ovdje. Čini mi se da ovu ženu poznajem.

— Bolje da je ostavimo na miru — odgovori mu Zlata, šapatom. — Vidiš da želi biti sama.

— Bojim se da bi moglo svašta da se dogodi! — Coco je još više stišao glas, dao Zlati znak da ćuti i netremice se zagledao u jedva vidljivu priliku koja je, još uvijek nagnuta nad ogradom, izgledala kao da je okamenjena.

Široke krošnje aleje lipa, koja je počinjala od mosta, šumile su napregnutim iščekivanjem.

I zaista, odjednom, kao da čini nešto sasvim obično, nepoznata je zakoračila na ogradu.

Coco je potrčao u istom trenutku.

Zlati se učinilo kao da njegove noge ne dotiču drvene podnice mosta.

Dojurio je poput vjetra do žene i u posljednjem trenutku, kada je ova već i drugom nogom zakoračila, ščepao ju je i povukao unazad.

Nepoznata je počela da se guša sa Cocom; Zlata je začula i ženin ljutiti glas.

Sve ovo nagnalo je Zlatu da i sama požuri prema onima koji su se još uvijek rvali.

Kad je prilazila, čula je kratki pljusak šamara, ugledala blijedo napaćeno lice udarene žene i zaprepašćenog Cocu, koji je mucao:

— M-a-r-i-j-a!... To ste Vi, Marija?... Šta? Šta vam se dogodilo?

Coco nije još uvijek mogao da vjeruje da je ova uvela žena zaista Marija, iako joj je rekao i ime. Zato je nastavio da muca uzbuđeno, jer nije nalazio riječi da joj objasni svoje neshvatanje.

— Zašto ste htjeli . . . o v o . . . Zbog čega?

Ona ga pogleda kao da ga ne čuje.

Najzad reče, obraćajući mu se ljutito.

— Šta se to bilo koga tiče! — malo je zastala i tek tada pažljivije pogledala u Cocu — Htjela sam da prekratim sve ovo . . . Tako je najbolje!

— Ne govorite tako! — prekinuo je Coco, drmajući joj ramenima. — Shvatate li! Zar Vam nije žao bar Pavla?

Marijine oči odjednom postadoše nestvarno velike.

— C o c o, pa ti ne znaš!

Ispričala mu je kroz suze da je Pavle prije dva mjeseca umro; jecajući, priznala je da se riješila na ovaj korak, jer ne može više da izdrži patnju koja joj sa svakim danom postaje sve jača.

Coco je, kao i svako kad neočekivano sazna za smrt bliske nam osobe, pobrkanih misli slušao Marijino jecanje, privijao je onako onemoćalu na svoja prsa i nesposoban da joj kaže bilo šta, znao da je najbolje, za nju, da se isplače.

Na drugoj strani mosta pojaviše se neke prilike.

Promukli glasovi su pjevali, pripito, zaplićući jezicima. Kad su prolazili pored Coce, jedan od prolaznika reče mu:

— Pritegni je jače, a nama prepusti ovu drugu.

Coco se ljutito trgnu.

— Umukni, mamu li ti tvoju!

— Mnogo si ratoboran, burazeru! — odgovori mu onaj prijeteći, kroz zube.

— Vidi ga, umjesto da nam, ko' pravi laf, prepusti ovu što je višak, — on ovako! — umiješa se najviši od ove petorice.

Coco ostavi Mariju i napet kao luk zakorači prema dugajliji, ali se savlada.

— Prolazite s mirom, biće vam bolje — reče.

Zlata, sva obamrla od straha, ču da je neko od pijanih pomenuo Cocino ime.

Izoštreni sluh Cocin čuo je i više. Taj koji ga je prepoznao, objasnio je ostalima da se radi o poznatom džeparošu i siledžiji.

Svi koji su skloni rješavanju mnogih stvari u životu nasilnim putem, najviše respektuju one koji su se proslavili silom.

To se dogodilo i sada. Nepoznati se pokupiše, čak promrmljaše nešto što je trebalo da znači izvinjenje, i odoše niz most, pjevajući onu pjesmu sa kojom su se i pojavili.

Zlata je posmatrala Mariju, koja je gledala za raspjevanom grupom.

Neko vrijeme svi su ćutali.

Prva je progovorila Marija. Pokazala je za onim koji su se još čuli i gorko rekla:

— Eto... vidite.

— Da. Vidimo. — Coco slegnu ramenima. — Šta ćete Marija, uvijek će biti ljudi koji ne piju u stomak, nego u ludu glavu.

Marija se zagleda u Cocu, a onda prvi put u Zlatu.

— Moja djevojka... Zlata. — Reče joj Coco, pomalo se snebivajući.

Na Marijinim usnama zaigra sjenka tihog osmijeha.

— Dobar si ti momak, Coco.

— Možda i nisam.

— Ne. Nemoj se stidjeti... I ti djevojko... Znaj da si odabrala poštenog mladića!

Zlata se osmijehnu i priljubi uz Cocu.

U tom trenutku, most se zaljulja.

Sve troje uzdrhtaše i prestravljeno se zgledaše, ali i odahnuše, jer ovo podrhtavanje nije bilo zbog novog zemljotresa, nego od kamiona koji je polako prelazio preko mosta; onako pretovaren, tresao je cijelim mostom.

Kamion zastade pored njih.

Iz vozačke kabine promoli se glava sredovječnog čovjeka. Pitao ih je kuda treba da skrene za »nekakvu Kaporovu ulicu«.

Coco mu objasni.

Šofer zahvali i pokrenu kamion. Sve troje vidješe blatom uprskanu tablicu, koja je pokazivala da je kamion iz Skopja.

Niko od njih, ni Coco, ni Zlata, ni Marija, nisu progovorili ni riječi, ali su svi pomislili isto. I Skopje je doživjelo istu sudbinu. I ono je preživjelo. Tako ćemo i mi.

Ispunjen ovom nadom, Coco je posmatrao lijevo i desno. Na skelama s druge strane rijeke, blještale su velike električne sijalice; veoma visoka dizalica upravo je spuštala svoj kran prema onima koji su užurbano gradili već drugi sprat jedne od zgrada novog naselja — »Budžaka.«

Nešto dalje od ovog gradilišta, žmirkale su svjetiljke drugog.

Coco pomisli na sebe: osjećao je da je snažan, zreo poslije surovog životnog iskustva. Sad je i stalno zaposlen. Radost što se pored njega nalazi Zlata, što će i sutra biti sa njom, govorila mu je da i za njega počinju lijepi dani.

Krenuli su sa mosta, ali Coco nije prestajao da sanjari. Zagrlio je Zlatu i kud bi god pogledao oko sebe, prepoznavao je sve kuće; ovdje je odrastao, znao je svaki kamen, svaki ugao, svako stablo.

Negdje, vrlo visoko, zujanje nekog aviona primora ga da pogleda u nebo. Malo crveno svjetlo ne-

vidljive letjelice polako je promicalo kroz neprozirnu tamu. Nejasni likovi Bogdana i Pavla iskrsnuše mu pred oči. Ovo ga na trenutak oneraspoloži, ali ga sjećanje na Veru, koja je jedina vjerovala da on onda nije ukrao novčanik, odnese još dalje, ka »Cvikerašu«. Opet je čuo njegov tihi glas: »Vjera u sebe uvijek se isplati!«

Već su prilazili Kaporovoj ulici. Iz prikolica pored kojih su prolazili čula se veoma glasna muzika. Jugoslovenska televizija prenosila je iz inostranstva neki festival zabavne muzike. Kraj otvorenog prozora jedne prikolice stajali su njemački radnici koji još od zimus grade barake u kojima će biti smješteno novo gradsko porodilište. Stasiti mladići pijuckaju banjalučko pivo, gledaju na televizijskim ekranima neku prilično razgolićenu pjevačicu koja upravo pjeva, uz pratnju električnih gitara; nešto govore na Coci nerazumljivom jeziku i smiju se grleno. Ovaj smijeh podsjeti ga na brojne tuče, koje je uživao da započinje sa Nijemcima, naročito onda kada je neposredno prije zemljotresa posjetio jednog druga u Minhenu. Volio je da se tuče sa Nijemcima. Mrzio ih je, jer ga je otac uvijek podsjećao da su mu Nijemci streljali oba starija brata.

Sad se čudi što ga njihov jezik više ne rasrđuje. Čak se osmjehnu i pozdravi glavom jednog od Njemaca, koji je to prvi učinio, jer je vjerovatno Cocu zamijenio s nekim drugim.

Dobar dio ljudi koji stanuju oko Dječje bolnice poznaje ove vrijedne mladiće; ima već mjesec dana kako besplatno rade u porušenom gradu. Cocine misli dovedoše ga do zaključka: kad bi svi ljudi ovoga svijeta, uvijek, saosjećajno razumijevali jedni druge, kao što to čine sada, ne bi bilo strijeljanja, ratova. Ovih mjeseci svi stanovnici porušenog grada sa radošću su čitali o pomoći koju su dodijelile Norveška,

Sovjetski Savez, Amerika, Bugarska, Švedska, Švajcarska, Italija, Frencuska, Crveni krst iz daleke Kine i mnoge druge zemlje. Nekim ljudima nije trebala direktna pomoć, ali su se i oni, kao i većina postradalih, najiskrenije radovali — jer pomoć u nevolji nije samo materijalna vrijednost; ona je znatno veća u svom nematerijalnom obliku — moralnoj podršci ljudi ljudima.

O svemu ovome još uvijek misli Coco. Nekada je, prije nego što su ga izbacili iz gimnazije, pisao pjesme. Sada dok gleda ove njemačke radnike i sluša muziku koja se širi od prikolice do prikolice — čini mu se kao da se u ovoj porušenoj Kaporovoj ulici rađa novi život. Iz ovih bjelih kućica na točkovima, obasjanih uličnim neonskim svjetlom, izbijao je zaista život; vide se ljudi koji pijuckaju rakiju, ali sa uživanjem, bez onog grozničavog novembarskog bježanja od života.

Dolje, sa drugog kraja ulice, čuje se pjesma grupe mladića, koji se približavaju i pjevaju za svoj račun neku narodnu pjesmu.

Razdragani Coco čvršće zagrli Zlatu, ali mu stisak popusti. Marija je odjednom zastala; ramena su joj počela da se tresu.

— Ovdje... Ovdje je on najviše volio da pripali cigaretu... — ruka joj drhti, dok pokazuje jednu drvenu klupu, nešto uvučenu iza metalne kućice novinskog kioska.

Coco je smiruje, ali ona odvojena od svega, od njegovih riječi, od muzike iz prikolica, od pjesme mladića, koji su već prišli blizu, ponavlja:

— Tu, tu smo uvijek sjedili... Tu, tu, tu...

Mladići primijetiše uplakanu ženu. Pjesma im se stiša, pa umuče.

Iz neprozirnog neba proškapnuše prve kišne kapi. Uskoro su se na neonskom svjetlu zarojile, i poput

osica, počele da pljušte po asfaltu, kamarama željeznih šina, nagomilanim daskama, visokim redovima istovarenih cigli, po širokom platnu velikog kamiona koji se parkirao djelimično na pločniku, iznad ušorenih prikolica, po rijetkim prolaznicima, koji požuruju korak da manje pokisnu, po blijedom Marijinom licu, koja ni kišu ne osjeća.

***

Dani promiču, predugi dani ranog proljeća koje se još uvijek nemože da odvoji od zime. Sunce nikako da se ustali. Kiša danima pada, lije, i po ogoljelom drveću i po prljavosivim prikolicama; zavlači se u provaljene krovove i svemu oduzima stvarni oblik. Pod kišom izgleda kao da su ljudi iščezli, pa i kad se pojavi neko koji polako, birajući gdje će da stavi nogu, da ne bi upao dublje u blato, više liči na neku zalutalu sjenku nego na čovjeka. A prolaznici su vrlo rijetki, nestanu kao što su se i pojavili — nečujno, kao da ih nikada nije bilo. I opet zavlada pustoš, nepregledna i tužna u sumraku olovnog neba.

Sve ovo posmatra Marija. Sumrak je u prikolici još mračniji i hladniji. Jednolični šum kiše pritišće Marijinu dušu čije jedva čujno disanje prekine samo pokoji duboki uzdah. Kome je ona potrebna i zašto ona živi? To pitanje proganja je danima. S njim liježe, ustaje i provodi svaki dan. Nije lako ni najtvrđem čovjeku to izdržati i čekati nešto u čemu nema nikakve nade ni želje. Pavle je za nju bio sve, a njega više nema.

Bespomoćna je i ćutljiva, nikog ne sluša, iako je ponekad posjete Irfan ili Vera, koja, kao i ona, najviše voli da ćuti.

I tako obje, ogrnute kaputima, hladnih srca, sjede, zure u kišu i sve dublje tonu u svoje mračne misli i beznađe dana koji im se pričinjavaju kao nepodnošljivi teret i nemogućnost da opet obnove životnu radost. Ponekad je Vera podsjeti na nešto u vezi sa njenim Bogdanom, jer ona o njemu misli. Marija joj tužno potvrdi glavom, a u njoj se sve prepliće od uspomena na Pavla i onda, nesvjesna da govori, počne da naglas razmišlja i odjednom se prekine, u pola riječi, ćuti, gleda u kišu, pretvara se u sjenku, postaje nevidljiva, nestaje.

Iz Marijinog ugla, Vera čuje samo nejasni šum disanja i ponekad joj se čini da je taj šum, u stvari, samo šum kiše koja uporno šobonja po krovu prikolice.

Tako obje ćute, satima.

Kada već zavlada mrak, Vera se prisjeti da je Jelena ostala sama, ustaje, nabaci Bogdanov kožni kaput preko glave i ćutke, pažljivo, otvara vrata da ne bi poremetila Marijine misli i bez riječi odlazi u noć, u kojoj ne prestaje kiša.

Kada se za Verom zatvore vrata, Marija se zimogrožljivo uvlači pod ćebad, opet zuri u mrak iznad sebe, sluša neko vrijeme pijukanje kišnih kapi po limenom krovu i opet se sve u njoj odvaja od ovog svijeta i polazi ka smrti, jer u njoj više ništa nema; čak joj i bol već otupljuje i jedina joj je želja da zaspi i da se više nikad ne probudi.

Jovan Spremo

K A D Z E M L J A D R H T I

Autorsko izdanje

Likovno rješenje omota:

J. SPREMO

Lektori:

prof. PREDRAG LAZAREVIĆ

prof. MILAN ŠIPKA

Štampa:

Novinsko izdavačko preduzeće »Oslobođenje«, Sarajevo